5906

Апология на Средновековието

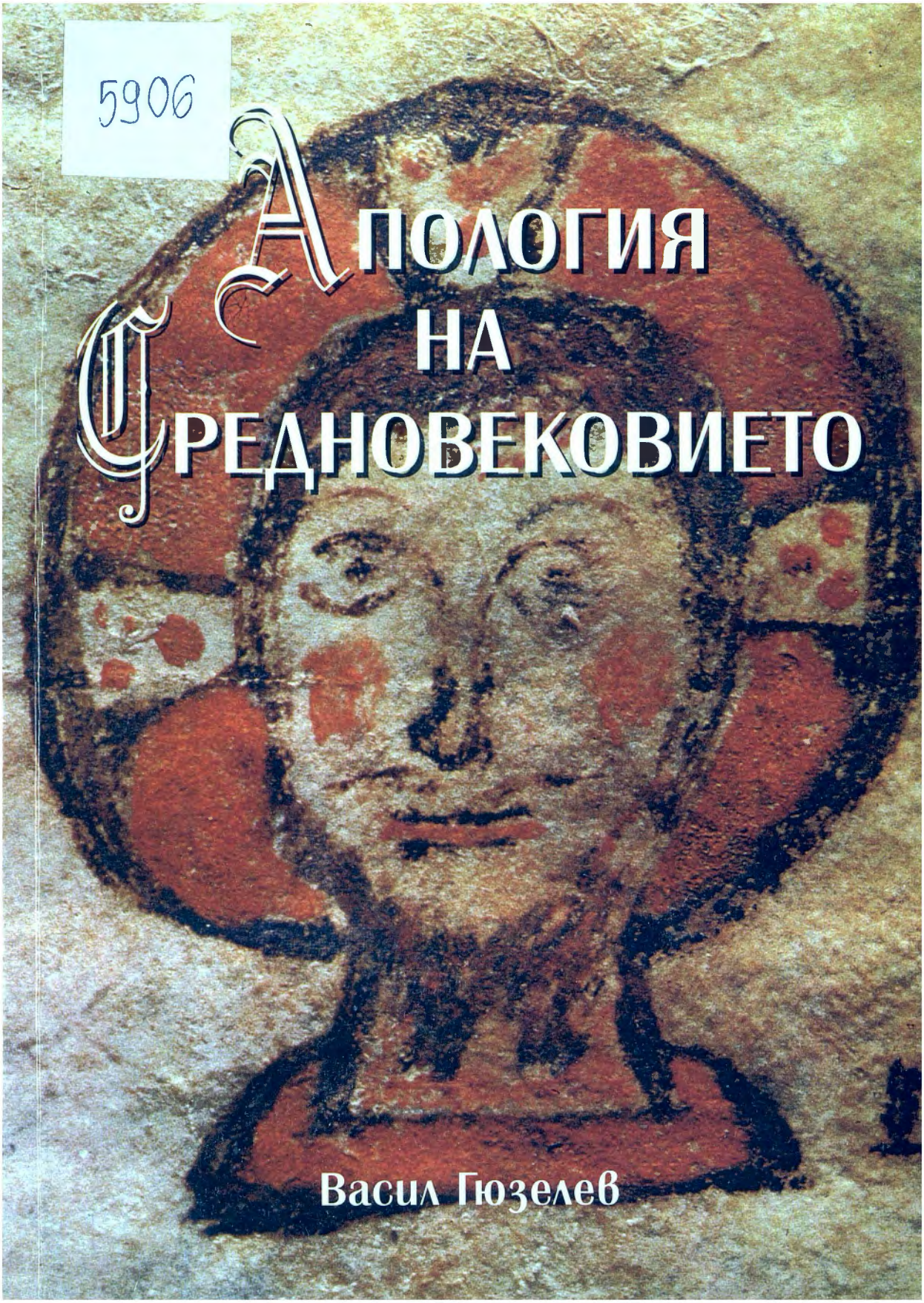

Васил Гюзелев

БРИФОН

231782

ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ

АПОЛОГИЯ НА СРЕДНОВЕКОВИЕТО

СОФИЯ
2004

930 85(4)"04/14" +9 . 1

КНИГООБМЕН

1-0000244486

5906

АПОЛОГИЯ НА СРЕДНОВЕКОВИЕТО
Васил Гюзелев

На корицата: Изображение на Иисус Христос в инициал на старобългарски миней с пролози от XIII в., съхраняван в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (отпечатва се с любезното съгласие на нейното ръководство).

© Васил Гюзелев, 2004
© Всички права на български език запазени

Издателство „Класика и Стил“
ул. „Манастирска“ 16А
София 1111
Тел./факс: (02) 719 186; 973 3039
www.klasikastil.com
e-mail: sales@klasikastil.com

ISBN: 954-9964-98-1

София, 2004
Първо издание

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор ix

Апология на европейското Средновековие 1

1. Средновековие и медиевистика 1
2. В защита на Средновековието като историческа епоха 6
3. Осъществен ли е тогава напредък? 8
4. Техническите постижения на средновековния свят 20
5. Още някои плюсове в полза на Средновековието 24

Българското средновековие в нашето съвремие 33

1. Какво остана трайно от Българското средновековие? 34
2. Паметниците на средновековна България 40
3. Средновековна България – пръв духовен вожд на славяните 50
4. Открития и технически нововъведения на средновековните българи 53

Атлантическият път – портата към Новия свят (Европейският XV век и откриването на Америка) 59

1. Векът в преценката на историците 59
2. Личностите и събитията на столетието 62
3. Стопанската, социалната и демографската криза на Европа 67
4. Европейският християнски хуманизъм и богоравният човек 69
5. Европейската експанзия и откриването на Америка 70

Българската медиевистика 77

1. Зараждане и развитие на българската историопис през Средновековието (VII–XV в.) 78
2. Интерес към българското минало и зараждане на възрожденската медиевистика през XVII–XVIII в. 85
3. Поява и развитие на научното направление в българската медиевистика през XIX в. 98
4. Българската медиевистика от края на XIX в. до 1945 г. 109
5. Развитие на медиевистичните изследвания до края на XX в. 125
6. Перспективи и задачи на медиевистичните изследвания в България 138

Съкращения 161
Именен и географски показалец 163

„Търпението –
това е великото качество на Средновековието“
Илия Бешков

ПРЕДГОВОР

Настоящата книжка е опит за преценка и виждания върху една епоха от европейската история – Средновековието (IV–XV в.), на проучването на която посветих почти половин век от моя живот. Написах я с ясната концепция за стойността на това отдалечено минало, през което Европа и нейните народи и държави преминават, за да докажат правото на своето дълговечно съществуване, смисъла на своето историческо битие и се калят в търпеливо очакване на Апокалипсиса или по-точно във възтържествуването на Божието царство на земята. Средновековието бе детството на съвременна Европа, което остави много белези и характерни черти на нейното развитие. Неговото внимателно изучаване е задължително за онези, които търсят корените на съвременните проблеми, но не заради откриването на някакъв универсален лек за разрешението им, а от любопитство и от стремеж за навлизане в дълбините на времето.

Без да навлизам в обяснение на онова, което съм желал да постигна, ще посоча някои мои основни цели. Първата е да посоча постиженията в една европейска историческа епоха, които стимулираха напредъка през вековете. Втората е онова често пъти неуловимо, но твърде магнетично присъствие на Българското средновековие, неговите герои, паметници и ценности в нашето съвремие, досегът, който сме обречени да имаме с тях. Третата (тя е най-обемна и може би за някои отегчителна, но едва ли за специалистите) е да представя развитието на писанията и изследванията върху тази продължителна българска историческа епоха (повече от десет века) от „Именника на българските ханове" до нашето време, т. е. от времето на хан Аспарух (680-701), когато е бил съставен първоначално този изумителен паметник, до последните издирвания върху отдалечената епоха.

Ще ми се да вярвам, че поне за медиевистите тази книжица може да бъде с нещо полезна. Дано да е така!

24 март 2004 г. *Авторът*

София

АПОЛОГИЯ НА ЕВРОПЕЙСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

„Средновековието е една от великите епохи в историята на човечеството. А това, че то е било епоха в много отношения тежка, трудна за хората, е вярно, но нима Ренесансът ги е довел до рая?“

Н. И. Конрад

Общоприето е да се смята, че Средновековието е онази голяма и продължителна историческа епоха, която обхваща времето от IV до XV в. (пренебрегвам в дадения случай споровете за неговите хронологически граници, които продължават да бъдат предмет на заниманията главно на теоретиците на историческото знание). ***Преминаването от Античността към Средновековието е станало в един кризисен период, когато един свят е умирал, за да се роди друг.*** Забелязано е, че светът, който умира, агонизира в борба, иска да смачка със своята тежест раждащия се. Преходните периоди се характеризират с разпадането на империи и държави, стопански и социални сътресения, нестихващи войни, появата на нови народи и политически сили, обща несигурност, разрушения, душевен смут и доминиращ хаос. Това най-отчетливо се наблюдава в историята на Европа през IV–VII в., по време на „Великото преселение на народите“. ***Окончателният залез на античната цивилизация води не само до възраждане на варварството, но и до раждането на средновековна Европа.***[1] Най-крупният немски историк на XIX в. Леополд фон Ранке (1795-1886) по забележителен начин е констатирал прехода от едно към друго време: ***„Най-чудното в историята на човешкия род е преминаването от едно време в друго***. То става незабележимо. Отведнъж се вижда, че понятията, ситуациите, тенденциите са променени и се чувства един съвсем друг свят“.[2]

1. СРЕДНОВЕКОВИЕ И МЕДИЕВИСТИКА

Терминът „Средновековие“, въведен днес в широка употреба, трябва да се разбира амбивалентно: от една страна, като една епоха на световното и европейско историко-културно развитие, а от друга – като един самобитен и своеобразен свят, необременен изцяло от остатъците на Античността или от предвестията на Новото време, оформен от своите структури, идеи и условности.[3]

По отношение на основното си разбиране за същността на развитието на човечеството ***Средновековието коренно се различава от Античността.***

Класическата древност роди илюзорната идея за постоянната повторяемост на историята при различни времена и обстоятелства, за цикличността в човешкото развитие. В нея липсваше мисълта и усещането за някакъв край. Европейското, християнско в същността си Средновековие, натрапи чрез Апокалипсиса, или Йоановото евангелие, мрачното есхатологично предсказание за предстоящата гибел на света, Второто пришествие и Господния съд. В него все пак имаше някакъв човешки и исторически оптимизъм: оцеляване и спасение на праведниците при явяването пред Господния съд и началото на нов живот за тях в един нов и съвършен, безгрешен свят. ***За средновековното богословие и историопис историята не бе безкрайно движение с циклична повторяемост, но на нова основа, а ход с ограничение във времето, извършено от Демиурга, за да се роди новият човек за Божието царство.*** Не е било известно кога ще дойде „краят на света“, но е господствало апокалиптичното предсказание за хилиализма (т. е. за 1000-годишно земно съществуване, след което щяло да настъпи 1000-годишно небесно царство). Когато през 1000 г. не настъпил земният край, тогава мнозина се заели с изчисляване на времето, когато той щял да дойде. Трима видни мислители от XV в. дали различни предвиждания: за Николай Кузански това щяло да стане между 1700-1734 г.; според неговия съвременник Пиер д'Ай – през 1789 г., а според Джовани Пико дела Мирандола – през 1994 г. Нито едно от тези предсказания все още не се е сбъднало.[4]

През Средновековието никой не е мислил или пък твърдял, че живее в така наречена епоха. Св. Августин Блажени (354-430) смятал, че има шест „състояния на света“

◄ 1. Св. Августин Блажени – църковен отец на европейския Запад и най-четеният тук автор през Средновековието (миниатюра от XIV в.)

(aetates mundi), които той уподобявал на шестте основни периода в човешкия живот: раждане, детство, отрочество (младост), зрялост, старост и смърт. Накрая идвало блаженството в съвършеното Божие царство[5]. В различие от апокалиптично-богословското виждане за края на света и идването на Божието царство италианският хуманист Франческо Петрарка (1304-1374) предвижда бъден „нов живот" (vita nova). Това схващане се споделя и от редица други хуманисти от XIV–XV в. ***За пръв път през 1464 г. в едно свое произведение малко известният италиански хуманист Джовани Андреа Буси употребява понятието „средновековие" (media tempestas), което той нарича миналото за разлика от времето, в което живее, наречено от него „нашето време" (nostra tempora)***[6]. Това бележи раждането на понятието, което впоследствие бива използвано, както ще се види, от историците при периодизиране на епохите в човешката история.

Медиевистиката, т. е. науката за изследване на Средновековието, има дълга история. Нейните корени могат да бъдат открити през XV в. Още през XVII в. тя изработва строги и критични методи за изследване на изворите, което я превръща в сериозен и авторитетен клон на историческата наука. Истинското опълчване на медиевистите в защита на Средновековието се наблюдава през втората половина на XVIII–XIX в. То се дължи на няколко причини. Основната от тях е, че формирането и изграждането на европейските национални държави изисквало възпитание чрез националната история, която започвала през средните векове. Едва ли е случайно, че ***най-крупните историци в отделните европейски страни през XIX в. са били медиевисти: Томас Карлайл (1795-1881) в Англия, Леополд фон Ранке в Германия, Жул Мишле (1798-1874) във Франция, Василий Ключевский (1841-1911) в Русия*** и т. н. Издаването на големи корпуси от извори за средновековната история на отделните страни тогава е една от основните и характерни тенденции в развитието на европейската медиевистика. Най-важно място сред тях заема забележителният германски корпус Monumenta Germaniae historica, чието издаване оказва голямо влияние за развитието на изследванията почти във всички страни. Господството на позити-

≺ 2. Макс Вебер (1869-1920) – немски историк и социолог, чието творчество има фундаментално значение за развитието на съвременната хуманитаристика и обществознанието (фотоснимка от 1918 г.)

висткото направление се нарушава с появата на школата на историческия синтез, която през това столетие има своя най-изявен представител в лицето на френския историк ***Фюстел дьо Куланж (1830-1889)***. Влиянието на марксизма в медиевистиката се изразява в широко застъпване на социално-икономическата история, чийто блестящ представител е социологът и историкът ***Макс Вебер (1869-1920)***.[7]

През XX столетие обновлението на подхода и тематиката на медиевистичните изследвания в най-голяма степен се дължи на френската школа, обединена около „Аналите". Нейните основоположници Анри Бер (1872-1954), Марк Блок и Люсиен Льофевр намериха в нашето съвремие достойни продължители в лицето на Фернан Бродел, Роберто Лопец, Жорж Дюби, Робер Делор, Жак льо Гоф и др.[8] В съвременната историческа наука медиевистиката е водещото направление, нейните представители в отделните страни са доказателство за осъществения напредък през последните десетилетия.

Известният италиански писател ***Умберто Еко***, медиевист по образование и преподавателска дейност, в една от своите книги по твърде категоричен начин и в синтезиран вид е определил значението на Средновековието като историческа епоха: „Излишно е да се споменава, че всички проблеми на съвременна Европа, така както ги чувстваме днес, са се формирали през Средновековието: от общинската демокрация до банковата икономика, от националните монархии до градовете, от новите технологии до въстанията на бедните. ***Средновековието е нашето детство, към което трябва да се връщаме, за да си направим анамнеза***." Съвсем логично изглежда необходимостта от определяне на границите и същността на Средновековието преди пристъпването към неговата апология.

Широко употребяваният днес термин „Средновековие" за пръв път се среща в края на XV в., но активно е бил въведен в обобщение в историописта от двама немски историци през втората половина на XVII в. Георг Хорн (1620-1670) и Кристоф Целер (1638-1707), които са смятали световната история за триделна: Античност (Historia antiqua), Средновековие (Historia medii aevi) и Ново време (Historia nova). Според тях средният ѝ дял обхващал периода между залеза на две свързани една с друга империи – Западната Римска империя (+476 г.) и Източната Римска империя (+1453 г.).

Въпросът за началото и края на Средновековието, за неговите хронологически граници все още не е решен: за едни то започва с въвеждането на християнството като официална религия през 325 г.; за други – с преместването на столицата от Рим във Византион през 330 г., наречен първоначално Нов Рим, а по-сетне Константинопол (Цариград); за трети – с „Великото преселение на народите", чието начало се смята движението на хуните от Азия към Европа през 375 г. Същото е положението с неговия завършек: за голяма част от историците водоразделът между средните векове и Новото време е годината на

откриването на Америка (1492 г.); за втори – началото на Реформацията от XVI в.; други определят като край точно 1500 г.; и най-накрая дълго се смяташе, че началото на Нидерландската и Английската буржоазна революция през XVII в. бележи залеза на Средновековието. Всъщност има ***късо и дълго Средновековие.*** Ако късото Средновековие завършва през XV в., то дългото за редица европейски страни продължава до XVII – XVIII в. Почти всички съвременни историци смятат, че терминът „Средновековие" е неудачен, ала никой досега не е могъл да му намери подходящ и точен заместител.[9]

С други думи, ***нашата стара и горда Европа се е родила между IV и XV в. като пъстра мозайка от народи и етнически групи, държави и самостоятелни княжества, религиозно-културни общности и народностни култури, формирали облика на нейната многоизмерна и съдържателна цивилизация. Четвъртият век може да се определи като начало на нова ера, водораздел между две епохи – античната и средновековната, преддверие на борбата между паганизма и християнството; той е векът на раждането на християнска Европа.*** Първите столетия от инкубационния период на нейното развитие са преминали доста трудно – в един мъчителен и страдалчески опит на новозаселилите я племена и етнически общности и свързаните с тях военноплеменни и държавни образувания да оцелеят и да надживеят своето историческо време, като се почне от „Великото преселение на народите" и се достигне до края на IX в. Периодът от IX чак до средата на XIV в. за по-голямата част от европейските държави и народи се характеризира със стопански възход и демографски взрив, довел до чувствително увеличаване на населението на континента, което наброявало вече около 75 милиона. Но твърде скоро голямата чумна епидемия, започнала през 1347-1348 г., и нескончаемите и кръвопролитни войни чувствително редуцирали неговия брой на 45 милиона[10]. Европа навлязла в периода на продължителна и тежка криза, излизането от която едва ли случайно започнало с откриването на Америка.

Европа се родила върху развалините на късната Античност, когато последната била окончателно изразходвала и изчерпала своите сетни възможности за развитие и се нуждаела от политическо, стопанско, етно-демографско и културно обновление, за да може да продължи при силно променена обстановка своя исторически живот, съществуването си. ***Средновековието бе необходимият и задължителен преход от античната средиземноморска цивилизация към новата европейска история.*** Именно в този преход Европа успяла да изгради своето истинско единство и подхванала онзи диалог между политическата и стопанската сфера, между етно-демографските и религиозно-културните общности, между плътското и духовното в своето развитие, който стои в основата на съществуване дори и на съвременното европейско човечество. Нарушаването на постигнатата още тогава хармония в този диалог от вътрешни или външни сили и фактори води почти винаги до сътресения и сблъсъци, на някои от които сме не само свидетели, но и живи участници.

2. В ЗАЩИТА НА СРЕДНОВЕКОВИЕТО КАТО ИСТОРИЧЕСКА ЕПОХА

В науката и обществото дълго време е налагано отрицателно отношение към Средновековието като историческа епоха. Много и най-различни неласкави епитети и определения са давани за него. Особено силни са те през XVIII в. (в периода преди и след Френската буржоазна революция): за един от френските енциклопедисти Луи дьо Жокур това са *„векове на невежество, което било тъй дълбоко, че кралете, князете и владетелите и най-вече народът едва са можели да четат“*[11]. Дори за такъв гъвкав и проникновен мислител като Хегел (1770-1831) Средновековието било *„тъмна и мрачна епоха на духовно мъртвило“, „тържество на черната нощ“, „време на безкрайна лъжа и на пълно господство на църквата“*[12]. Отрицателното отношение към Средновековието и неговата култура в период на възходящо развитие на капитализма и утвърждаване на буржоазията има своето логическо обяснение. Реабилитирането му става главно за сметка на ревностното и системното му проучване от страна на най-знаменити европейски историци от XIX–XX в. Немалка роля в това отношение изиграва историко-материалистическата школа, която в лицето на Фр. Енгелс (1820–1895) прави сериозен опит да изясни значението на Средновековието като необходим и важен етап в историята на европейския свят: „Същото историческо схващане важеше и в областта на историята. Тук погледът бе прикован към борбата с остатъците от Средновековието. На Средновековието гледаха просто като прекъсване на историята от едно хилядогодишно варварство; ***никой не виждаше големия прогрес, постигнат през Средновековието: разширяване на културната област на Европа, възникналите в нея една след друга жизнеспособни велики нации, най-после – огромните технически успехи на XIV и XV в.*** А с това се лишиха от възможността да стигнат до правилно разбиране на великата историческа взаимовръзка и историята в най-добрия случай служеше като сборник от примери и илюстрации за нуждите на философията.“[13] Известният френски писател Анатол Франс (1844–1924) виждаше в Средновековието своеобразна „светиня на труда и любовта“, „кошер, пълен с пчели и мед“[14], т.е. епоха на трудолюбиви и търпеливи люде, благодарение на усилията на които са били създадени основите за бъдни блага.

Блестящият афоризъм: „Всяко време си има своето Средновековие“ – е последният и закъснял отглас на налаганото отрицателно отношение. Той бе продукт на омразата към Средновековието, насаждана през вековете от хуманистите, дейците на Реформацията, просветителите и революционерите, за които то бе символ на насилие, безразделна монархическа власт, феодален партикуларизъм и безредие, жестокост, умствена нищета и упадък, духовно господство на църквата и свързаното с нея мракобесие – неща, които бяха противопоставяни на винаги щедро възхваляваната Античност.

Ако Готфрид Хердер, Новалие и романтиците още през втората половина на XVIII в. се опитаха да покажат положителното значение на Средновековие-

то, впоследствие националните европейски исторически школи показаха неговото действително място и изцяло го реабилитираха като историческа епоха.

Погрешното противопоставяне между Средновековието и Ренесанса понякога води до подценяване на забележителната историческа епоха. Поради това големият медиевист Н. И. Конрад е сметнал за необходимо язвително да отбележи: „Няма тук да се занимаваме с това, дали е можело въобще Средновековието да бъде истински ад, в който човечеството прекарало хиляда години и от него това бедно човечество достигнало Ренесанса. Да се мисли така, означава преди всичко да не се оценяват усилията на човека, неговият труд..."

От всички защитници на Средновековието (най-вече медиевисти) може би най-аргументирано е изразил съжденията си руският философ Николай Бердяев. Ще си позволя да ги цитирам: ***„Време е да се престане да се говори за „тъмното Средновековие"*** и да му се противопоставя светлината на Новото време. Тези пошли съждения не стоят на равнището на съвременните исторически знания. Не е необходимо да се идеализира Средновековието, както това правеха романтиците. Ние отлично знаем всички отрицателни и тъмни черти на Средновековието: варварство, грубост, жестокост, насилие, робство, невежество в областта на положителните знания за природата и историята, религиозен терор, свързан с ужаса на мъките в ада. Но също така знаем, че ***средните векове са били предимно религиозна епоха***, били са обхванати от мъка по небето, която създала народи, обзети от свято безумие, че ***цялата средновековна култура е била насочена към трансцендентното и отвъдното***, че през тези векове е имало ***огромно съсредоточаване на мисълта в схоластиката и мистиката*** за решаване на крайните въпроси на битието, равно на което историята не познава и до днес, че ***средните векове не са изразходвали своята енергия навън, а са я концентрирали навътре*** и са извайвали личността в образа на монарха и рицаря, че ***именно в това „варварско време" е съзрял култът към прекрасната дама*** и трубадурите са пеели за нея своите песни... Всъщност ***средновековната култура била вече възраждане, борба с онова варварство, което настъпило подир крушението на античната цивилизация.*** Християнството е било велика сила за осветяване на тъмата, за превръщането на хаоса в космос. ***Средновековието е много сложно и богато.*** Дълго време беше прието да се мисли, че средните векове са пусто място в умствената история на човечеството, на философската мисъл. Но ***през средните векове е имало толкова забележителни мислители и такова разнообразие на мисълта, както през никоя друга епоха...*** Средновековието не е „епоха на тъма", но то е нощна епоха. ***Душата на Средновековието е нощна душа, в която се разкривали стихии и енергии, които подир това станали скрити за съзнанието на отрудения ден на новата история".***[15] Схваната откъм духовната му и дълбоко мистична същност, Средновековието на Бердяев не блести с всичките си приноси и достойнства.

3. ОСЪЩЕСТВЕН ЛИ Е ТОГАВА НАПРЕДЪК?

За да се разбере и осмисли европейското Средновековие и неговата роля в историята, необходимо е преди всичко да се разкрие осъществявания през него напредък в различни области. С други думи, да се посочат неговите преимущества и постижения, а не да се изхожда от недостатъците и слабостите му. Това не е възможно, ако не се осъзнае и подчертае полученото от него наследство.

Общопризната истина е, че ***между Античността и Средновековието съществува частична приемственост в пространствено-териториално отношение, в областта на политическите идеи и управлението, в унаследяване на християнския религиозен универсализъм и неговата организация, при съхраняването и частичното възприемане на древногръцкото и римско духовно наследство.*** Римската традиция и нейният носител Византия са били преносител на наследството и живият пример за новопоявилите се на континента варварски народи и държави. Едва ли може да се възприеме като напълно точна констатация съждението, изразено от Фр. Енгелс: „Средновековието се развило върху съвсем примитивна основа. То заличило от лицето на земята старата цивилизация, древната философия, политика и юриспруденция и започнало всичко отначало. Единственото нещо, което то заело от загиналия стар свят, било християнството и няколко полуразрушени, загубили всичката си по-раншна цивилизация градове..."[16] Върху основата на политическото наследство на елинистическите монархии и римската държавно-правна система, осмислени от християнския икуменизъм, ***ранна Византия формирала трите основни принципа, върху които се крепели нейните устои, дори и в онези периоди, когато тя изглеждала като „гигант върху глинени нозе": единна и автократична владетелска власт – единни закони за всички поданици – единна вяра и църква[17]. Това триединство станало модел в изграждането и развитието на средновековните европейски държави. Върху него се е крепяла тяхната относителна стабилност.*** Просто парадоксален изглежда фактът в историята на ранновизантийската империя, че поради географското положение на владените от нея територии и местонахождението на нейната столица Цариград тя по-скоро била предопределена да бъде по-тясно свързана с елинистическия Изток, ала всъщност силата на генетичната държавна традиция, първоначалното ѝ устройство и законодателство я свързали с европейския Запад, със старата Римска империя. Именно този парадокс показва, че тя е била призвана от историята да съхрани и да доразвие римската държавна традиция и управленческо-правно наследство. Нейната плът с течение на вековете бе усвоена от средновековния европейски Запад, а духът ѝ – от източноправославните европейски народи. Римска по държавен произход и уредба, антична по корените на своята духовна култура, християнска Византия постепенно се трансформирала в империя – стожер на европейския Изток, който търсел

своя западен антипод. Той се явил под формата на един организиран и сплотяван през Средновековието от папството западен католически свят. Още в зората на този период в Европа започнал да се формира балансът в противопоставянето и сближаването на двете общности. Дали именно в този баланс между европейския Запад и Изток не се криеше причината за европейското развитие, за очертаващото се превъзходство над останалите континенти, които в представите на Средновековието са били само три: Азия, Африка и Европа.

Средновековието успя чрез църквата, евангелското слово и новозаветните изображения да създаде дълбокия християнски хуманизъм чрез вселяване на искрена и гореща любов към образа на Христа – Човека, и неговите земни страдания в името на спасението на човешкия род. Този християнски хуманизъм бе поставен в основата на европейския морал и етика; той се превърна в образец на нравственост и жертвоготовност.

Средновековието бе епоха на тържеството на човешкия дух над тленната материя. Поради това именно значимостта на неговите постижения трябва да се измерва главно чрез духовната култура, а частично чрез материално-техническите открития и достижения.

Античната цивилизация бе предимно средиземноморска и силно материализирана. Нейният духовен свят бе съпричастен на човешкия, в него липсваше трансценденталност и дълбока одухотвореност, защото тя бе цивилизация на ограничено пространство и на затворен кръг от общества. Рухването ѝ даваше само материал за бъдещо изграждане, но не и възможности за продължение.

Средновековната култура пък беше общоевропейска и при това християнска. В нея имаше европейски универсализъм, оцветен от държавно-етническото многообразие. Нейната голяма жизненост и възможности за развитие се крепяха върху трайно формирани етнически общности със собствени духовни водачи, които в повечето случаи бяха свързани с църквата и в мнозинството си бяха провъзгласявани за светци – местни божества. ***В развитието на многообразната, но единна в християнската си същност европейска култура имаше повече духовност и един своеобразен, породен от универсалната религия, оптимизъм. Нейните създатели и носители бяха не само по-близо до обществото и природата, но и до Бога.*** От вярата си в него те черпеха своята величава за времето си духовна мощ.

Началото на същинската средновековна култура на всеки народ в Европа бе поставяно с приобщаването му към християнството[18] и чрез борбата срещу езичеството, което се стремеше да се амалгамира в новата духовна същност на развитие. Оттогава църквата поемала жезъла на своята цивилизаторска роля, за да го задържи трайно в хода на столетията.

Най-голямото достижение на Средновековието е разширяването на културната география на Европа, въвличането на най-широк кръг от народи и етнически групи в съграждането на собствена културна идентичност върху основата на християнството.[19] През Античността е имало няколко основни огнища на цивилизацията: древна Гърция, Рим и Римската империя, т. е. егейско-средиземноморският свят. Европейската периферия оставала настрани от тенденциите на развитие на културните средища. През Средновековието настъпила коренна промяна. Покрай наложената в европейския Изток гръцка писменост и книжовност, а на Запад – латино-езичната писменост и литература в средата на IX в. се родила и се развила ***славянската – едно от най-големите културни достижения на средновековна Европа.*** Разпространила се за кратко време сред огромното славянско етническо море, славянската писменост и книжовност послужила като най-солидната основа за приобщаване към универсалната християнска цивилизация. Успоредно със славянската през Средновековието се формирали от IX в. насетне постепенно и други литератури, създавани върху говорими езици – англосаксонската, исландо-норвежката, френската, немската, италианската и т. н. Благодарение на църквата и системно извършваното богослужение, християнското учение, нравственост и битова култура навлезли дълбоко сред всички слоеве на населението. Широкото разпространение на книжовното слово и демократизацията на изповядваната християнска религия били важни фактори за повдигане на равнището на европейския човек.

Именно ***Средновековието откри манастирите и ги превърна в средища на свято подвижничество, места за свято поклонение и най-важното – в огнища на образованието, писмеността, книжнината и духовната култура.*** И може би поради това средновековната култура в основата и същината си бе и си остана винаги манастирска, монашеска, ала не и уединена.

С дейността на църквата е свързано и едно друго голямо достижение на Средновековието – създаването на здраво изградена и широко разпространена система на обучение, достъпна за всички слоеве от населението, чрез която от елементарното обучение на „четмо и писмо“ се тръгвало към усвояване на „висшата Божия премъдрост“[20]. Бидейки църковно по форма и съдържание, средновековното образование било получавано масово в енорийските и манастирските училища. И въпреки всичко то не останало затворено в рамките на християнската религиозност и догматичност, но получило по-нататъшно развитие. Огрмотяването на значителна част от населението и приобщаването му към писмената култура става не през Античността, а през Средновековието. И в това епохално дело най-значително участие има християнската църква чрез своето духовенство. ***Появата на Университета като форма на образователна и социална институция е рожба на XII–XIII в.*** – два века, през които в многолюдните градове като Париж и Болоня се формират сдруженията на магистрите и схоларите като корпорации за автономно образо-

вание, независимо от намесата на църквата. ***Роден през „мрачното Средновековие“, европейският Университет през вековете се превърна в основно огнище на интелектуалната независимост, свободомислието и демократичността.*** Създаден и развит в европейския католически свят, Университетът оформи тук едно ново триединство, което се оказва по-плодотворно от онова, което бе създадено и натрапено на новородена Европа от Византия: ***Regnum-Sacerdotium-Studium (Царство-Църква-Наука)***. При това Университетът бе рожба на едно друго явление, характерно за Западна Европа – града и интензивния градски живот.[21] Университетът бе този, който обучи и създаде един нов, качествено различен образован слой – интелектуалците. Тяхната духовна свобода и възвисеност е дало право на Боеций Дакийски (XIII в.) във възторг да възкликне: ***„Интелектуалецът е повече от княз, повече от крал!“***[22] Изричането на това възклицание само по себе си означава стремеж към навлизането в една нова епоха, в която обогатеният със знания и разум се е смятал за по-силен от „силните на деня“.

Книгата е онова явление, което дава право да се твърди, че Средновековието обновява духовно Европа. Ако през периода на цялата Античност и през Ранното средновековие книгата е била рядка скъпоценност, то през XIII–XV в. тя се превръща в инструмент на богослужението, широко застъпена е в манастирските библиотеки, библиотеките на владетелите, патриарсите, някои аристократи и интелектуалци и става един от любимите предмети на дарение за „опрощение на греховете“. Манастирските скриптории, сред които с особена продуктивност се отличават тези в Света гора, „произвеждат“ в големи количест-

≺ 3. Средновековно училище, в което бъдещият ученик в умолителна поза заявява пред своя наставник: „Искам да уча, учителю благи“ (средновековна миниатюра от XIII в.)

4. Лист от Лондонското евангелие (1356 г.), в който са описани отделните глави на евангелието от Йоана, а в горната част е изобразен цар Иван Александър (1331-1371) с евангелист Лука

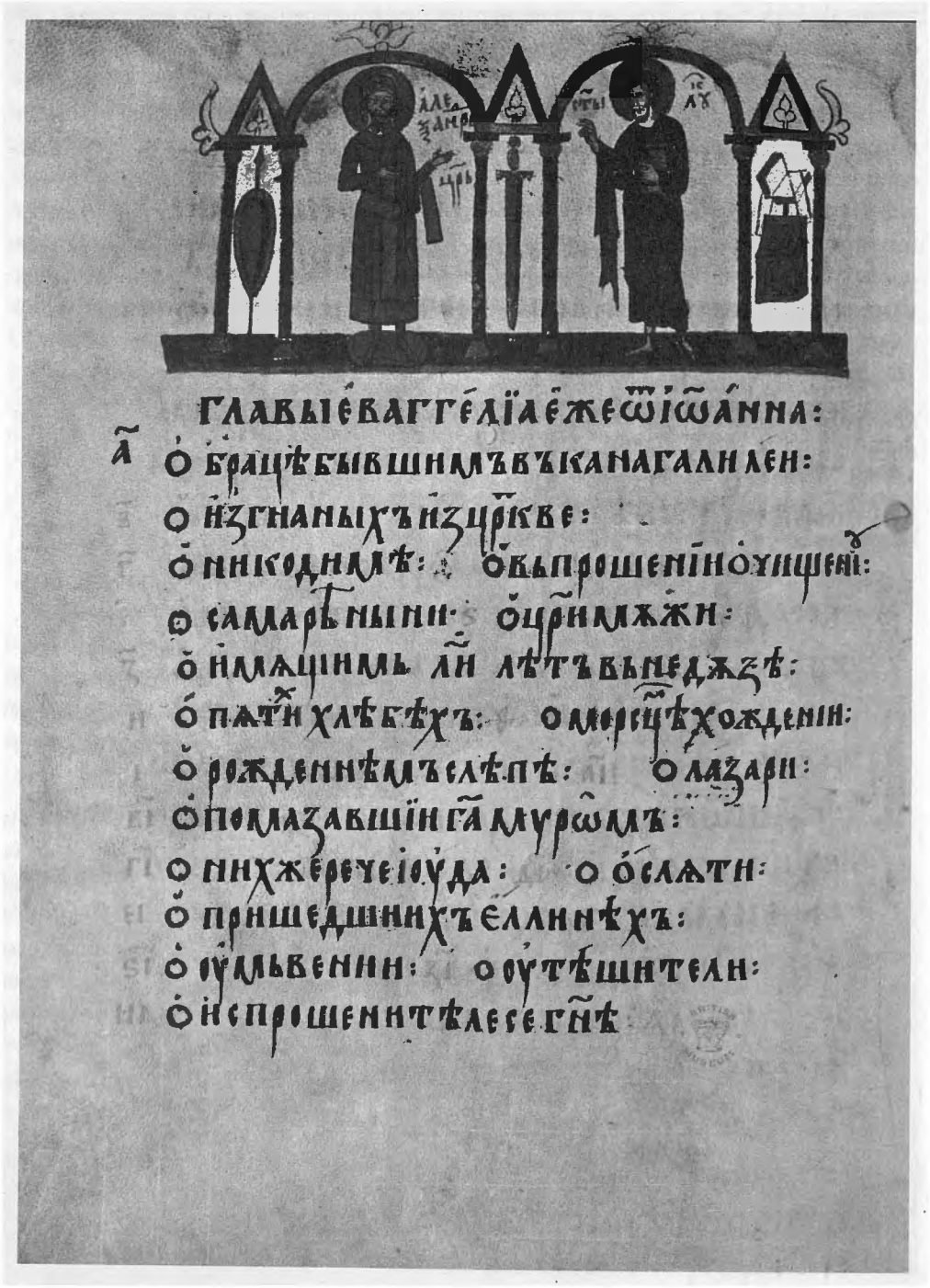
ГЛАВЫ ЄВАГГЄЛІЇА ЄЖЄ Ѡ ІѠА́ННА:
Ѳ БРАЦѢ БЫВШИМЪ ВЪ КАНАГАЛИЛЕѢ:
Ѳ ИЗГНАНЫХЪ ИЗЦРКВЕ:
Ѳ НИКОДИМЪ: Ѳ ВЪ ПРОШЕНІИ ОУЧЕНІ:
Ѳ САМАРЪНЫНИ: Ѳ ЦРИМЖИ:
Ѳ ИМАЩІИМЪ ЛѢТЪ ВЪ НЕДЖЗѢ:
Ѳ ПАТИХЛѢБЄХЪ: Ѳ МРЕЩѢХОЖДЕНІИ:
Ѳ РОЖДЕННѢМЪ СЛѢПЪ: Ѳ ЛАЗАРИ:
Ѳ ПОМАЗАВШІИ ГА МУРѠМЪ:
Ѳ НИХЖЕ РЕЧЕ ІОУДА: Ѳ ОСЛАТИ:
Ѳ ПРИШЕДШИИХЪ ЄЛЛИННѢХЪ:
Ѳ ОУМЫВЕНИИ: Ѳ ОУТѢШИТЕЛ:
Ѳ ИСПРОШЕННИ ТѢЛЕСЕ ГНѢ

ва богослужебна и богословска книжнина, сборници със смесено съдържание и историко-летописни съчинения. Книгата се превръща и в необходим инструмент в обучението (в това отношение незаменима е била ролята на Изборното евангелие и Псалтирът). Заменянето на скъпия и трудно изготвян пергамент с хартията като основен материал за писане довело не само до поевтиняване и достъпност на книгата, но и до твърде широкото ѝ разпространение.[23] Процентно именно през този период броят на знаещите и можещите да четат и пишат люде чувствително се увеличил и обхванал широки социални слоеве (духовенството, част от светската аристокрация, търговците, занаятчиите и воините). Широко се разпространила деловата книжнина (законници, нотариални актове, сметководни книги, договори, служебна и частна кореспонденция и т. н.).

Ала истинска революция в книжовното дело предизвикала появата на книгопечатането през средата на XV в., свързано с името на Йохан Гутенберг (1400-1468).[24] Сега вече размножаването на книгите и знанията били значително улеснени и от привилегия на манастирските скриптории и духовенството се превърнали в обект на занимания на образовани и специализирани занаятчии и интелектуалци. ***Изнамирането на книгопечатането било сериозен удар върху монопола на църквата и духовенството върху умственото развитие на европейското човечество. С книгопечатането – това европейско средновековно духовно откритие – се давал простор за широко и бързо разпространяване на идеи и учения, които били призвани да оплодят Новото време.*** Манастирите, училищата, университетът и книгите били онези лостове на духовното развитие, които от привидно застоялия, монотонен и догматичен свят на Средновековието са направили солидната основа на Ренесанса, Хуманизма и Реформацията. Дейците на тези три степени от следсредновековното духовно развитие на Европа били откърмени, обучени и възпитани от духовните институции на Средновековието. Ала за тях средновековното християнско богословие вече не е било scientia scientiarum (знание на знанията). Бележитият немски историк Конрад Бурдах успял още в началото на XX в. да докаже, че „Ренесансът“ и „Реформацията имат своите корени в средновековната мистика и ересология и че средновековната религиозност ляга в основата на възгледите на хуманистите“. Именно това поставя под съмнение вкорененото схващане от Я. Буркхард, че Ренесансът открил „света и човека“.

Когато прави опит за рекапитулация на духовните постижения на „Есента на Средновековието“ Йохан Хойзинга (1872-1945) с право заключава: ***„Историята на средновековния духовен живот не представлява нищо друго, освен прелюдия към Ренесанса“.***[25] Именно Средновековието роди и възпита хуманистите, които със своето творчество и идеите си отвориха дверите на Новото време. Разглеждането на тяхното дело и деяния извън сферата на откърмилото ги Средновековие е висша проява на антиисторичност. В самия ренесансов дух на творбите на хуманистите белезите и чертите на средновековната култура били вкоренени далеч по-силно, отколкото това сега се осъзнава.

5. Начална страница на първата съхранена изцяло Гутенбергова книга от 1454 г. „Възвание към християнството срещу турците“

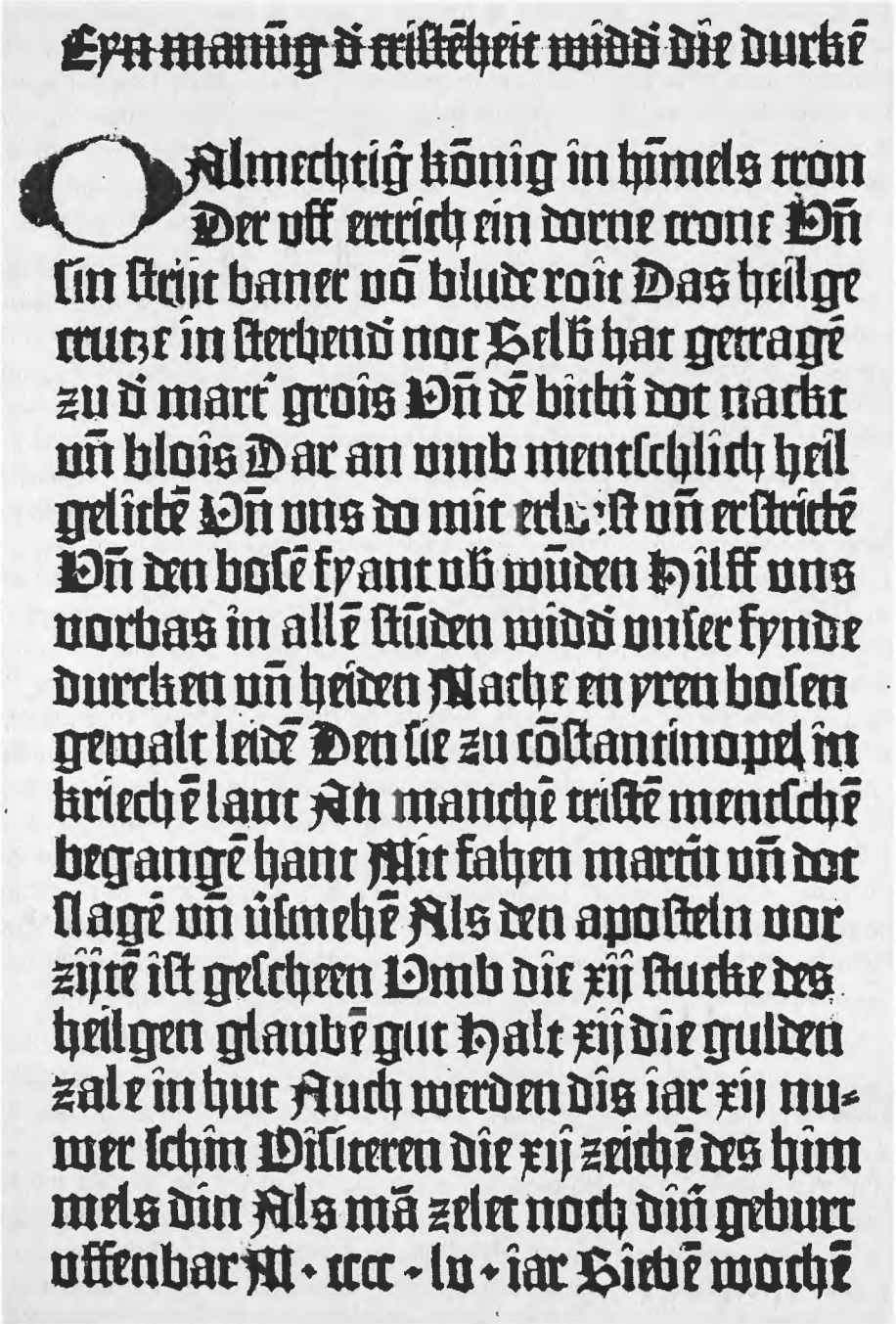

Eyn manūg d̄ cristēheit widd̄ die durkē

O Almechtig̃ kōnig̃ in hīmels tron
Der vff ertrich ein dorne crone Dñ
sin strīt baner vō blude roit Das heilge
crutze in sterbend̄ not Selb̄ hat getragē
zu d̄ mart̄ groīs Dñ dē bittī dot nackt
vñ bloīs Dar an vmb menschlich heil
gelīctē Dñ vns do mit erlo:st vñ erstrictē
Dñ den bosē fyant ub̄ wūden Hilff vns
vorbas in allē stūden widd̄ vnser fynde
durchen vñ heiden Nache en yren bosen
gewalt leidē Den sie zu cōstantinopel in
kriechē lant An manchē cristē menschē
begangē hant Mit fahen martī vñ dot
slagē vñ ūsmehē Als den aposteln vor
zītē īst geschcen Omb die xij stucke des
heilgen glaubē gut Halt xij die gulden
zale in hut Auch werden dīs iar xij nu-
wer schīn Dīsteren die xij zeichē des hīm
mels dīn Als mā zelet noch dīn geburt
offenbar M · ccc · lv · iar Sīchē woche

През „есента на Средновековието“, в която главно чрез книгопечатането били въвлечени в обръщение и се сплели идеите на класическата древност с ренесансово-хуманистичната мисъл, европейската наука станала по-зряла и гъвкава, освободена от опеката на църквата и задушаващата я средновековна схоластика и теология. От изигралия своята роля християнски хуманизъм през една продължителна епоха се преминавало към граждански хуманизъм, към истинско служене за благото на обществото и напредъка. И въпреки всичко, ***фундаментът на европейските ренесансови и хуманистични идеи, изявили се особено ярко през XV в., бил средновековен***[26]. Насочили своето внимание към Античността и нейната изпълнена с блестящи примери история и към съчиненията на нейните древногръцки и древноримски историци, дейците на раждащия новото време XV в. неведнъж изразявали възхищението си от полезността на историческото знание. Един от най-блестящите италиански хуманисти на това столетие Лоренцо Валла (1407-1457) в едно от историческите си съчинения прави своеобразен апотеоз на историята с думите: „Словото на историците разкрива по-голяма последователност, повече полезни знания, повече политическа мъдрост и повече различни знания, отколкото разсъжденията на който и да е философ. ***Историята стои по-високо от поезията и философията, тъй като е основана на буквалната истина..., историята е по-полезна, защото е пълна с мъдрост“.***[27] В дадения случай историята е противопоставена на господстващата църковно-религиозна схоластика, на оскъднялото откъм идеи богословие, срещу което застанали хуманистите.

Съвременните европейски нации се зародиха, развиха, формираха и укрепнаха не през Античността, а през Средновековието.[28] Разчленяването на европейското човечество за неговата бъдна история станало именно тогава. Зародишното състояние на тези нации трябва да бъде отнесено към IX–XIV в., когато се формират някои от техните основни и специфични характеристики, които са основата на националната им идентичност. Това не означава обаче, че нейното търсене не продължава и по-нататък, даже и до днес. Общовалиден принцип е, че основаването и утвърждаването на средновековните държави създава предпоставки за появата на големи етнически общности – народности, обединили различни племена и групи и предпоставили формирането на нациите. Обикновено името на държавата и нейните поданици е било давано от онази племенно-етническа група, която първоначално или по-дълго е доминирала в управлението на държавата. ***Средновековието формирало следните характерни черти на националната общност: единен и общ за по-голямата част на принадлежащите към нея език; обща религия, единна църква с трайно наложена обредна система и църковно-религиозен календар с акцент върху националните светци; специфична, ала единна в проявленията си, народна и битова култура, в която съжителстват паганистични и християнски елементи; обща политическа и етническа съдба, която в голяма степен детерминира в общото историческо съзнание.*** Средновe-

ковните етнически общности показаха голяма историческа устойчивост и жизненост, които им позволиха с известни промени, загуби и деформации да преминат в по-голямата си част към Новото време. Оцеляването им, въпреки изпитанията и превратностите на историята и на времето може да бъде смятано за едно от най-трайните и големи постижения в цялата досегашна история на Европа.

Успоредно със създаването на устойчиви и жизнени етнически общности протичал един твърде важен процес, чиито последици били значими за стопанското и социално развитие: средновековният човек бавно и постепенно се откъсвал от парализиращите връзки на рода и племето; ***моногамното семейство се превръщало в основна и най-важна обществена и стопанска единица***, която можела не само да се самовъзпроизвежда, самосъхранява, самозадоволява и самоосигурява, но и послужила като материална опора, върху която чрез фискално-данъчната система и организация се крепели двете основни институции, съставляващи ***арматурата на средновековното общество – държавата и църквата. Тук именно, в семейството, се крие една от тайните за жизнеността на Средновековието:*** със своя стремеж за трайност, обезсмъртяване и търсене на смисъл в земното съществуване, в усилията си за съхраняване на традицията и поддържане на народно-битовото християнство, то именно се явило първият и най-траен носител на националната специфика и идентичност. Ако в средновековното развитие този елемент не се бе наложил, то би било немислимо изграждането на устойчиви етнически общности. ***Създаването на триадата семейство-църква-нация е в основата на трайността в развитието.***

Едно от най-положителните и важни явления в историята на средновековна Европа, което обусловило спецификата и осъществявания в нея напредък, това е почти повсеместното налагане на християнството почти на целия континент.[29] Онези племенни общности, които дълго след появата си на европейската историческа сцена (хуни, авари, печенеги, кумани, узи и др.) не се приобщили към християнството, бързо били асимилирани, изгубили идентичността си и имената им останали само в съчиненията на средновековните историци и летописци. ***Историята на средновековна Европа е не само история на триумфа на християнството, но и на неговата организация църквата.*** Средновековието успя почти в цяла Европа да изгради една нова форма на организиране и сплотяване на обществото, различна от държавната – църквата[30]. Християнската църква, която господствала във всички сфери на духовната и умствената дейност, намесвала се в политиката, правото и брачно-семейния живот, превръщала църковните догми в нравствени, идейни и политически аксиоми, представлявала „най-висше обобщение и санкция на съществуващия феодален строй“ (Фр. Енгелс), идеен и духовен крепител на обществото и държавата. Едва ли случайно френският историк Жул Мишле е изрекъл крилатата фраза: „***Когато говорим за Средновековие, трябва да мислим на***

6. Църквата „Христос Пантократор (Вседържец)“ в Несебър – един от шедьоврите на българската и европейската средновековна архитектура от XIV в.

църква, на тамян“. Църквата през Средновековието е успяла да вдъхне на хората оптимизъм в човешкото им съществуване, накарала ги да ѝ служат и да повярват, че извън нея няма каквото и да е спасение (extra ecclesiam nulla salus). Тя успяла да вземе важно и изключително място в живота и мисленето на европейския човек, оплела го е всецяло в своите мрежи. Затова именно европейското Средновековие е една църковно-религиозна епоха, дълбоко християнска. Разделена от двете основни църковни средища Рим и Константинопол (особено подир схизмата между тях от 1054 г.) на две общности – католическа и православна, Европа именно чрез тях сякаш е търсела един балансиращ я водораздел. Противопоставянето между тези две големи средища, което от догматично-верско нерядко се превръщало в етнополитическо, е съставлявало не само една от основните нишки в историята на континента, но и голямата му слабост; тя била ловко използвана от приждащите към Европа нашественици и завоеватели от Азия и Африка (най-вече от арабите, татарите и османските турци). ***Неукротимият стремеж на Римската църква (особено силно изразен от края на XI в. насетне) да създаде единна християнска църква под***

главенството на папата се оказал един от най-болезнените европейски синдроми успоредно с Източния въпрос; той водел до сблъсъци, често белязани с насилие и безсмислено проливане на кръв малко преди завладяването на Цариград от турците. Едва ли е случаен фактът, че през 1453 г. някои образовани византийци били съгласни да видят в собствената си катедрална църква „Св. София" турска чалма, вместо папска тиара.

Никога не трябва да се забравя и пренебрегва фактът, че Средновековието бе и епоха на технически открития, постижения и редица нововъведения, неизвестни дотогава или малко застъпени. Налагането на града и градската култура като фактор за съхранение и стимул за стопанско развитие, както и на града-република като нова форма на управление, която била антипод на навсякъде наложената монархическа власт, били основа за търсене на нови исторически тенденции и ориентири[31]. Полисите съществували и през Античността, ала като изолирани острови, докато ***през XI–XV в. цяла Европа била покрита с мрежа от градове и градски общини и средища, органически свързани със своя селскостопански хинтерланд или с моретата и големите реки.*** Някои от тях се отличавали с многолюдност, неприсъща на предшестващите исторически периоди: по време на най-големия си възход Цариград с околността наброявал около половин милион население; към края на XV в. редица градове в Западна Европа се числели към семейството на градовете-гиганти – Париж наброявал към 200 000, Амстердам – 100 000, Ганд – 60 000 и т. н.[32]

Средновековният град бил поселищна агломерация с укрепителна система, където било съсредоточено голямо людско множество, значителната част от което се занимавало с неаграрна производствена дейност (занаяти и търговия) или принадлежало към непроизводителни и консумативни слоеве (аристокрация, духовенство, администрация и войска). Благодарение на сигурността, която създавал за своето население и това от околностите му, а също така и на кипящата в него търговско-стопанска дейност градът послужил като основа за зараждането и развитието на капитализма в недрата на средновековна Европа; именно той предопределил и превъзходството на европейския Запад по отношение на православния Изток, което в течение на вековете се уголемявало. ***Италианските градове-републики, чието израстване се наблюдава от XII в. нататък, били най-добрият пример за превъзходството на общинската демокрация пред монархическата власт и задушаващия инициативата централизъм.*** Венеция и Генуа върху основата на търговията, мореплаването и експанзията успели да се превърнат в такива могъщи колониални „империи", които със стопанския си потенциал далеч превъзхождали Византия и най-големите западни феодални монархии и дълго време ги държали във финансовите си пипала. Със своята перфектна управленческа система и организирана информация за политическата и стопанска обстановка в тогавашния свят ***те били еднооките градове-републики в средновековното царство на слепите монархии***[33].

В основата си икономиката на Средновековието е земеделско-скотовъдна, изключително свързана и зависима от селското стопанство.[34] Оттук произтича рутинността и консервативността, бавното и привидно монотонно развитие. Ала благодарение именно на средновековното селско стопанство чрез увеличената му възможност за изхранване и възпроизвеждане бил осъществен в продължение на указаните по-горе четири столетия и половина демографски взрив. Напредъкът в земеделието се изразил в следното: увеличена била чувствително обработваемата площ за сметка на изсичане или изгаря-

7. Земеделски работи, извършвани през различните месеци от годината и представени във фреска от XIII в. (в лявата страна отдолу нагоре – през март – резитба, април – цветобране, май – цъфтеж, юни – коситба; в дясната страна отгоре надолу – през юли – жътва, август – вършитба, септември – гроздобер, октомври – сеитба)

не на големи горски масиви; използвана била двуполната и триполната система на обработка на земята в зависимост от природо-климатичните условия; наред с обикновеното дървено рало широко използван бил тежкият плуг, от X в. насетне в някои области се разпространил плугът с колесар, а също така били въведени и усъвършенствани редица земеделски сечива; като допълнителни отрасли силно били застъпени лозарството и овощарството в благоприятстващите развитието им региони; контактите с азиатските народи и арабския свят довели до въвеждането на редица нови култури, някои от които имали особено значение за прехраната и облеклото на населението (памук, ориз, захарно цвекло, зеле, спанак, хмел, копринена буба, патладжан, диня, пъпеш, кайсия, праскова, вишна, цитрусови плодове, черница и др.).

Специално внимание заслужава напредъкът в приготвянето на редица укрепващи и стимулиращи организма напитки. По-широко се разпространило отглеждането на лозата и добиването на вино. Славянско откритие било откриването на медовината. Ечемиченото пиво (бирата) било известно още през античността, но едва през XII в. в Германия за неговото приготовляване започнал да се използва хмелът. Към средата на XI в. в Салерно за пръв път бил добит от вино дестилиран алкохол (спирт). Първоначално той бил използван главно с лечебна цел. Когато започнал да се добива и от зърно, дестилатът получил по-широко разпространение. Прекомерната му употреба в Германия през втората половина на XIV в.накарала църквата и светската власт да предприемат мерки за борба срещу „ракиения дявол“ (Schnapsteufel)[35].

Средновековието се отличава и характеризира с широкото разпространение на скотовъдството (домашно, планинско и степно), силно увеличения брой на добитъка, използван за война, впрегатна сила и транспорт, и с нарасналото количество на скотовъдните продукти (месо, вълна, козина, мляко, масло, сирене, костни изделия и др.), благоприятствали прехраната и жизнената устойчивост на европейското население. ***Придобитата през вековете висока култура при обработката на земята и отглеждането на добитъка в голяма степен се дължи на средновековния опит.***

Удвояването на добивите от зърнени храни през IX–XI в. довело до демографски взрив. Увеличаването на броя на населението било обусловено от нарасналите възможности за прехраната му. Този проблем, с който хората от Античността не могли да се справят, бил разрешен през средните векове. Човешкото възпроизводство лежало в основата на по-сетнешния напредък.

4. ТЕХНИЧЕСКИТЕ ПОСТИЖЕНИЯ НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ СВЯТ

Традиционно се отбягва да се пише за техническия напредък, осъществен през Средновековието. Всъщност това е проява на висша несправедливост. Но трябва да се подчертае, че и свързаните с него открития и нововъведения в раз-

лични сфери (стопанска, военна, повседневен живот и бит и т. н.) са твърде осезателни и значими, особено в Западна Европа (главно в Италия и Германия).[36] В целостта си ***напредъкът тогава е бил осъществен чрез повсеместно увеличаване на броя и полезната използваемост на природните и други сили в помощ на човешкия труд.*** Античността изгради постиженията си в областта на материалната култура чрез масовото прилагане и използване на робската сила; тази възможност за Средновековието е била изчерпана. Поради това било наложително да се използват нови сили. За да може да осигури прехраната и възпроизводството на обществото, ***се увеличила ролята на впрегатната и механичната сила.*** Преди всичко навсякъде на континента при обработването на земята, за транспортни нужди и за привеждане в действие на механични оръдия на труда била впрегната ***животинската сила.*** Това довело до чувствително разширяване на обработваемата площ, подобряване на напояването и създаване на постоянна и трайна връзка между селото и организираните периодично тържища край манастири, крепости и градове, където била осъществявана търговската размяна.

Значително по-пълноценното използване на животинската впрегатна сила било благоприятствано от въвеждането под влияние на идващите от Азия тюрко-номадски народи (в това число и прабългарите) в периода VII–IX в. на стремето, хомута, желязната подкова, дисагите и др. Чрез тях се увеличавала бързината на конете, защищавали се ходилните части на животните, увеличавала се тегличната им сила и т. н.

Масово започнала да се използва и водната сила. Водата станала вторият голям направляван естествен източник на енергия за нуждите на населението след огъня, открит, както е известно, още през каменната ера. Може да се каже, че ***широкото впрягане на водната енергия в услуга на човека е най-голямото техническо постижение на Средновековието.*** Ако през Ранното средновековие (особено през X–XI в.) тази енергия била използвана предимно при воденициите и тепавиците, които масово се разпространили по целия континент, то през XIII–XV в. започнала да се използва при обработката на желязото и другите метали (чрез водния чук и виднята), пресите за изработване на хартия и другаде. В сравнително ограничен мащаб (главно в крайморските селища) започнала да се използва и ***силата на вятъра*** при първоначално примитивно конструираните вятърни мелници (от средата на XII в.). Механичната сила се впряга в услуга на човека и трудовия процес най-вече чрез колелото. Широкото му приложение през цялото Средновековие в дотогавашната история (при различни транспортни средства, воденицата, вятърната мелница, строителството, рудодобива, корабоплаването, различните видове долапи за напояване и изтегляне на тежести и т. н.). Някои нови механични уреди, създадени тогава, заслужават специално упоменаване: механичен стан, механичен часовник, метална камбана, чекрък, преса за приготвяне на хартия, печатна преса, воден чук и видня и др. Редица материали и вещи, свързани със

занаятите и повседневния бит се появяват за пръв път тогава: стомана, чугун, фаянс, порцелан, майолика, очила, карета (XIII в.), копчета (XII в.), каминна печка. Напредъкът е отбелязан също така с първата употреба на каменните въглища за огъня и приготвянето на храна през XI в., построяването на първата тепавица за изработване на хартия във Валенсия през 1144 г., въвеждането на улично осветление в Лондон през 1414 г. и др.[37] ***Както във всяко едно човешко общество, техническият напредък и откритията намирали най-бързо път и приложение във военното дело.***[38] Удивителната изобретателност в създаването и усъвършенстването на обсадни машини и уреди породил своето противодействие – широко разпространение и значително подобряване на фортификационната система: броят на укрепените средновековни градове, крепости, защитени с кули и крепостни стени манастири, разположени на непристъпни места замъци, защитни и преградни стени, валове и ровове и други защитни съоръжения е толкова голям, че буди недоумение относно начина и силите на съграждането им. Несекващите войни и постоянните опасности предизвикали това смайващо по мащабите си строителство. Постоянно били усъвършенствани традиционните оръжия. Проникналият в периода на „Великото преселение на народите" тежък сложен лък от Азия бил възприет и усъвършенстван, за да се стигне до изобретяването на арбалета. Коренна промяна в нападателното оръжие настъпила ***през първата четвърт на XIV в., когато започнало използването на барута и огнестрелното оръжие. Двадесетина години след това, през 1346 г., в битката при Креси англичаните извършили първата оръдейна канонада – белязано било раждането на нов род войска: артилерията.*** Голямото военно изобретение на Византия бил прочутият „гръцки (мидийски) огън" (една странна смес от нефт, негасена вар, сяра, селитра, смола, каменна сол и ленено масло, изстрелвана от три фунии към враговете и корабите).[39]

През XIII–XV в. върху основата на редица технически нововъведения и подобрена организация на труда бил белязан ***значителен напредък в рудодобива и обработката на желязото***[40], и то главно на опита на прочутите саксонски рудари и оръжейни майстори, плъпнали по цяла Европа. Увеличеният добив на сребро от рудниците на Балканския полуостров не само увеличил сеченето и обращението на сребърни монети, но и дал възможност на някои държави да превърнат наемните армии в своя основна военна сила.

Голям прогрес имало в областта на корабоплаването благодарение на обновяването и усъвършенстването на плавателните съдове и появата на редица нови модели от тях (галера, кока, неф и каравела) и ***особено чрез използването на компаса (от XII в. насетне под влияние на арабите) и портоланните карти***[41].

Успехите на корабоплаването стимулирали преди всичко презморската търговия, а също така и търсенето на нови пътища към далечни територии. Търговските къщи и сдружения, манифактурното производство и банките, до-

≺ 8. Добиване и обработка на руда в средновековен рудник – стъклописно изображение от началото на XVI в.

∀ 9. Изображение на средновековни кораби в миниатюра от XIV в. На представения от лявата страна е показано използването на компаса за ориентиране в корабоплаването

били развитие главно в италианските градове-републики, белязали превъзходството на предприемчивостта, стремежа към бързо забогатяване и пресметлива организация – ***раждането на капитализма в недрата на средновековното общество. Зародишните форми на капиталистическото развитие били свързани с изявата като фактор на една нова триада: homo faber (занаятчията) – homo doctus (ученият) – homo mercator (търговецът).*** Създадените техни професионални сдружения върху основата на интересите им противостоели на безразделното господство на монарсите и аристократите, църквата и духовенството. Конфликтът между тези две противостоящи сили водел към Новото време. А в основата му лежал напредъкът, осъществен през Средновековието.

5. ОЩЕ НЯКОИ ПЛЮСОВЕ В ПОЛЗА НА СРЕДНОВЕКОВИЕТО

В рамките на тази своеобразна апология на Средновековието нека изброим още някои пренебрегвани негови плюсове, на които са обърнали внимание известни медиевисти.

Според един от най-големите сред тях, Роберто Лопец, в края на Средновековието били извършени ***три революции: техническа, в търговията и в корабоплаването***[42]. Употребата на термина „революция“ по отношение на тази епоха от европейското развитие е малко смущаваща. Средновековният свят е живеел в сравнително бавен ритъм, реагирал бавно и често с неохота на откритията и нововъведенията. Нито една от промените в него не е можела да придобие характера на революция.

≺ 10. Фреска от 1465 г., представяща Иисус Христос като създател и покровител на различни земеделски и занаятчийски сечива и на селския труд

Не трябва да се забравя, че впечатлението за промяна не се отнася до тази сфера, която била сърцевината на Средновековието – селското стопанство. ***Факторът, който ферментира и преобрази европейското Средновековие, бе капиталът, а той не съдържа в себе си революционен взрив.***

Съществено достижение на Средновековието в сравнение с Античността е това, че ***селянинът като основна действаща фигура в трудовия процес за пръв път тогава станал господар на времето и пространството*** и придобил щастливото усещане за личната свобода.[43] Господар на времето, защото с малки изключения неговият трудов процес не е бил регламентиран от господарите по време и изпълнение, а е зависел от самия него, годишните сезони и свързания с тях трудов ритъм и от природата. Това бил трудов процес на органично свързан с нея човек. Господар на пространството, защото той разполагал не само със собствен дом, собствени оръдия на труда (впрегатни животни, транспортни средства и земеделски сечива), собствена покъщнина и домашни животни, но преди всичко със собствена земя, към която имал две главни задължения – да я обработва и чрез това да издължава данъците на господарите си. ***Раждането, развитието и укрепването на собственическото, господарското чувство у европейския селянин е плод на Средновековието. И това е едно от най-силно развитите чувства на европееца.***

Европейското Средновековие закърми в себе си чрез християнството чувството за социална и човешка справедливост. С това бе създадена основа за масовите религиозни и социални учения и движения, оцветени с идеите на азиатския дуализъм. Насочени срещу съществуващия земен ред и официалната църква, те носят преди всичко елементите на отрицанието и разрушението. Утопията за равенство и правда се съдържа в почти всяко от европейските социално-религиозни учения и движения. Понякога те се загнездвали в съзнанието и на свързани с властващите мислители. В едно от съчиненията си фламандският автор от XIII в. Йохан ван Маерлант с известна доза простодушие пише: „***Има две омразни думи на този свят: мое и твое.*** Ако те можеха да изчезнат, навсякъде ще зацарува мир и съгласие. Мъже и жени – всички ще бъдат свободни и не ще има повече роби. ***Всичко ще бъде общо – житото, а също и виното...*** Благата ще се умножат и ще бъдат предоставени на всички и ще бъдат ползвани и от онези, които са бедни. ***Така ще секне всяка война. Душата ще се измие и пречисти от греха...***“[44] Както във всички времена, и тогава капацитетът на човешките илюзии бил бездънен.

Към научните постижения на Средновековието трябва да се отнесат ***откриването на закона за възходящата перспектива, осмислянето и техническото приложение на редица закони на механиката, разширяването на географските и естествено-научни познания и т. н.*** Значителни били постиженията в практическото прилагане на математиката, усъвършенстването на счетоводството и в областта на теорията и практиката на търговията, осмисля-

не на опита в държавното управление и военното дело. Появата на редица трактати върху тази материя показва по-голяма прагматичност на европейското Средновековие в сравнение с Античността, склонна към теоретизиране, метафизика и абстракция. Според високоучения английски монах-естествоизпитател Роджър Бейкън (1219-1292) триадата на знанието се изразявала в: авторитет – разум – опит[45]. Този принцип бил основен в средновековната наука.

Онова, което Средновековието завещало на ранния капитализъм като основа на техническия напредък и ускорения ритъм в живота на хората, били механичните съоръжения и часовникът. Ръчната техника започнала да се измества от механични приспособления, някои от които прераснали в първите машини. Водениците, вятърните мелници и тепавиците, механичните предачни и тъкачни станове, подемните макари и съоръжения, използвани в строителството, редица обсадни съоръжения, огнестрелните пушки и оръжия и много други разкриват масовото приложение на техниката и механиката през средните векове в различни области. Ръчният труд и примитивните оръдия на труда били заместени от различни машини. В тази насока били изобретени уникални съоръжения, сред които се открояват ***пражкият подемен кран на зъбчати колела от XIV в., земекопната машина на Леонардо да Винчи***, използвана през 1500 г. при създаване на напоителна система в долината на Милано, и редица други[46].

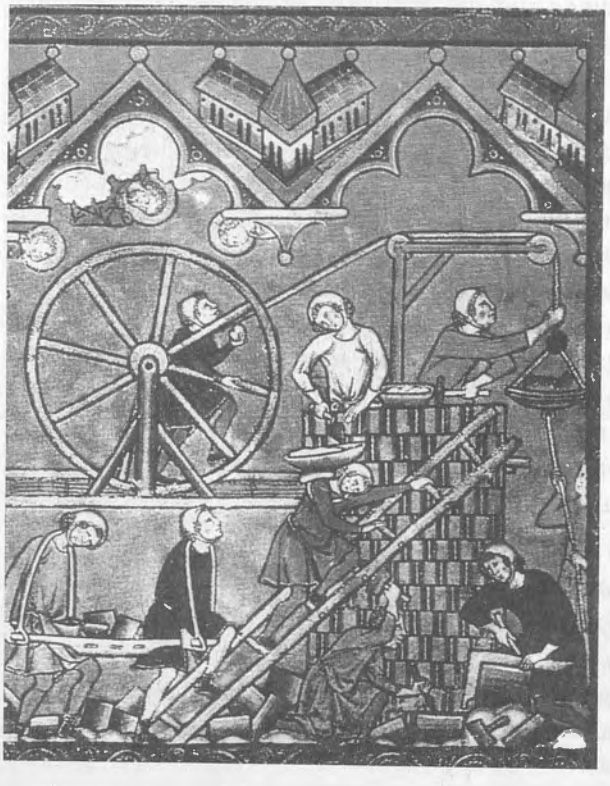

≺ 11. Изображение на строителство и използваните при него различни съоръжения и строителна техника в миниатюра от 1240 г.

Изключително значение както за прогреса на техниката, така и за създаване на стойността на времето, имало изнамирането на механичния часовник. Средновековието наследило от Античността пясъчния и слънчевия часовник. Под арабско влияние като измерителен уред през XI в. в някои страни проникнал

астролабът. През XII в. вече се появили огромни колесни часовници с ударен механизъм. През XIII в. се достига до тежестния механизъм и часовниковото махало като регулатор на хода на часовника. Тогава за пръв път в Западна Европа се отбелязва професията часовникар. ***През първата половина на XIV в. в Италия и Англия се появяват първите часовникови кули.*** Оттогава те се разпространяват в цяла Западна Европа. ***През XV в. вече се появява джобният часовник***. Измерването на времето с часовниковия механизъм изместило ролята на църковната камбана. ***Преодоляна била още една привилегия на църквата – да регулира времето на хората чрез своето богослужение.***[47]

Изнамирането на различни машини, химически съединения, механизирани уреди, и особено на часовниковия механизъм, белязали ***преминаването от схоластическа към експериментална наука***. Създадена била основа за значителен напредък при сгодни условия.

И накрая, когато се преценява Средновековието, не трябва никога да се забравя, че някои технически нововъведения и постижения на XIX–XX в. са предвидени именно тогава. С необикновена проникновеност в бъдното ***Роджър Бейкън успя още през XIII в. да предвиди възможността за изобретяването на парахода, автомобила, самолета, крана и подводницата***. В едно от гениалните си произведения той пише: „Може ***за корабоплаването да се създадат машини без гребла***, така че най-големите кораби в реките и моретата да се управляват от един човек...Също може да се направят ***коли, които без впрегатни животни*** да се движат с невероятна бързина...Също така могат да се конструират ***летящи машини***, така че един човек, седнал в средата на машината, да управлява мотор, задвижващ изкуствени криле, които порят въздуха като крилата птица. Също – да се направи ***малка маши-***

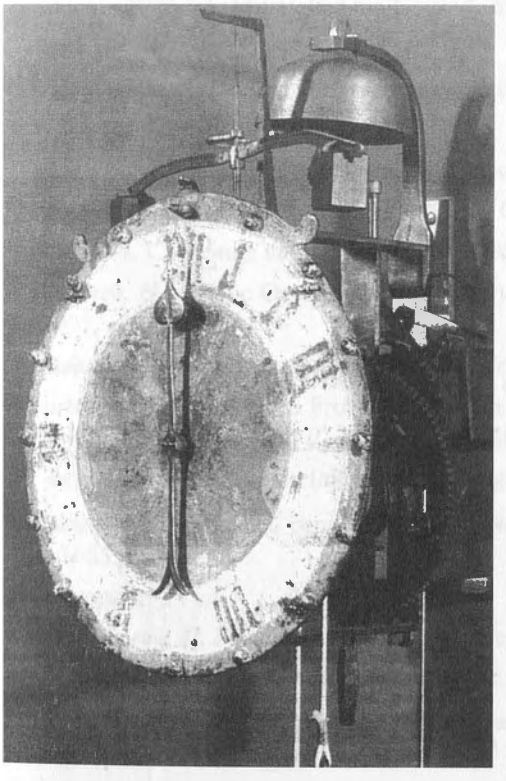

≺ 12. Часовник, поставен на кулата на църква в Нюрнберг през втората половина на XIV в. с камбана за отмерване и отбелязване на отделните часове

на, която да качва и сваля големи тежести с несравнима полезност при нужда... Могат да се измайсторят ***машини, с които да се навлиза дълбоко в морето и под водата***, с които безопасно да се достига дъното".[48]

Най-главният и основен факт в човешката история между IV и XV в. е раждането, развитието и утвърждаването на Европа, която заела първенствуващо място сред известните други два континента, Азия и Африка; раждането на една предприемчива, дръзка и вярваща в своята историческа мисия да цивилизова света Европа[49]. ***Епохата на „раждането на Европа" (Роберто Лопец) бе Средновековието.*** Това е достатъчно основание, което изисква почит и уважение при изучаването на неговата история. Може да се съжалява, че европейският православен Изток в най-решаващите периоди от средновековното си развитие бе лишен от развитието на онези явления и тенденции, от онези предпоставки и импулси, които оплодиха и ускориха развитието на Западна Европа. Свързан и детерминиран от Азия, която непрекъснато бълваше из утробата си все нови и по-дръзки завоеватели, източноправославният европейски свят бе принуден непрестанно да се противопоставя на нашественици, да потъва под тежестта на своите проблеми и да увеличава дистанцията на своето историческо изоставане. Някои от неговите народи изживяха всъщност две Средновековия: едно собствено и друго – чуждо; други пък – две собствени.

БЕЛЕЖКИ:

[1] ***Reynold, G. M.*** La formation de l'Europe, I. Quesq'ce que l'Europe. Friburg en Suisse 1944, p. 33.

[2] ***Ranke, L. von.*** Über die Epochen der neueren Geschichte. Leipzig 1888, S. 2.

[3] ***Конрад, Н. О.*** О всемирной литературе в средние века. – Вопросы литературы, 1972, № 8, с. 94-95.

[4] ***Fuhrmann, H.*** Einladung ins Mittelalter. München 1987, S. 19 ff.

[5] ***Dufais, J. M.*** La place de concept de „Moyen âge" dans l'historiographie. – Revue belge de philologie et d'histoire, LXV (1987), p. 257-273.

[6] ***Meuthen, E.*** Gab es ein spätes Mittelalter? – In: Spätzeit. Studien zu den Problemen eines historischen Epochenbegriffs, hrsg. von J. Kunisch. Berlin 1990, S. 97 ff.

[7] Като цялост полезни са следните обзорни книги: ***Косминский, Е. А.*** Историография средних веков (V в. середина XIX в.) – лекции. Москва 1963; ***Гутнова, Е. В.*** Историография истории средних веков (середина XIX в. – 1917 г.). Москва 1974.

[8] ***Афанасьев, Ю. Н.*** История против эклектики. Французкая историческая школа „Анналов" в современной буржоазной историографии. Москва 1980.

[9] ***Fuhrmann***. Op. cit., p. 15 sq. V; ***Гуревич, А. Я.*** Исторический синтез и школа „Анналов". Москва 1993.

[10] ***Russel, J. C.*** Late ancien and medieval population. Philadelphia 1958; Bevölkerungsgeschichte Europas. Mittelalter bis Neuzeit, hrsg. C. M. Cipolla – K. Borchardt. München 1971, S. 22 ff.

[11] Encyclopédie ou Dictionnaire raisoné des sciences, des arts et des métiers, XV. Paris 1765, s. v. Siècles d'ignorence.

[12] ***Хегел.*** История на философията, III. София 1982, с. 179 сл.

[13] ***Маркс, К. – Ф. Енгелс.*** Съчинения, XXI. София 1967, с. 285-286.

[14] ***Франс, А.*** Собрание сочинений, VIII. Москва 1960, с. 32

[15] ***Бердяев, Н.*** Новое Средновековье. Размышления о судьбе России и Европы. Москва 1991, с. 23-24.

[16] ***Енгелс, Ф.*** Селската война в Германия. София 1953, с. 33-34.

[17] History of Humanity, III. From the Seventh Century B. C. to the Seventh Century A. D., edited by J. Herrmann and E. Zercher. UNESCO – Paris 1996, p. 269-270.

[18] ***Génicot, L.*** Les lignes de faite du Moyen âge. Casterman-Tournai-Paris 1952, p. 24 sq.

[19] ***Гюзелев, В.*** Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII-XIV в. София 1985, с. 8.

[20] Пак там, с. 24 сл.

[21] ***Бояджиева, П.*** Раждането на Университета. София 1992, с. 23 сл.

[22] ***Goff, J. le.*** Les intelectuelles au Moyen âge. Paris 1985, p. 127.

[23] Geschichte der Technik. Eine Synchronopse von den Anfängen bis zur Gegenwart, hrsg. von M. Matthes. Düseldorf 1983, S. 42.

[24] Вж. посочвания на основната литература у ***Гюзелев, В.*** Гутенберговото „Възвание към християнството срещу турците“ от 1454 г. и българите – Историческо бъдеще, 2002, № 1-2, с. 178, бел. 1.

[25] ***Хьозинга, Й.*** Залезът на Средновековието. София 2002, с. 5.

[26] ***Ангелов, Д.*** Образуване на българската народност. София 1971, с. 15 сл.

[27] ***Ullmann, W.*** The Medieval foundations of Renaissance humanism. London 1972.

[28] ***Lorenzo Valla.*** Opera omnia, II. Torino 1962, p. 6.

[29] ***Vlasto, A. P.*** The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to the medieval History of the Slavs. Cambridge 1970, passim.

[30] ***Génicot.*** Op. cit., p. 84 sq.; ***Fossier, E.*** Le Moyen âge, I. Les mondes nouveaux /350-50/. Paris 1982, p. 8 sq.

[31] ***Ennen, E.*** Die europäische Stadt des Mittelalters. Göttingen 1975; Adel bis Zunft. Ein Lexikon des Mittelalters von V. Volkert München 1991, S. 225 ff.

[32] ***Fossier.*** Op. cit., III. Le temps des crises (1250-1520). Paris 1983, p. 412 sq.

[33] ***Lane, F. C.*** Venice. A Maritime Republic. The Johns Hopkins University Press 1973; ***Airaldi, G.*** Genova e la Liguria nel Medioevo. Torino 1986; за взаимоотношенията на двете републики с Леванта вж. съответно ***Thiriet, F.*** La Romanie vénitienne au Moyen âge. Paris 1959; ***Balard, M.*** La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle). Genova 1978.

[34] ***Méné, M. le.*** L'économie médiévale. Paris 1977, p. 71 sq.

[35] Geschichte der Technik, S. 41 ff.

[36] Ibidem, p. 36-54; ***Méné.*** Op. cit., p. 13 sq.; ***White, L.*** The expansion of Technologie 500-1500. London 1972; ***idem.*** Medieval religion and technology. Berkely-Los Angeles-London 1978, passim; ***Goff, J. le.*** Für ein anderes Mittelalter. Zeit, Arbeit und Kultur in Europa des 15. Jahrhunderts. Weingarten 1987, S. 56 ff.; История Европы. II. Средневековая Европа. Москва 1992, с. 45 сл.

[37] Geschichte der Technik, S. 43 ff.

[38] ***Méné.*** Op. cit., p. 117 sq. Напредъкът във военното дело е очебиен от няколко трактата, съставени през XV в. – ***Franceso di Giorgio Martini.*** Trattati di architecture, ingeneria e arte militare, ed. C. Maltese, I-II. Milano 1967; ***Conrad Kyeser aus Eichstät.*** Bellifortis, ed. O. Götz, I-II. Düsseldorf 1967.

[39] Geschichte der Technik, S. 44-45; История Европы, II, с. 49-50.

[40] ***Méné.*** Op. cit., p. 120 sq.; История Европы, II, с. 46-47.

[41] ***Димитров, Б.*** България в средновековната морска картография XIV-XVII век. София 1984, с. 3 сл.; История Европы, II, с. 55 сл.

[42] ***Lopez, R.*** Naissance de l'Europe. Paris 1962, p. 136 sq.; ***idem.*** The commercial Revolution of the Middle Ages (950-1350). Cambridge 1976.

[43] ***Lopez.*** Naissance de l'Europe, p. 9-12; ***Fossier.*** Op. cit., I, p. 29.

[44] Цитирано по ***Génicot.*** Op. cit., p. 340.

[45] ***Лившиц, Г. М.*** Свободомислие и атеизм в древности и средние века. Минск 1973, с. 195.

[46] История Европы, II, с. 60-61.

[47] ***Borst, A.*** Computus. Zeit und Zahl in der Geschichte Europas. Berlin 1990, S. 77 ff.

[48] Цитирано по ***White***. Op. cit.

[49] ***Fossier***. Op. cit., I, p. 28-29.

БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ В НАШЕТО СЪВРЕМИЕ

„Онова минало, което историкът изучава, не е мъртво минало, а минало, което в известен смисъл живее в настоящето."

Р. Дж. Колингууд

Първият и точен за времето си опит за изтъкване на най-големите постижения на българите през Средновековието принадлежи на перото на родоначалника на модерната ни историопис ***Паисий Хилендарски (1762 г.): „И от всего славенскаго народа най-славни били болгари: прво се они царове нарекли, прво они патриарха имели, прво се они крстили, най-боле земла они освоили. Тако от свего народа славенскаго най-силни и чесни били, и први свети славенски от болгарски род и язик просиали, како за то по реду све в сию историю написах".***[1]

За мнозина Българското средновековие е една отдавна отминала и влязла в историята епоха, която не само е далечно минало, отдавна отживяло времето си, но и е престанало да оказва каквото и да е въздействие върху съвремието. ***За едни то е мъртво, застинало и по-скоро наподобява музейна експозиция.*** За други то се представя като някакви призрачни ***„видения на древна България"***. Трети го възприемат и осмислят като ***материализиран спомен от миналото чрез руините*** на старите български столици Плиска, Велики Преслав, Охрид и Търново, останките от средновековните ни градове и крепости, манастири и църкви, оцелели паметници на изкуството, старобългарски ръкописи и документи, съхранявани в множество наши и чужди ръкописни сбирки и архиви. С други думи, като една ***старина, достигнала до нас чрез остатъците си в оскъднял и осакатен вид***, която може да бъде обект на изследване, наблюдение, а понякога и патриотично умиление и на възхищение. Чрез уроците по родната история от ученическите ни години всеки от нас си представя средновековното ни минало като едно странно шествие на светско и духовно войнство (ханове и царе, боили и боляри, патриарси и книжовници, светци и мъченици, ересиарси и народни водители), време на непрекъснати войни (най-вече с „хитрите и коварни" византийци), териториални разширения „от море до море" и един рано достигнат „златен век на българската книжнина". Школното образование и прочетените учебници са врязали в паметта ни имената на няколко личности и датите на отделни събития, които имат чудната способност да не се изтриват от нея до края на живота ни, защото са част от нашата национална митология, от веруюто ни българско.

1. КАКВО ОСТАНА ТРАЙНО ОТ БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ?

Малцина са се замисляли върху големия въпрос – какво е действителното, истинското и трайното наследство, което българското Средновековие ни остави? Едва ли само привържениците на разумния консерватизъм отстояват възгледа за ролята на историческото наследство като детерминиращ фактор в развитието: „Народите имат свое наследство, което трябва да съхранят, историческо богатство, което да защитят. ***Онзи, който отхвърля наследството на миналото, не разбира нищо от същността и строежа на обществото. Напластяването, предаването, наследяването са основополагащи за живота на една историческа общност. Те сроявят хората с техните предци и наследниците им, заздравяват обществените връзки...“.***[2]

В търсенето на духовни опори и упования през Възраждането и при възстановяване на българската държавност в края на XIX в. в резултат на Руско-турската освободителна война (1877-1878 г.) средновековната ни история се оказа онзи ***фундамент, върху който бе възстановено и провъзгласено историческото и национално самосъзнание на българите; върху този фундамент възрожденското и следосвобожденското българско училище изгради националното възпитание.***

Още през XVIII в. чрез своята „История славянобългарска“ Паисий Хилендарски припомни на своите съвременници и потомци подвизите, славата и величието на царете, патриарсите, героите, мъчениците и светците на древна България, призова техните сенки, за да придадат те част от своята сила при пробуждането на националната свяст и енергия на оставения на собствените си сили български народ. Неговият широко известен и гневен повик бе отправен към един изоставен на своята тежка историческа съдба народ, забравен от света, ала и сам забравил своето историческо минало и изоставил историческото си наследство. Този повик на първия български модерен историк на нашето Средновековие бе импулсиран именно от болезнено родолюбивото му вникване в тази отдалечена епоха: „***О, неразумни и юроде! Поради что се срамиш да се наречеш болгарин и не четиш на свои язик и не думаш?*** Или не са имали болгари царство и господство? За толико лета царствували и били славни и чуени по сва земла и много пути от силни римляне и от мудри грци дан възимали и давали им царове и кралеве свои царски дъщери в супружество да би имели мир и любов с цари болгарские“.[3]

Малцина се онези, които днес си поставят такива питания: Присъства ли Средновековието в нашето съвремие? Какво именно е останало и е трайно съхранено у нас от някогашното ни средновековно битие? Дължим ли нещо на тази продължителна епоха от нашата история? Каква е връзката ни с нея – реална или опосредствена, фактическа или мисловна, измислена или действителна, временна или дълготрайна? Изобщо съществува ли? Поменикът от риторично

зададените въпроси може да бъде продължен, но това не може да бъде начин за търсене на техен отговор.

Средновековието бе епохата на раждането и детството на българския народ и държавност – на тяхното първоначално приобщаване към Европа, нейния дух и тенденции в развитието, генетичната връзка с континента и обитаващите го общности. ***Негово първо и най-важно наследство са имената „България“ и „българи“ на държавата, географското пространство и народа, съхранили се през вековете.*** От това развитие, заключено в хронологическите рамки на IV–XV в., в наследство са останали неподозирано много неща, които в хода на времето са претърпели еволюция, някои са били усъвършенствани, други са се деформирали, а трети са се превърнали в неделима част от националния ни патримониум, за който невинаги проявяваме грижа като негови законни собственици. Ала винаги изплъзващата се и не всякога благоприятна връзка с отдалечената от нас епоха сякаш са бързо възпламеняващият се и също тъй бързо гаснещ дух, скоростта в ускорителното ни движение по коловозите на историята и придобитият ни манталитет. ***Всъщност тази неуловима връзка може да се характеризира като нашата исторически формирала се духовност с изначалното средновековно ядро и съдържащи се в него елементи.***

Най-важният и значим исторически резултат от Средновековието, останал и до днес, е българският народ с неговите присъщи белези на идентичност. Те се изразяват в спецификата на езика, духовната култура, душевността и морала, които ни открояват всред голямата пъстрота от народи в многоезичната европейска общност. „Народ е може би едно от най-съдържателните понятия на човешкия език, покриващо интегрално цялата жизнена съвкупност на етнически определена човешка група...Народът е общност на битието, нацията – такава на осъзнатата воля. Към народа си човек принадлежи по рождение, към нацията – по убеждение. Националната култура е интегралът на историческото проявление, народната култура си остава фолклор“.[4] Зараждането и формирането на българската нация е процес с най-активен период през Средновековието, когато се формират основните ѝ белези. Тогава върху територията на Балканския полуостров в резултат на етническата спойка между славяни, българи и завареното от тях тук късноантично население се формира единната българска етническа общност[5]. Тя е един от примерите в европейската история, при който името на народността е дадено не от най-многочисления етнически елемент – славянския, а от този, който през Ранното средновековие дълго време имал в ръцете си управлението на държавата – българския. Тогава ***три са основните етнообразуващи фактора – държавата, християнството и църквата и славянският език и културата.*** От тях през вековете с най-продължително присъствие и действие е третият. ***Липсата на държава и самостоятелна църква по време на петвековното османско и фанариотс-***

ко ито са придали огромно значение на езиково-културния фактор в съхраняването на българската нация. Поради това именно през дълъг период от своя исторически живот тя оцелява като етническа общност, чиято спойка са преди всичко езикът и духовната култура, консервативно съхранявани и пазени от народа. Нейната принадлежност към типа Kultur-Nation е заложена частично през Средновековието.[6]

Развитието на българската държава и етническа общност в балканското геополитическо и жизнено пространство през средните векове са довели до определяне на политическите граници на обитаваната от тях територия, установяване на съседите и проблемите с тях. Промените на тези граници в резултат преди всичко на двете световни войни доведоха до една константност, размиването на която може да стане чрез твърдото установяване на Европейския съюз. ***Трайното етническо и политическо присъствие на българите доведе до налагането на понятието „Българска земя“ за едно голямо географско пространство на Балканите.*** Усвояването и култивирането на земята започва още със заселването на славяните и прабългарите. Проявили голямо старание и грижи в обработването ѝ, те я превърнали в плодородна и привлекателна, за да бъде наречена от един автор от XII в. **„земя на блажени“**[7] , а мнозина други да я характеризират с раждащите се в нея благини. Османският хронист Мехмед Нешри (XVв.) писал следното за Шишмановата земя: „Весела земя била. Овце, мед и масло течели от нея към света. И благата там били по-обилни отдругаде. И яките ѝ крепости били повече, отколкото по другите земи“.[8] Промяната на късноантичните селища, областни, планински, речни и др. наименования в завладените балкански територии е резултат на дълготрайното българско етническо присъствие. Тези нови имена, съхранили се и до днес, остават едно трайно наследство, което сме придобили от своите предци. „Сердика“ става първоначално „Средец“, а след това – „София“; „Филипопол“ – „Пловдив“; „Одесос“ – „Варна“; „Хемус“ – „Балкан“; „Хеброс“ – „Марица“; „Сингидунум“ – „Белград“; „Лихнида“ – „Охрид“; „Малка Скития“ – първоначално „Карвунска земя“, а накрая – „Добруджа“; „Аксиос“ – „Вардар“; „Стримон“ – „Струма“; „Едеса“ – „Воден“; „Адрианопол“ – „Одрин“; „Тесалоника“ – „Солун“; „Константинопол“ – „Цариград“ и т.н.[9]

Българизирането на географско-природните и селищните наименования на Балканите – продукт на прехода от късната Античност към Средновековието, е най-добрият показател за присъствието на новите господари на голяма част от полуострова.

Средновековието положи основите на българската държавна традиция. Създадена върху една от най-оспорваните територии в Европа – Балканския полуостров, българската средновековна държава изживя периоди на възход и падение, величие и погром. Нейната еволюция от Българско ханство на Долния Дунав до християнско царство за около две столетия (VII–IX в.) всъщност представлява един много бърз преход от варварство към цивилизация; той

≺ 13. Гербът на царя на България, представен в „Книга за гербовете“ на Конрад Грюненберг от 1483 г. Нарисуван е като коронован щит, в който на жълт фон са изобразени три черни лъва, символизиращи „трите Българии“

е по-кратък в сравнение с развитието на Франкското кралство в империя в Западна Европа. Ако през Ранното средновековие (VII–XI в.) структурата и титулатурата в държавното устройство бяха прабългарски, то във възобновеното по-късно Българско царство (края на XII–XIV в.) със столица Търново те копираха византийския модел[10]. ***Дългото прекъсване на държавната традиция по време на петвековното османско владичество не създаде условия за продължение на създадените през Средновековието основи.*** В такъв именно смисъл средновековната държавност съществуваше в историческото съзнание и знание на българите в продължение на векове и тя бе стимул в борбата им за национална независимост, но не бе политически идеал, към който те се стремяха. Лишени от средновековната си аристокрация, българите търсеха възобновяване на държавната си традиция в края на XIX в. във форми, които им предлагаше новото време, а не съживяване на отдавна погребани от времето структури.

Стремежът за траен и постоянен държавно-политически център – средоточие на държавата, е специфичен в средновековното българско развитие. Идеята за столичен град, тъй характерна за големите световни империи на Античността и Средновековието (напр. Римската империя и Византия с постоянни столици съответно Рим и Константинопол) частично се проявява в българската история. ***Най-продължително време столици на средновековната българска държава са били първата Плиска – 212 години, и последната Търново – 207 години,*** докато Велики Преслав има този статус 78 години, а най-кратко време го притежава Охрид – едва 32 години. В имперския ѝ вид идеята за столичен град като постоянна резиденция на държавния и църковния глава се изявява в периода 893-971 г. Но тя значително по-трайно се налага чрез ***Търново (1188-1395 г.), когато градът става „майка“ и „царица“ на българските градове и църкви, истински държавно-политически, църковно-религиозен и културен център на българите от различните краища на Балканския полуостров, налага се като всепризнат столичен град***[11]. Това всъщност отговаряло на една общоевропейска тенденция, чиято основна характеристика е била процесът на ново централизиране на държавите и формиране на окончателния облик на европейските нации. Съвпадането на този процес с

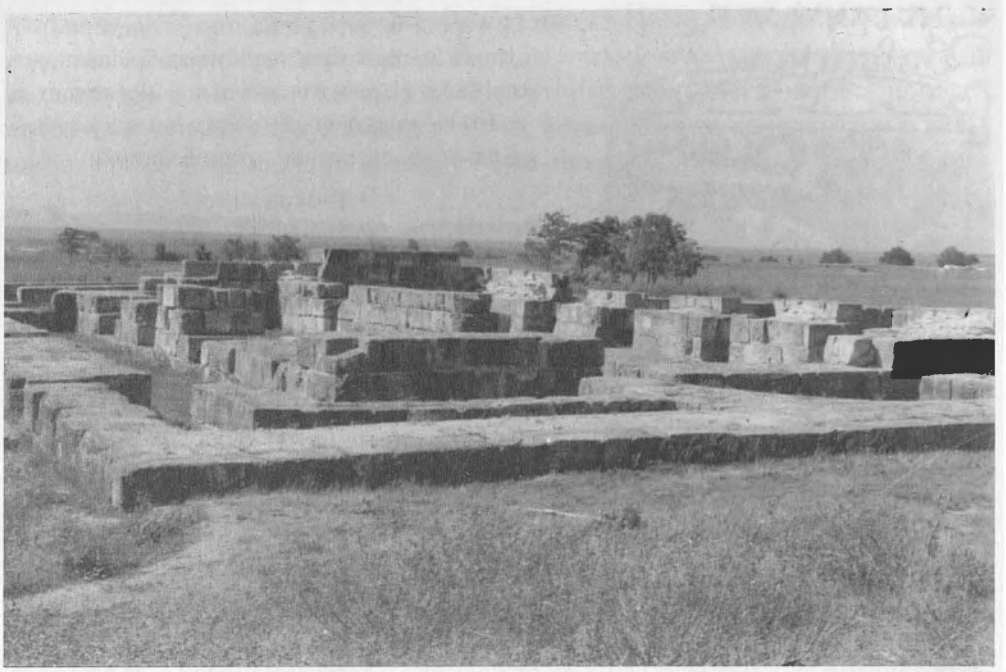

14. Първата българска столица Плиска – т.н. Крумов дворец от IX в.

османското завладяване на Балканския полуостров през втората половина на XIV в. нарушава и забавя нормалното развитие на балканските нации, чието обособяване станало в условията на чуждоземно владичество.

Изграждането на религиозното единство и самостоятелната българска църква като втора макроинституция в арматурата на българското общество също е продукт на Средновековието. Прерастването на създадената през 870 г. Българска архиепископия в независима патриаршия през 927 г., т. е. само за половин столетие, може да се характеризира като постижение, което смайва със своята бързина, но и показва радикалната трансформация на едно общество от езическо в християнско. ***Още оттогава тази църква се изявява като национална и твърде специфична в своето развитие.*** Част от европейската православна християнска общност, тя се стремяла да изработи свой ***самостоятелен църковно-празничен календар, в който да намерят място национални, истински български светци,*** като славянските първопросветители „светите седмочисленици“ (Кирил, Методий, Горазд, Климент, Наум, Сава и Ангеларий), Иван Рилски, Иларион Мъгленски, Йоаким Осоговски, Прохор Пшински, Петка Търновска и др. ***Ликвидирането на Търновската патриаршия в края на XIV в. и превръщането ѝ в подчинена териториално ограничена митрополия на Константинополската патриаршия е може би най-сериозният удар върху развитието на българската църква и об-***

≺ 15. Св. Иван Рилски – стенописно изображение на всебългарския светец и покровител във великотърновската църква „Св. Петър и Павел“ (XIVв.)

щество.[12] Оттогава през дълъг период върховното управление се оказало в ръцете на фанариотското духовенство. Лишени от свои църковни служители, българите снижиха християнското си благочестие до битово християнство. Духовно принизени и потиснати, смятани за част от „руммилет“ (ромейски народ), те поведоха борба за църковна самостоятелност, равнозначна на националното им признаване в рамките на Османската империя.

Средновековието положи трайните основи на българската материална и духовна култура във всичките техни сфери и проявления – архитектура и строителство, изобразително изкуство, образование и книжовно творчество, фолклор и музика. ***Средновековна България не само се превърна в първо и негаснещо огнище на славянската писменост и книжовност, родина на кирилицата***, но и създаде огромен култ към писменото слово и книгата, чиято философия е синтезирана само в един гениален стих на старобългарския книжовник епископ Константин Преславски (IX–X в.): ***„Голи са всички народи без книги“***.[13] Още през Средновековието българите показаха своите изключителни способности в две големи направления на изкуството: ***живописта***, където се откроява ***гениалният безименен майстор на стенописите на Боянската църква (1259 г.), и музиката***, в която се извисява ***майсторът на невмената църковна музика и създател на „Полиелей на българката“ Йоан Кукузел (XIV в.)***.[14] Оплоден от византийското християнско дълбокомъдрие, мирогледът на средновековните българи се характеризирал с простота, жизненост и пряк изказ. Достигнало върховете на християнското богословие в трудовете на Йоан Екзарх (X в.) и патриарх Евтимий (XIV в.), преминало през дегадивната философия на богомилите, българското дълбоко мислене сякаш винаги се връща към простата житейска мъдрост, изразена в един от надписите на хан Омуртаг (814-831): ***„Човекът дори и добре да живее – умира, и друг се ражда...“***.[15]

≺ 16. Старобългарският химнописец и композитор Йоан Кукузел Ангелогласния – изображение в миниатюра от края на XIV в. в светогорски ръкопис

Всичко онова, което съставлява същността на България – народ, земя, държава, църква и култура – има своите дълбоки корени в Средновековието. Претърпели огромна еволюция и напредък през вековете, променили формите си на изява, добили нова стойност и значение, елементите на българското изначално развитие са съхранили своята специфика, излъчват достолепието на старината, дори и тогава, когато техните съвременни носители не са достойни за нея.

2. ПАМЕТНИЦИТЕ НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Българското средновековие остави нам в наследство паметници, които смайват със съвършенство, импозантност и художествено-естетически качества. Редица от тях се нареждат сред всепризнатите шедьоври на европейската средновековна култура и са се превърнали в христоматийни примери. Изброяването и характеристиката на част от тях разкрива културно-историческото наследство на една епоха, в която българите разкриха големите си възможности за развитие в различни сфери на материалната и духовната култура.

Недвижимите средновековни паметници в пределите на България и извън тях се характеризират със своята монументалност, величественост и изключителна уникалност. Сред тях на първо място се откроява релефът на Мадарския конник – единствен по рода си ранносредновековен паметник в цяла Европа, издълбан в скалите по времето на хан Тервел (701-721), който символизира величието и триумфа на ханската власт у прабългарите.[16] ***Той няма равен на себе си в цялото средновековно ваятелско майсторство и в много отношения символизира средновековна България, нейната същност, мощ и величие.***

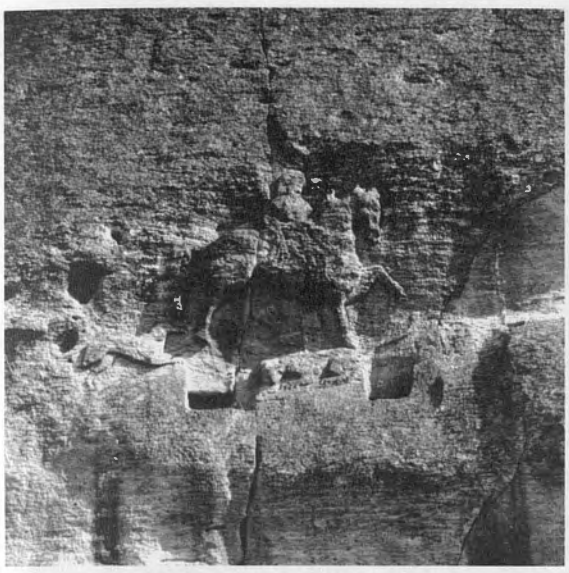

≺ 17. Релефът на Мадарския конник – уникален паметник в европейското ранносредновековно изкуство, създаден през царуването на хан Тервел (701–722)

Поразителна е монументалността на крепостното и дворцовото строителство на Плиска, удивителна е хармонията в дворцовата и църковната архитектура, търсена във Велики Преслав и Търново.[17] Възхищението на Йоан Екзарх (IX в.) от Симеоновата столица едва ли е присторено: „Когато обикновен и беден човек и чужденец, идвайки отдалече, стигне до портите на княжеския двор [столицата Велики Преслав], още щом го зърне, започва да се учудва, изпълнен с възхита, пристъпва към вратите и моли [да го пуснат], и като влезе вътре, той вижда да се издигат къщи от двете страни, украсени с камък и дърво и изписани. А като влезе в самия дворец и съзре високите палати и църквите, украсени необикновено богато с камък и дърво и краски, а отвътре с мрамор и бронз, сребро и злато, той няма с какво да ги сравни, защото в своята родина този бедняк не е виждал такова нещо, освен бедни сламени колиби... Но ако му се удаде да види и княза [Симеон Велики; 893–927], седнал в обкичена с бисери дреха, с огърлица от златни монети на шията и пръстен на ръката, препасан с пурпурен пояс и със златен меч, висящ на бедрото, и от двете му страни седят болярите със златни огърлици, пояси и пръстени...“[18]

Едва ли трябва да се припомня, че из цялата страна има многобройни руини край градове и села, в пусти места, наричани от местните жители „градище“, „кале“, „хисаря“ или пък – „манастир“, „църквище“, „оброчище“ и т. н.[19] Те обикновено са свързани с предания, които отвеждат в дълбините на вековете и най-често към Средновековието и неговите герои. В отделни случаи подлагани на археологически разкопки, а в преобладаващата си част оставени на саморазрушаване, тези руини са част от материалния спомен за онази далечна епоха.

Напредъкът в строителството на защитни съоръжения (ровове и валове, крепости и кули), обществени и църковни сгради е бил изключителен. По разпространеност, количество и мащаби съграденото в нашите земи през Средно-

18. Базиликата на остров Св. Ахил на Преспанското езеро – една от „седемте борни църкви“, построени непосредствено след покръстването през 865 г. от хан Борис I-Михаил (852-889; +907). В края на X – началото на XI в. тя била катедрален храм на българския патриарх.

вековието далеч превъзхождало онова, което е имало през Античността, ала не и по качество и великолепие.

Достойно място сред образците на църковната архитектура в средновековна Европа заемат Голямата базилика в Плиска, Златната църква във Велики Преслав, базиликата на остров Преспа, Боянската църква, Земенската църква и струпаните на малко пространство множество църкви в Несебър.[20]

Средновековният български манастир – това „пристанище за спасението на всяка душа християнска, а още повече православна“[21], напомня за себе си чрез руините край с. Равна, Варненско, и с. Черноглавци, Шуменско, в местността „Патлейна“ край Велики Преслав, скалните обители край с. Мурфатлар в Северна Добруджа, с. Иваново, Русенско, край Черноморието и на много други места в страната. Със славата на някогашните средновековни монашески обители и досега продължават съвременното си съществуване манастирът „Св. Наум“ край Охридското езеро, Рилският и Бачковският манастир и много други, пръснати из цялата страна.[22] Традиционната връзка на манастирите от българската земя от X в. насам се олицетворява от Зографската обител, съхранила в себе си многовековно документално книжовно и художествено богатство, предавано от поколение на поколение.[23] ***От края на IX та чак до***

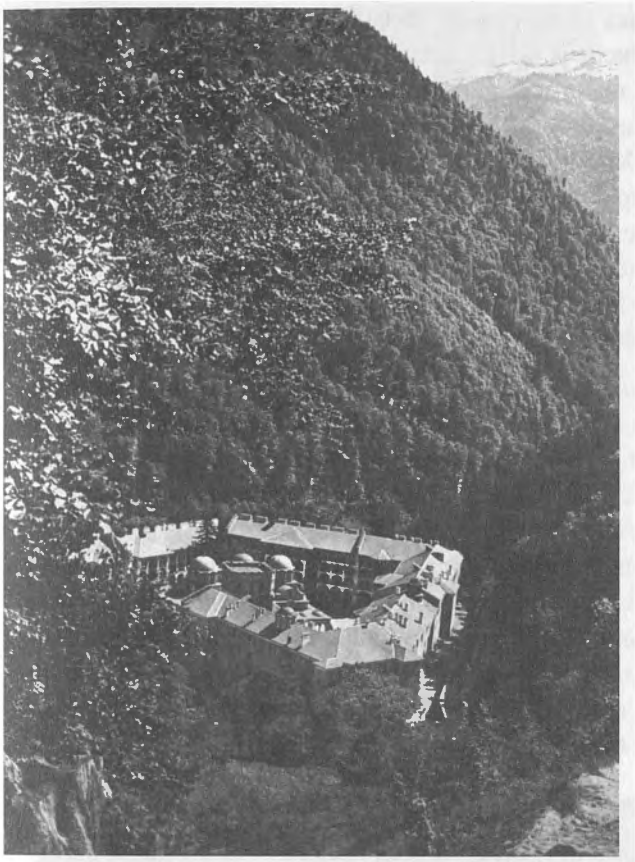

≺ 19. Рилският манастир – общ изглед. За него Константин Иречек (1854–1918) пише: „Рилският манастир е всебългарска светиня; целият народ е помогнал за неговото изграждане. Тук, в центъра на България, между Македония, Румелия и Мизия, той е здрава крепост на традицията на българското царство, църква и писменост. Рила запази идеята за българската държава!“

XIX в. през един дълъг период манастирите съхраняват, пазят и развиват българската духовна култура и изкуство, приютяват вечната „святая святих“ на изстрадалата българска душа – вярата в пребъдването на българския род. Едва ли е случайно, че именно българският манастир възпита онези свои чеда, които станаха нравствен пример за поколенията и се превърнаха във вестоносци на българския дух: ***св. Иван Рилски, Паисий Хилендарски и Васил Левски бяха рожба не само на своето време, но и на една здрава българска манастирска традиция.***

Българската гениалност, проникновеност и художествена мисловност достигнаха своите върхове в монументалната и миниатюрната живопис на Средновековието, а отчасти и в украсата на книгата. Ако изображението на прочутия ангел от софийската църква „Св. Георги“ (X в.) е пропито с неземна красота и човечност, фреските на безименния Боянски майстор (XIII в.) са не само откриване на възходящата перспектива, но и предвестник на хуманизма и психологизма в славяно-византийската живопис, а пък Ивановските стенописи (XIV в.) са художествено отражение на идеите на исихазма и се характеризират със силно проникване на предренесансови елементи.[24] Украсата на книгата и свързаната с нея миниатюрна живопис поднасят ня-

колко шедьовъра, чиято връзка с образци от византийското изкуство е несъмнена. Автопортретът на преписвача в Добрейшовото евангелие (XIII в.) е първият пример за съзнаване на значимостта на книжовника като създател на творение, посветено на Бога. Миниатюрите в среднобългарския превод на Манасиевата летопис (средата на XIV в.) и особено тези на Лондонското евангелие (1356 г.) и Томичовия псалтир (втората половина на XIV в.)[25] са не само художествено издържани и реалистични, но така се доближават до сходните им във византийското изкуство, че дори някои съвременни изследвачи ги възприемат като неразделна част от него.[26] Това само по себе си е твърде солиден атестат за тяхната стойност и изключително високо качество.

Сред безспорните постижения в художествената култура на европейското Средновековие са иконите от преславската рисувана керамика (IX–X в.) и съхранените монументални иконни изображения от XIII–XV в. Преславската рисувана керамика, предназначена за църковна украса и домашно черкуване, действително е уникално явление, което няма европейски аналог. И ако дълго време (близо 80 години) за класика се смяташе неповторимата и забележителна икона на ***св. Теодор Стратилат от Патлейна***, последните открития показаха голямото разнообразие на иконографски сюжети и образи на иконите и активното им използване в архитектурно-керамичната украса на преславските дворцови, църковни и манастирски сгради.[27] В качеството си на най-ранни паметници на иконната живопис във византийско-славянската

≺ 20. Керамична икона на св. Теодор Стратилат от X в., намерена във Велики Преслав – един от най-забележителните паметници на европейското ранносредновековно изкуство

≺ 21. Иисус Христос на трон – икона от рисувана керамика, намерена във Велики Преслав (X в.)

общност, преславските керамични икони са не само уникално явление, но и автентично свидетелство за тенденциите в развитието на църковната живопис в следиконоборческия период. ***Това определя значението им от гледна точка на европейското християнско изкуство.***

Сред разнообразното иконно богатство се открояват изразяващата дълбока вътрешна вглъбеност икона на св. Иван Рилски от Рилския манастир (средата на XIV в.), двустранната изумяваща с психологизма Погановска икона от 1395 г., иконата на св. Арсений от Рилския манастир (XV в.) и редицата несебърски икони, сред които с историческото си значение се откроява Богородица Одигитрия, дарена през 1342 г. от чичото на цар Иван Александър (1331–1371) Самуил.[28]

Изключително впечатление сред паметниците на старобългарското историческо наследство правят великолепните съкровища, пръснати из музеи по четирите краища на света. Те са бисерите в огърлицата на средновековна България. Възхождащите към Ранното средновековие (VII–XI в.) принадлежат към най-представителната част на раждащата се върху руините на късната античност „варварска“ Европа. ***Перещепинското съкровище на прабългарския хан, почетен като византийски патриций, Кубрат (630–665)***, съхранявано понастоящем в Ермитажа на Санкт Петербург, е ***най-значимото от времето на „Великото преселение на народите“ от Азия към Европа.*** Пряка връзка с него има ***съкровището на хан Кубер (втората***

≺ 22. Златна кана от световноизвестното старобългарско съкровище от Надь Сент Миклош с изображение на конник с островръх шлем, ризница и копие със знаме – конска опашка. С лявата си ръка конникът влачи победен неприятел

половина на VII в.) от Врап (Албания) – сега в Метрополитен музеум в Ню Йорк. С особена художествена и главно историческа гледна точка е ***съкровището от 23 златни съда с надписи от Надь Сент Миклош*** (втората половина на IX в.), експонирано във Виенския художествено-исторически музей. ***Преславското съкровище от 971 г.*** е принадлежало на българска царица и в него се откроява диадемата от емайлирани златни плочки – единствената ранносредновековна владетелска корона, намерена при археологически разкопки. ***Никополското съкровище от края на XIV–XV в.*** е от малкото оцелели от времето на турското завладяване на България и Балканския полуостров.[29] Голямата историческа стойност на ранносредновековните български съкровища ги превръща в незаменим източник на информация за Българското ханство – царство и неговата превратна съдба.

≺ 23. Златната огърлица с емайлови плочки и пропендули от Преславското съкровище (X в.), принадлежала на съпругата на цар Петър (927–969) Мария-Ирина

Редица трагични събития от историята на средновековна България разкриват причините за малкото съхранени съкровища от XI – XV в. След превземането на Велики Преслав през 971 г. византийският император Йоан Цимисхи при тържественото си завръщане в Константинопол отвел със себе си българския цар Борис II (969–971), неговото семейство и несметни дворцови съкровища. Почетно място сред плячката заемала процесийната икона на Богородица – покровителка на тогавашната българска столица.[30] Според византийския историк Йоан Скилица (XI в.) император Василий II Българоубиец през 1018 г. окончателно покорил Българското царство и неговата столица. В тази връзка той пише следното: „***Охрид бил главен град на цяла България***, там се издигали дворците на царете на България и се съхранявали богатствата им. Като отворил [съкровищниците], ***императорът намерил много пари, корони с бисери, златотъкани дрехи и 100 кентинария сечени пари от злато***; всичко това той изразходвал за заплата на войската си“.[31] Грабежите и опустошенията на османските турци в българските земи по време на завоеванието само в общи линии се регистрират от тогавашните извори. ***Голяма част от богатството на средновековна България са станали плячка на чуждоземни завоеватели. Много ценни архитектурни и художествени паметници са били съсипани от тях.*** Останала е малка част от тях за поколенията като свидетелство за някогашен блясък и величие и висока материална култура.

Огромното и безценно духовно съкровище на средновековна България, което винаги трябва да присъства в съзнанието на съвременните българи, са многобройните паметници на писмеността и книжовността, които през вековете увековечават безсмъртието на българското слово и отразяват българската гледна точка за тогавашното време, за историята. Тези писания върху камък и метал, книжовни произведения върху пергамент и хартия, документи за българската владетелска и църковна канцелария, които днес се съхраняват в архиви, ръкописни и музейни сбирки както у нас, така и в чужбина, съставляват същностната част на Българското средновековие – неговото самодокументиране.

≺ 24. Златен медальон на хан Омуртаг (814–831), изобразен с инсигниите (владетелски знаци) на византийски император (корона с кръст, скиптър с кръст и хламида)

Първобългарските надписи на гръцки език от VIII–IX в.[32] са първият словесен израз на приобщаване към писмената култура и същевременно регист-

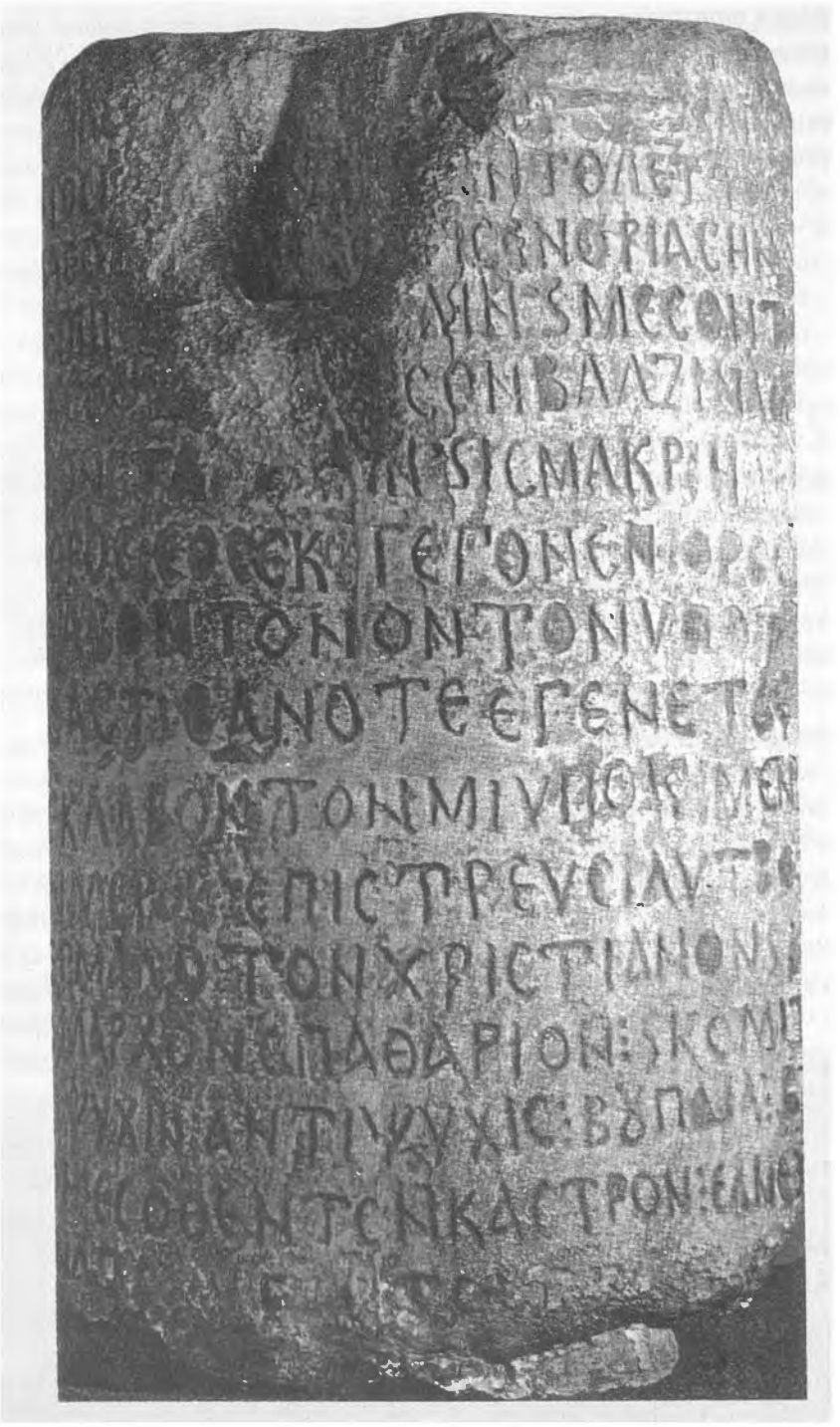

25. Сюлейманкьойският надпис на хан Омуртаг от 816 г., съдържащ част от условията на тогава сключения българо-византийски мирен договор

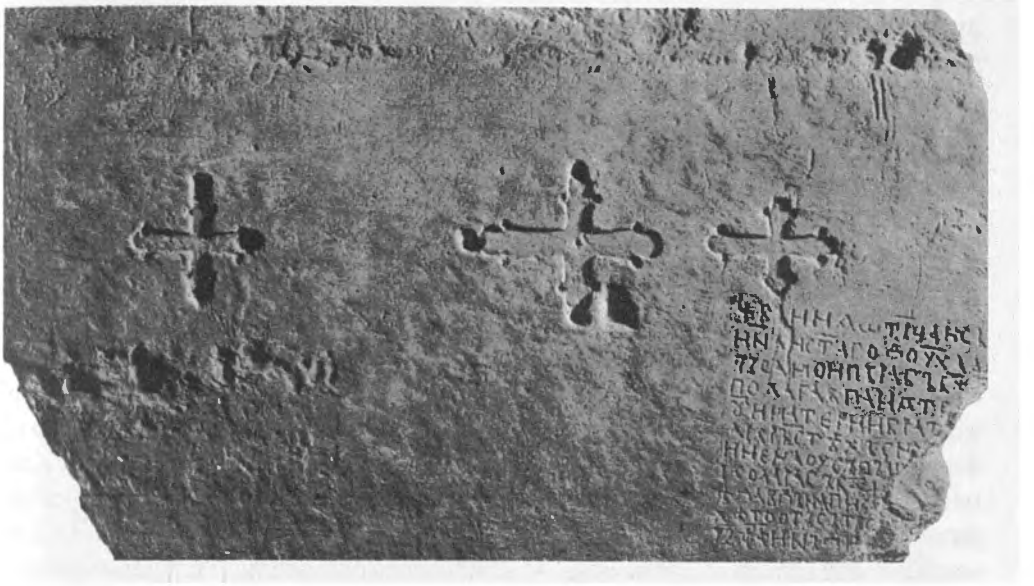

▲ 26. Самуиловият надпис от 993 г., намерен в с. Герман край Преспанското езеро. В превод гласи следното: „В името на Отца и Сина и на Светия дух, аз Самуил, раб Божий, поставям помен на баща си, майка си и брата си чрез тези кръстове. А тези са имената на починалите: раб Божий Никола, Рипсимия и Давид. Написа се в годината от сътворението на света 6501 (=993), индикт 6.“

рират обвързаност с един цивилизационен кръг. Няма „варварска“ държава от времето на „Великото преселение на народите“, която да е показала толкова голяма активност в стремежа към увековечаване на своята дейност и съществуване.

Многобройните кирилски надписи от края на IX–X в. до XV в.[33] не само разкриват началото и развитието на една графическа система, зародила се в средновековна България, но и са един от най-важните и достоверни източници на информация за онази епоха. Тяхното местонахождение в различни краища на Балканския по-

◄ 27. Надпис-загадка от XIV в., намерен на хълма Царевец във Велико Търново, който гласи в превод следното: „Мене роди баща ми, аз родих жена си, жена ми роди децата ми, а децата родиха баща ми“ (=Адам)

луостров е не само доказателство за присъствието на български етнически елемент в тях, но и показател за неговата културна устойчивост в различна среда.

3. СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ – ПРЪВ ДУХОВЕН ВОЖД НА СЛАВЯНИТЕ

Мястото на България в културното развитие на Европа се определя в голяма степен от нейната роля в съхраняването и развитието на славянската книжнина, в превръщането ѝ в края на IX–X в. в първия духовен вожд на славянството. Това дело в първоначалното си развитие е резултат от дейността на Кирило-Методиевите ученици в България, подкрепяна от държавническата мъдрост на хан Борис I-Михаил (852–889; +907). Поставянето на основите на славянските литератури е свързано с имената и творбите на Климент Охридски (+916), Наум (+910), епископ Константин Преславски, Черноризец Храбър, Йоан Екзарх (IX–X в.), Презвитер Козма (X в.) и др. Чрез творчеството на Патриарх Евтимий (XIV в.) и неговите ученици и следовници Григорий Цамблак, Константин Костенечки (XIV–XV в.) и др. старобългарската литература показа своето възходящо развитие и значението си в един широко етно-географски ареал[34]: Сърбия, Влахия и Молдова, Литовското княжество и Московска Русия.

Редица старобългарски книжовни паметници заемат достойно място в имагинерния музей на европейската средновековна книга: „Именник на българските ханове“ (VII–VIII в.), Симеоновите сборници (X в.), Битолският триод (XII в.), Ватиканският препис на Манасиевата летопис, Добрейшовото евангелие (XIII в.), Лондонското евангелие на цар Иван Александър, Томичовият

◄ 28. Св. Климент Охридски (+916) – всебългарски учител и първопросветител, първи епископ, проповядвал на български (т.е. славянски) език и създател на кирилската графическа система (икона от XIV в.)

29. Хан Борис I-Михаил (852–889; +907) Покръстителя – най-великият от всички средновековни български владетели, приобщил българския народ към християнството, въвел славянския език и писменост в богослужението и книжовния живот и учредил българската църква и нейната автокефалия (миниатюра от XII в.)

≺ 30. Св. Илия в пещерата – стенопис от великотърновската църква „Св. Четиридесет мъченици", зографисана през 1230 г. през царуването на Иван II Асен (1218–1241)

псалтир (XIV в.), Рилският сборник на Владислав Граматик от 1479 г. и др.[35] , както с уникалното си съдържание, така и със своето оформление и смайваща с великолепието си художествена украса.

Съхраняваните в отделни наши и чужди библиотеки старобългарски ръкописи от X–XV в. са само една малка част от огромното книжовно наследство. Истинска съкровищница на това наследство е ръкописната сбирка на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий", която съхранява такива книжовни паметници, като Енинския апостол (XI в.), Добрейшовото евангелие, Бориловия синодик, Евтимиевия служебник (XIII–XIV в.) и редица други[36].

Малко са българските приноси в областта на богословието и мисловността с общоевропейска значимост през средните векове. Потиснати от византийското дълбокомъдрие и всеобхватност в сферата на духовността, българите имаха малко възможности да изразят оригинално своя светоглед и светоусещане. Заради това именно и малкото постижения имат особена стойност и значение. ***Опитът на Йоан Екзарх (IX–X в.) в своя „Шестоднев" да разкрие от богословска гледна точка същността на мирозданието и сътворението на света се откроява с дълбочината си, но е компилативен.*** Примерът на ***св. Иван Рилски (+946)***в монашеския аскетизъм, реформирането на манастирския живот, благочестието и строгостта на морала го превърна не само във всебългарски светец, но и във ***„велико светило за целия свят"***, както

още в края на XV в. го характеризира Димитър Кантакузин[37]. Едва ли е случайно, че ***средновековна България даде на света един от най-големите ересиарси – поп Богомил***. Създаденото от него дуалистично учение за борбата между Доброто и Злото със своя социален протест срещу многобройните злини и неправди, причинявани от „земните властели", получи широко разпространение не само в България и на Балканския полуостров, но и в редица европейски страни (Италия, Франция, Сърбия, Босна, Русия и др.).[38] Окачествяването на богомилството като „българската ерес" още в онова време често пъти кара някои да определят България като ***„страна, пълна с еретици и схизматици"***[39]. Всъщност богомилското учение разкри ***доминиращата сила на отрицанието в българското мислене и отношение към света***, което, за добро или зло, от Средновековието та чак до наши дни винаги е силно изразено.

4. ОТКРИТИЯ И ТЕХНИЧЕСКИ НОВОВЪВЕДЕНИЯ НА СРЕДНОВЕКОВНИТЕ БЪЛГАРИ

В сравнение със страните от Западна и Средна Европа откритията и техническите нововъведения в средновековна България са сравнително малко. И все пак те заслужават специално отбелязване, защото обикновено са отминавани или пренебрегвани. Търпението и ***системното обработване на земята*** от средновековните българи през вековете превръщат почвите на обитаваните от тях равнини и полета в най-плодородните на Балканския полуостров. ***Голям бил напредъкът в развитието на земеделието и скотовъдството. Твърде много била разширена обработваемата площ за сметка на гористите и пустеещи пространства.*** Увеличена и уголемена била ролята на животинската впрегатна сила. Усъвършенствани и подобрени били редица земеделски сечива и оръдия на труда. ***Повсеместно бил наложен железният плуг.*** Значително бил увеличен броят на отглежданите земеделски, зеленчукови и овощни култури както под влияние на завареното население, така и на приижданите от Азия племена и народи. Някои продукти на българското селско стопанство добили голяма известност в международната търговия: пшеницата „загорският (българският) восък", пчелният мед и обработените „дълги български кожи".[40] ***Широкото използване на водната енергия и колелото у нас води своето начало от Средновековието.*** Тогава се извършва въвеждане и усъвършенстване на редица оръдия на труда, земеделски сечива и механизми (плуга, тежкотоварни коли, дикела, видията, воденицата, тепавицата и др.). Някои български открития заслужават да бъдат отбелязани и подчертани, за да се знаят и признават от всички. На първо място трябва да се постави ***кирилската графическа система, създадена в края на IX в. върху основата на широко използваното дотогава гръцко уникално писмо***.

Широко използваният от византийците ***„гръцки огън"*** (смес от нефт, сяра и негасена вар, чието възпламеняване предизвиквало не само пожар и щети, но

◄ 31. Модел на Боянската църква, съградена през 1259 г. от ктиторите севастократор Калоян и севастократорица Десислава – стенопис

и голяма уплаха) бил неутрализиран от българите при обсадата на Видин чрез събирането му в големи керамични делви.[41]

Още през X–XI в. жителите на Перник използвали за отопление и приготвяне на храна изкопаваните от тях „черни камъни“ – първото практическо приложение на каменните въглища в Европа.[42]

Ако Боянският зограф през 1259 г. чрез своите забележителни стенописи открил ***възходящата перспектива*** и триизмерността в изобразителното изкуство, в началото на XIV в. Йоан Кукузел въвел ***невмените знаци за нотно обозначение***.

Изкопаването на дълбоки кладенци (20–25 м.) в Добруджа от местното население водело до преодоляване на безводието и увеличаване на плодородието на голямата степ.[43]

Българското средновековие е жива старина. То не само присъства, но и активно действа в нашето съвремие. Нашият днешен живот и животът на всички поколения българи биха били много бедни в историческо и духовнополитическо отношение, ако бяха лишени от съприкосновение с времето, героите, паметниците и духовните постижения на тази отдалечена епоха. ***Редица процеси, явления и институции в нашето съвремие са историческо продължение при нови условия на средновековен зародиш и начало: народ, държава, църква и различни сфери на духовността.*** Наследството на Средновековието – богатата история, нейните творци и многобройните паметници имат познавателно, нравоучително, патриотично и културно-естетическо въздействие

върху съвременните българи, но те в никакъв случай не са затворена в техния кръг система.

Всеки народ има освен религиозна и своя национална митология, свой национален пантеон от герои и мъченици, национален исторически календар на възходите и паденията си. В тях имената и събитията от Българското средновековие заемат значително място. Това не е признак на изостаналост и ретроградност, но търсене на средство за упование и импулсиране в дълбоки и здрави исторически корени и постижения в отдалечените векове от битието и историята на коравия и непокорлив български род.

Средновековието в цялостното ни развитие е значителна, съществена част от нашата национална история. Неговите паметници са онази част от българския национален патримониум, която ни откроява сред европейските народи и разкрива дълбоките корени на нашата самобитност и идентичност. Съприкосновението с тях, личностите и събитията от това минало е своеобразно връщане към нашето детство.

БЕЛЕЖКИ:

[1] История славяноболгарская собрана и нареждена Паисием йеромонахом в лято 1762, стъкмил за печат Й. Иванов. София 1914, с. 6.

[2] ***Бентон, Ф.*** Консерватизмът. София 1992, с. 19.

[3] История славяноболгарская..., с. 5-6.

[4] ***Попов, Ст.*** Българската идея. Исторически очерци. София 1994, с. 183-184.

[5] ***Ангелов, Д.*** Образуване на българската народност. София 1971.

[6] Вж. някои интересни наблюдения в тази връзка у **Хр. Гандев.** Националната идея в българската историопис. – Родина, III, 2(1940), с. 138-163; **И. Тодев.** Периоди в развитието на българската национална идея. – Родина, 1996, № 3, с. 5-21.

[7] Гръцки извори за българската история, VII. София 1968, с. 268-269.

[8] ***Мехмед Нешри.*** Огледало на света. История на османския двор, съставителство и превод от османотурски М. Калицин. София 1984, с. 93-94.

[9] ***Миков, В.*** Извори за историята и географията на нашите градове и села. София 1935; **същият.** Произход и значение на имената на нашите градове, села и места. София 1943; **същият.** Локализиране на някои изчезнали антични и средновековни селища и крепости в България. – Археология, X, 4 (1968), с. 28-48.

[10] Вж. общите изложения на ***Златарски, В. Н.*** История на българската държава през средните векове, I–III. София 1918-1940; ***Божилов, Ив.*** **и** ***Гюзелев, В.*** История на средновековна България VII–XIV век. София 1999.

[11] ***Гюзелев, В.*** Столиците на България – средновековните и днешната. София 2000, с. 9-34 и съответните илюстрации.

[12] Вж. напоследък ***Николова, Б.*** Устройство и управление на българската православна църква (VX–XIV в.) София 1997, където е посочена по-старата литература.

[13] ***Дуйчев, Ив.*** Из старата българска книжнина, I. София 1943, с. 38.

[14] ***Грабар, А.*** Боянската църква. София 1924; ***Braschowanowa, L.*** Die mittelalterliche bulgarische Musik und Joan Kukuzel. Wien-Köln-Graz 1984.

[15] ***Бешевлиев, В.*** Първобългарски надписи. София 1992, с. 208.

[16] Мадарският конник (Проучвания върху надписите и релефа). София 1956; ***Станчева, М.*** Мадарският конник. Шумен 1995.

[17] ***Миятев, Кр.*** Архитектурата в средновековна България. София 1965 и необозримата литература върху отделни паметници.

[18] ***Йоан Екзарх.*** Шестоднев, превод от старобългарски, послеслов и коментар Н. Кочев. София 1981, с. 231.

[19] Вж. литературата, посочена по-горе в бел. 9. Вж. също посочвания у ***Аладжов, Д.*** Селища, паметници, находки от Хасковския край. Хасково 1997.

[20] ***Миятев.*** Цит. съч.; ***Рашенов, Ал.*** Месемврийски църкви. София 1932; ***Чанева-Дечевска, Н.*** Църковната архитектура на Първата българска държава. София 1984; **същата.** Църковната архитектура в България през XI–XIV век. София 1988.

[21] Грамоты болгарских царей, труд Г. А. Ильинскаго. Москва 1911, с. 21.

[22] ***Миятев.*** Цит. съч.

[23] ***Енев, М.*** Атон-Зограф. София 2000.

[24] ***Грабар.*** Цит. съч.; ***Бичев, М.*** Стенописите в Иваново. София 1965; ***Бакалова, Е.*** Ивановските стенописи и идеите на исихазма. – Изкуство, XXVI, 9 (1976), с. 14-18.

[25] ***Дуйчев, Ив.*** Миниатюрите на Манасиевия летопис. София 1962; ***Живкова, Л.*** Четвероевангелието на цар Иван Александър. София 1979; ***Джурова, А.*** Томичовият псалтир. София 1991. Цялостно върху украсата на българските ръкописи вж. у ***Стоянов, М.*** Украса на славянските ръкописи в България. София 1973.

[26] Вж. например книгата на ***Spatharakis, L.*** The Portrait in Byzantine illuminated Manuscripts. Leiden 1976.

[27] ***Тотев, Т.*** Преславската керамична икона. София 1988.

[28] ***Паскалева, К.*** Икони от България. София 1981; ***Прашков, Л.*** Български икони. София 1985; ***Чимбулева, Ж.*** и ***Гюзелев, В.*** Икони от Несебър. София 2003.

[29] ***Ваклинов, Ст. и М. Ваклинова.*** Съкровището от Над Сент Миклош. София 1983; **Т. Тотев.** Преславско златно съкровище. София 1983; Съкровище на хан Кубрат. Култура на българи, хазари, славяни. София 1989; **Werner, J.** Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Wien 1989.

[30] ГИБИ, VI, с. 274. Вж. също и миниатюрите, изобразяващи триумфалното завръщане на василевса (Reditus imperatoris) – **Божков, Ат.** Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. София 1972, с. 113.

[31] Гръцки извори за българската история, VI, с. 291.

[32] ***Бешевлиев.*** Цит. съч.

[33] ***Попконстантинов, К.*** и ***О. Кронщайнер.*** Старобългарски надписи, I–II. Залцбург 1994-1995.

[34] Старобългарска литература – енциклопедичен речник, съставител Д. Петканова. София 1992.

[35] Вж. някои посочвания в бел. 25.

[36] Цялостен обзор на ръкописите от XI–XV в., съхранявани в български ръкописни сбирки вж. у ***Христова, Б., Д. Караджова, А. Икономова.*** Български ръкописи от XI до XVIII век, запазени в България. Своден каталог. София 1982.

[37] ***Гюзелев, В.*** „Велико светило за целия свят“ (Св. Иван Рилски в измеренията на своето време). – Светогорска обител Зограф, III (1999), с. 13-24.

[38] ***Ангелов, Д.*** Богомилството в България. София 1969.

[39] ЛИБИ, III. София 1981, с. 64.

[40] Христоматия по история на България, II, съставители П. Петров и В. Гюзелев. София 1978, с. 237-239.

[41] ГИБИ, VI, с. 282.

[42] ***Diller, A.*** Mirabilia in Old Bulgaria. – Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik, XX (1971), S. 109.

[43] Българската държавност в актове и документи, съставител В. Гюзелев. София 1981, с. 116.

АТЛАНТИЧЕСКИЯТ ПЪТ – ПОРТАТА КЪМ НОВИЯ СВЯТ
(Европейският XV век и откриването на Америка)

„Европа се насочи на Запад, към новите морета и земи, които португалците, испанците, англичаните, холандците, французите – народите и държавите от Атлантика, откриха. При това те постепенно забравиха Европа като идея и единство и възпламениха само своя национален егоизъм, въпреки че на Изток континентът се нуждаеше от защита."

Карл Босл

Всеки век, период и епоха от човешката история имат своите проблеми – малки и големи. Именно чрез търсене на решение на проблемите в повечето случаи се обуславя напредъкът, постъпателното развитие. ***Проблемите раждат откритията.***

1. ВЕКЪТ В ПРЕЦЕНКАТА НА ИСТОРИЦИТЕ

Ако още Данте и Петрарка през XIV в. имаха духовното усещане за настъпване на нова епоха в историята на човешкото развитие, то през 1469 г. не твърде известният италиански хуманист Джовани Андреа Буси пръв от всички се опита да разграничи Средновековието, наричано от него „media tempestas", от своето време, което за него и съвременниците му бе „nostra tempora" (нашето време).[1] Всъщност той бе малко подранил в търсенето на разграничителната линия между Средновековието и Новото време.

В действителност икуменическата 1492 г. представлява най-точната граница между две исторически епохи. Никоя друга дата в дотогавашната история на Европа и на света не е по-важна от нея.

До откриването на новия свят от Христофор Колумб ***средновековните географски представи, понятия и търсения се ограничаваха върху три континента – Азия, Африка и Европа.***[2] Онаследени от античността, тези оскъдни познания биваха бавно и постепенно обогатявани и допълвани през столетията. Революцията в корабоплаването, изразена в откриването на компаса, усъвършенстването на плавателните съдове и използването на портоланните карти и наръчници, бе започнала през XIII в. Тя създаде условия за нови познания и открития, които непрекъснато тласкаха активните и агресивни венециански и генуезки мореплаватели и търговци към Азия, в търсенето на пътища

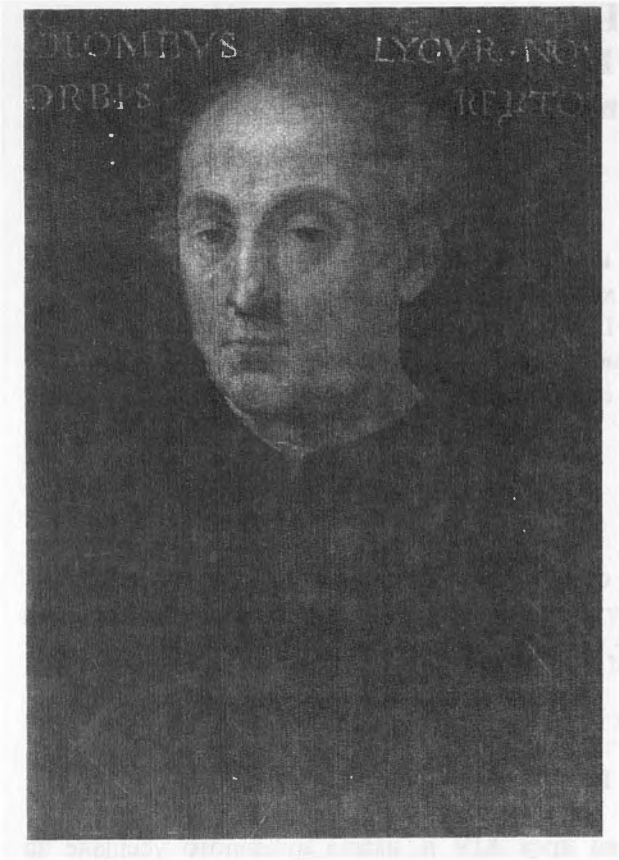

≺ 32. Най-старият портрет на Христофор Колумб от началото на XVI в. с надпис: „Колумб лигуриецът – откривателят на Новия свят“

към Индия и Китай – тези приказни и загадъчни за европееца страни, от които бяха доставяни търсени подправки, багрила и евтино злато. В продължение на почти три века Черно море бе мостът между Европа и Азия, а намиращата се на границата им византийска столица Константинопол бе ***„градът – слънце“, който магнетично привличаше към себе си и бе станал истинско средоточие на европейската вселена.***[3] Завладяването на Константинопол (1453 г.) и превръщането на Черно море в „турско езеро“ стана една от основните причини погледите да се насочат от вътрешните морета към просторния и криещ много неизвестности и опасности океан. Когато Новият свят бе достигнат от мореплавателите и провъзгласен за владение на испанската и португалската корона и влезе в понятията и представите на образованите среди на своето време, тогава може вече да се смята, че географските познания и представи бяха радикално обновени.

С право може да се твърди, че ***с откриването на Новия свят Европа откри себе си и своите възможности.*** Чрез противопоставянето и съпоставянето си с новооткритите племена и народи отвъд Атлантика европейците можаха да узнаят, съзнаят и се убедят, че в света, който бе по-голям, отколкото си представяха, те бяха предопределени, призвани и задължени от историята да го оглавят и обединят в името на една обща цел – прогреса на човечеството. По този начин ***средновековна Европа изпълни една голяма и велика мисия в човешката история.*** Съзнатото превъзходство на европейците намери израз в различни направления. Едва ли бе случайно, че в публикуваната през 1544 г.

33. Европа, изобразена като жена с короната на Испания и с обозначаване върху дрехата ѝ на отделните страни, между които и България (карта във „Всеобщо светописание“ на Себастиян Мюнстер от 1544 г.)

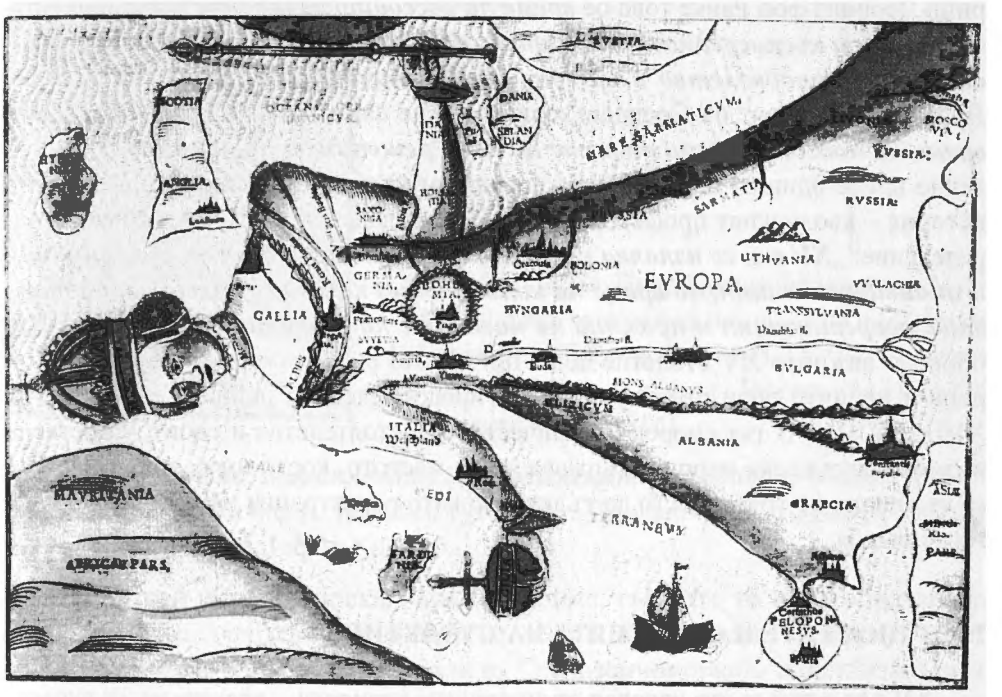

„Cosmographia universalis“ (Всеобщо светоописание) на немския учен Себастиян Мюнстер се съдържа географска карта (в нея фигурира териториално с името си и България!), в която Европа е изобразена като кралица, в нозете на която се намират Азия и Африка. Главата на тази кралица е увенчана с кралската корона на Испания. Пред нея е изобразен океанът като порта, която отвежда към Новия свят.[4] Това символично изображение всъщност представя Европа като владетелка на света, а Испания като доминираща сила в нея. В навечерието на XVI столетие Иберийският полуостров бе получил палмата на първенството.

Голямото събитие в края на XV в. – откриването на Америка, може да се интерпретира, от една страна, в неговата историческа перспектива, т. е. чрез последиците, които то имаше за европейската и световната история, а от друга страна – чрез предпоставките и причините, които са го породили в предходящия период. Предпочитам изясняването му от гледна точка на породилия го век, а не от последиците не само защото това е в кръга на чисто професионалните ми възможности, но и поради обстоятелството, че именно на това се обръща значително по-малко внимание от досегашните изследвачи.

Всички историци, които са се занимавали с проблемите на европейския XV век, са единодушни, че това столетие бележи върха на една криза, която започнала още в края на XIII в. За един от най-големите немски историци Леополд фон Ранке това бе ***време на „всеобщо разпадане“***; за Отто Брунер – ***остра късносредновековна криза, ала „криза на развитието, на създателното недоволство и на едно ново раждане“***, за белгийския историк Луи Женико „краят на Средновековието бе не само време на упадък, също и ***време на подготовка, на търсене на нови решения за проблемите***“. В последно време един от най-големите познавачи на това столетие в европейската история – кьолнският професор Ерих Мойтен, даде следното синтезиращо определение: „***XV век се изявява като епоха на многообразна диференциация и индивидуализация, по време на която и чрез която се извършва натрупване, реорганизация и промяна на насоките на развитие***“[5]. Всъщност съдбоносно важното XV столетие подготви новото разположение на силите в Европа и нейните нови структури, които предопределиха нейната съдба чак до XVII–XVIII в. В тях според историческите обстоятелства и своите собствени възможности всеки народ и държава заеха мястото, което им се полагаше. Това съждение не трябва да бъде тълкувано като регистрация на исторически детерминизъм.

2. ЛИЧНОСТИТЕ И СЪБИТИЯТА НА СТОЛЕТИЕТО

XV век е тъй гъсто населен от знаменити личности – владетели, пълководци, мислители, художници и откриватели, че пълното им изброяване едва ли е възможно. Поради това ще трябва да се ограничим поне с най-известните.

Владетели: Тамерлан (1370-1405), Сигизмунд I (1387-1437), Фридрих III (1440-1493), Алфонсо V Португалски (1438-1481), Мехмед II Завоевател (1451-1481), Фердинанд I Кастилски (1479-1516) и Изабела Кастилска (1474-1504), Иван III Московски (1462-1505), Албрехт IV Баварски (1465-1508), Матиаш Корвин (1458-1490), Лоренцо Медичи (1469-1492)...

Пълководци, църковни дейци и предводители: Ян Хус (+1417), Жана Д'Арк (+1429), Янош Хуниади, Скендербег, кардинал Джулиано Чезарини (+1444), папа Евгений IV (1431-1477), Савонарола...

Мислители: Лоренцо Валла (1407-1457), Алфонсо Фернандес де Мадригал (1400-1455), Силвио Енеас Пиколомини – папа Пий II (1458-1464), кардинал Висарион, Джовани Пико делла Мирандола (1463-1494), Гемист Плетон, Григорий Цамблак (+1437), Николай Кузански (1401-1464), Леонардо да Винчи (1452-1519)...

Художници, ваятели и архитекти: Брунелески (1377-1446), Алберти (1404-1472), Донателo (1382-1466), Верокио (1436-1488), Лоренцо Гилберти (1378-1455), Фра Анджелико (1401-1455), Филиппо Липпи (1406-1469), Маза-

≺ 34. Васко да Гама (1468–1524) – изображение в стихотворната книга „Луизиадите“ на португалския поет Луиш де Камоеш, публикувана в Лисабон през 1572 г.

чио (1401-1428), Пиеро делла Франческа (1410-1492) и с тях заедно чедата на „края на Средновековието“ Ботичели (1445-1510), Йероним Бош (+1516) и Албрехт Дюрер (1471-1528), Браманте (1444-1514)...

Откриватели, мореплаватели и знаменити търговци: Марко Датини от Прато, Лука Пачиоли, Йоханес Гутенберг, Джовани Кабото, Васко да Гама, Педро Кабрал, Христофор Колумб...

Нека този поменик приключим с това име, тъй като то във висша степен експонира и подчертава значението на века в европейската история. В него най-органически е съчетана връзката на Средиземноморието с Атлантика, която се оказа най-плодотворна не само в европейското, но и в световното развитие.

Върволица важни и съдбоносни събития изпъстрят историята на този век и регистрират проблемите му, чийто зародиш трябва да се търси в изглеждащото сякаш безплодно и безперспективно XIV столетие. Да отбележим някои от тях, в които и чрез които се е решавала съдбата на Балканите и на българския народ.

По някакво странно стечение на обстоятелствата ***прологът на историята на XV в. започва с едно събитие, станало на българска земя: на 25 септември 1396 г. в битката край Никопол*** (този „град на позора“ по думите на френския поет Йосташ Дешан) кръстоносната армия, предвождана от унгарския крал Сигизмунд, претърпяла катастрофално поражение от турците. ***Съдбата на Българското царство и българите била решена – те станали първата жертва на настъпващия и победоносен ислям в европейския Югоизток.***[6]

Победителят в тази битка султан Баязид I Светкавицата (1389-1402) по каноните на възхода и падението в историята през 1402 г. не само претърпял поражение от татаро-монголските пълчища на Тамерлан край Анкара, но и попаднал в плен. Агонията на новороденатa Османска империя дала някаква надеж-

да за избавление на българите и останалите балкански народи от турската заплаха. В опитите за възобновяването на Българското царство с неукротимата си енергия се изявил синът на последния български цар Иван Шишман (1371-1395) княз Фружин, титулуван от унгарците „цясар", а от венецианците – „император на Загора".[7]

Съборът в Констанц край Боденското езеро (1414-1418) дал надежди за обединението между католическия и православен свят в името на борбата срещу общата турска опасност, недостатъчно съзнавана от европейския Запад. На него за единението между двете църкви се застъпил българинът Григорий Цамблак в качеството си на литовски митрополит.[8]

През 1429 г. подвигът на Орлеанската дева Жана д'Арк става символ на народната съпротива срещу английското нашествие и несломимия дух на раждащата се френска нация.

Хусисткото движение в Централна Европа (1426-1438) отклонило вниманието от надвисналата над нея турска опасност и по същество в известна степен подпомогнало стабилизирането на възраждащата се отново Османска империя.

Преговорите между Римската и Цариградската църква през 1438-1439 г. довели до сключването на Флорентинската уния, за което в голяма степен съдействал и един българин – константинополският патриарх Йосиф II (1416-1439). Признаването на върховенството на папския престол над християнския свят довело до обещанието за оказване на помощ.[9]

Походите на полско-унгарския крал Владислав III Ягело и Ян Хуниади, които целели прогонването на турците от Балканския полуостров и деблокирането на обсадената византийска столица, довели до ново активизиране на балканските владетели и на българското население, през чиито земи преминавали кръстоносците. България станала арена на една от важните битки между християнството и исляма. ***Под стените на Варненската крепост били погребани последните надежди на българите за възстановяване на тяхното царство.*** Поражението в битката край Варна (10 ноември 1444 г.) на християнската армия било с още по-трагични последици от това в битката край Никопол. Фактически това бил краят на последния опит за спасяване на балканското православие от страна на католическия свят. Уплахата била тъй голяма, че дори византийският василевс бил един от първите, които поздравили султана с победата и му поднесли чрез пратеници дарове.[10]

Албанската храбра съпротива срещу турците, продължила повече от две десетилетия (1443-1468 г.) под предводителството на легендарния Скендербег, била израз на жизнеността на един млад народ, който изстъпвал на европейската историческа сцена с мартирология.

И когато вплетените в продължилата сто години война западноевропейски държави се помирили, тогава именно в Югоизточна Европа станало онова събитие, което предопределило нейната съдба за векове: ***на 29 май 1453 г. турците превзели Константинопол.***[11] ***Загинала най-дълго съществувалата в човешката история световна империя (почти цяло едно хилядолетие) – Византийската.*** В едно свое писмо от юли 1453 г. италианският хуманист Лауро Куирини известява, че след завладяването ѝ турският султан Мехмед II Завоевател желаел да стане господар на света и на всички народи, както някога Александър Велики; неговите царедворци го величаели като „падишах-и алем" (господар на вселената).[12] ***От унищожената и рухнала идея за световното господство на ромеите се родила идеята за световно господство на турците.*** В края на XV в. италианският епископ Алексий Целадоний с краткост и простота ще констатира: „Никому другиму освен на турчин, турците не ще позволят да владее човечеството".[13]

В създалата се историческа обстановка след рухването на Византия и балканските държави Московското княжество се оказало изведнъж средище и опора на източноправославния християнски свят. Едно събитие с важно значение често остава неотбелязано от страна на историците: ***през 1472 г. руският княз Иван III се оженил за племенницата на последния византийски василевс София Палеолог. Оттук до раждането на идеята „Москва – трети Рим" пътят бил кратък.***[14] Духовното наследство, политическите идеи и принципи, идеалите на мъртвата Византия заживели в руската държавност и в продължение на векове, независимо от господарите и формата на управление (княжество-царство-съюз на републики), били източник ту на величие, ту на дълбока криза. Претендентът за похитеното византийско-славянско източноправославно наследство се явил в резултат на естествения ход на историята, а не като плод на случаен или преднамерен династичен брак. В участта на балканските народи се намесвала сила, която имала етническа и духовна връзка с тях. Нейният ореол за техен месия-освободител е може би онова, което най-трайно се е съхранило чак до края на нашето столетие.

През 1475 г. била завладяна от турците важната генуезка колония на Кримския полуостров Кафа.[15] Това бил важен удар върху италианската търговия и политика с европейския Изток и контактите с Азия. Левантийската търговия с европейския Запад се превръщала в един мираж. Черно море отново ставало mare clausum (затворено море); по-точно то вече било mare Turcicum (Турско море). На дейността на онзи фермент, който е можел да оплоди стопанското развитие на европейския Изток – италианските търговски сдружения, банки, колонии, дубушета и лоджи, разположени в различни краища на Черноморието (включително и в различни градове-пристанища, свързани с българския хинтерланд, като Мавракастро, Вичина, Несебър, Созопол и др.), бил сложен край. ***Изолацията на Черноморския басейн в продължение на почти***

три века от тенденциите на европейското стопанско развитие се оказало решаващо за изоставането на страните и народите, които били свързани с него. Прекъснатата връзка Средиземноморие – Черноморие всъщност в много отношения се оказала решаваща както за печалната съдба на европейския Югоизток, така и за кризата, която настъпила в историята на цветущите италиански градове републики Венеция и Генуа, заживели през известен период от своята история с илюзията, че могат да бъдат световни империи. Този залез, за който немалка роля изиграл възходът на Османската империя, всъщност бил твърде благоприятен за развитието на Атлантика и за неговото доминиране спрямо Средиземноморието. ***Ако превземането на Константинопол от турците изместило центъра на тежестта на европейската история към Средиземноморието, то за много кратко време след превземането на Кафа този център се преместил в Атлантика. Това е може би най-динамичният и бърз преход, който бил осъществен през Късното средновековие.***

Междувременно призивите и опитите от страна на папството и католическите държави за организиране на кръстоносен поход за прогонване на турците от Европа се оказали напълно безплодни. Венеция, която била най-силно засегнатата от турските завоевания в Адриатика и Средиземноморието, непрекъснато губела позиции. Проблемите на папството и свързаните с него държави били насочени в друга посока. ***Западният католически свят бил здраво оплетен в мрежата на собствените си проблеми.***

През последната четвърт на XV в. балканските земи постепенно излизали от театъра на полесраженията. Те изцяло влизали в домена на Pax turcica – новоустановения и за съжаление дълговековен ред. Ала след апокалиптичния ужас на изтреблението, отвеждането и продаването в робство, обезлюдяването и разрушенията за оредялото и намерилото убежище в планините население на Балканския полуостров (българи, гърци, сърби, албанци, босненци и др.) сега и в тези условия съществувал шанс за оцеляване и съхраняване на националната му идентичност. Разколебаването на вярата в Христа и неговото учение била една от духовните последици на настъпилите радикални промени след крушението на балканските християнски царства. Едва ли е случаен фактът, че един богат човек на остров Хиос се обърнал към обкръжилите го просяци с думите: ***„Млъкнете, бедняци! Не просете в името на Христа Бога, а в името на Мохамед, който победи и унижи Христа“.***[16]

3. СТОПАНСКАТА, СОЦИАЛНАТА И ДЕМОГРАФСКАТА КРИЗА НА ЕВРОПА

Европейският XV в. не се измерва единствено чрез личности и събития; като всеки период от човешката история той е и движение на социалните, икономическите, институционните и културни структури във времето и пространството. И преди всичко е век, в който отчетливо се проявява дълбока етнодемографска, социална, стопанска и политическа криза, докато в областта на духа и изявите му столетието се характеризира с възход и значителни постижения. Това едва ли е единственият случай в историята, когато линиите в развитието на духа и на материята не съвпадат.

Населението на Европа, което към средата на XIV в., преди избухването на катастрофалната чумна епидемия, брояло около 75 милиона, намаляло на 40-45 милиона през втората половина на XV в. (с повече от 30 милиона), а в някои региони като Балканския полуостров човешките загуби били от най-различен характер: нескончаемите и кръвопролитни войни, зачестилите чумни и други болестни епидемии, влошаването на климата поради настъпилото застудяване, изтощаването на почвите, шестващият навсякъде по континента глад.[17]

Научно-техническото безсилие и малкото технически открития, главно свързани с войната и човешкото изтребление (огнестрелното оръжие, барута, металните оръдия, усъвършенстването на военните обсадни машини и др.), също така косвено влияели не за увеличаване, а за намаляване числеността на населението.

Несигурността, връхлитащите едно подир друго природни и социални бедствия карали оцелялото население да търси убежище зад изглеждащите непристъпни каменни стени на градовете. Селското население намаляло, а населението на големите градове се увеличило. Ако полумилионният Константинопол за хората от Средновековието бил непостижим град-гигант, който в навечерието на завладяването му броял едва около 35 000 души, то към средата на XV в. редица градове в Западна Европа вече с право се числели към семейството на градовете-гиганти. Париж броял около 200 000, Амстердам – 100 000, Ганд – 60 000 и т. н.[18] При общата тенденция на намаляване на числеността на европейското население, увеличаването на неговия брой в големите градове водело естествено до увеличаване на консумативния слой за сметка на производителите на блага.

Броят на пустеещите села, изоставените и необработени земи ежедневно се увеличавали. Констатацията на известния хронист на Флоренция Матео Вилани (XV в.) е не само многозначителна и валидна единствено за Италия: „Селяните желаят да обработват само хубавата земя, а другата изоставят." Извършвал се процес на преструктуриране на селското стопанство, който е характерен за едно общество, което постепенно губело вярата в своите възможности за оцеляване и добруване: преди всичко настъпил видим упадък в земеделието

и чувствително намаляло зърнопроизводството, животновъдството белязало тенденция към положително развитие, засилило се лозарството и отглеждането на специални култури. Монголското и турското нашествие в Източна Европа и Балканския полуостров прекъснали традиционния приток на евтини зърнени храни, мед, восък и други селскостопански продукти, които били изнасяни от Черноморието към Италия, Испания и цяла Западна Европа. Левантийската търговия замирала. Търговците се насочили към Сицилия и Северна Африка. Цените на житото рязко се повишили. ***Ако през втората половина на XIV в. „косата на смъртта" се наричала чума, сега тя била „гладна смърт".***[19]

Увеличаването на населението на градовете и непрекъснатите войни стимулирали бързото развитие на някои отрасли от занаятчийското производство (особено предачеството и тъкачеството), рудодобива, обработването на желязото и другите метали и повишеното производство на традиционни и най-вече на огнестрелни оръжия. Увеличеното текстилно производство и производството на нови и усъвършенствани оръжия при създалата се обстановка на европейския континент от средата на века трудно намирали пазари. Видни италиански и немски майстори-оръжейници дори се принудили да пренебрегнат християнската си вяра и съвест и да потърсят приложение на своя труд в султанския двор, въпреки тегнещата над тях заплаха от анатема.[20]

Европейската търговия, изживяла периода на забележителен възход в предшестващите столетия, стимулирала корабоплаването и откритията, белязала тенденция към очевидна криза. Девизът на известния италиански търговец Марко Датини от Прато (+1410) „Cho'l nome di Dio e di ghuadagno" (В името на Бога и на печалбата)[21] несъмнено изразява духа на времето, пренебрегването от страна на търговците и банкерите на политическите и дори верските противоречия и стълкновения в името на капитала и печалбата. Ала той влиза в разрив с основни християнски принципи. Предприемчивите и дръзки италиански търговци от Венеция и Генуа били изтласкани от турците от Черноморието, Балканите и Архипелага. Двете италиански републики, които заложили на своите интереси в европейския Изток и Азия били принудени да се ориентират към Средиземноморието, Северна Африка и Атлантика, където срещали силната конкуренция на каталонците, португалците, французите, холандците и англичаните. Когато Черно море – този мост между Европа и Азия – се превърнало в „турско езеро" и била наложена монголската хегемония над Централна Азия и Индия, тогава като единствени трайни форпостове на европейската търговия с континента, от който идели барут, подправки, коприна, багрилни вещества, захар и др., служели все още запазилите значението си градове Бейрут и Дамаск. Ала връзките с тях, които все повече ставали зависими от волята и капризите на турските и монголските властелини, все повече отслабвали.

4. ЕВРОПЕЙСКИЯТ ХРИСТИЯНСКИ ХУМАНИЗЪМ И БОГОРАВНИЯТ ЧОВЕК

След като не успяла да осъществи своята военна, стопанска и религиозна експанзия към Източна Европа и Азия поради нарастващата сила на победоносния Ислям, ***Западна Европа била принудена да потъне в морето на своите проблеми и да търси решението им по различни пътища. Тя започнала през втората половина на века да чувства остро нуждата от благородни метали и особено от злато.*** Техният приток не можел да дойде по пътя на търговията поради прекъснатите търговски магистрали към Изтока, нито пък чрез организирането и провеждането на безплодни кръстоносни походи срещу трайно настанилите се в европейския Югоизток неверници, а чрез търсенето на нови находища в нови земи, чрез търсене на нови пътища към приказните източни страни. Дълго време традиционно се смяташе, че жаждата за злато и неукротимият стремеж за търсене на нови пътища към Индия и Далечния изток са били основните стимулатори на големите презморски и презокеански плавания, довели в крайна сметка до откриването на Новия свят и другите велики географски открития. Това е тъй наивно, както и твърдението, че краят на Средновековието настъпил тогава, когато Йохан Гутенберг открил книгопечатането. ***Тоталната и парализираща криза и търсенето на нови исторически перспективи лежаха в основата на обективните предпоставки. А двигателят бе съзналият силата и възможностите си европейски човек, в когото се бяха развихрили едновременно и Богът, и Сатаната.***

XV век е век на големи страдания, големи търсения и големи открития. И ако откриването на Новия свят откри сериозни перспективи за преодоляването на етнодемографската, стопанската и политическата криза в развитието на Западна Европа, доведе до обогатяването и въздигането на някои държави, показа и доказа преимуществата на европейския предприемчив и експанзивен дух, други две открития в сферата на духовната култура създадоха предпоставки за появата на гигантите на европейския Ренесанс; това бяха откриването на книгопечатането и откриването на богоравния човек.

Конструирането на печатарската преса и откриването на книгопечатането от Йохан Гутенберг създаде условия за широко разпространение, дифузиране и мултиплициране на словото и познанието.[22] Това бе революция с неизмеримо значение в човешката история, чието продължение в наши дни е откриването на компютъра. Обикновено се смята, че началото на книгопечатането в Европа се слага с известната Гутенбергова библия от 1455 г. Всъщност тя има свои предходници и един от тях е отпечатаният през декември 1454 г. „Mannung der Christenheit wider die Turcken" (Призив към християнството за борба срещу турците), съчинен и отпечатан от самия Гутенберг. Тъй като в него има споменаване на българите и то е малко известно, ще си позволя да го цитирам:

„Могъщи императоре трапезундски,
Благородни царю на царството Икерман,
Вие дубровничани, албанци и българи,
Далматинци, хървати и славяни –
Вие благочестиви християни, приятели,
Помогнете ни да устоим натиска на турчина,
За да се преломи неговото високомерие.“[23]

Съчетаването на разцъфтяващия през XV в. християнски хуманизъм с техническите и духовните постижения на гаснещото Средновековие даде онзи тласък на тогавашната европейска култура, който доведе до едно прераждане и търсене на нови форми и открития както в областта на материалната, така и на духовната сфера. Този разчупващ оковите на средновековния догматизъм и схоластика дух доведе до „откриването“ на човека в литературата, изкуството и философията – не смирения, греховния и унизения, а силния, добродетелния и всепобеждаващия, богоравния Човек.

За българския и останалите балкански народи XV в. бе век на страдания, бързо изпепелили се надежди за избавление, разорение и етническо унижение. Смисълът на тяхното историческо битие се свеждаше единствено до борбата за оцеляване. Нито едно от трите големи открития на европейския XV в. (книгопечатането, богоравния Човек и Новия свят) не стана тяхно достояние. Задълго те бяха принудени да останат настрани от основните насоки на европейското историческо развитие. ***Тяхната история под сянката на полумесеца имаше една посока – задълбочаване на „източния въпрос“.***

5. ЕВРОПЕЙСКАТА ЕКСПАНЗИЯ И ОТКРИВАНЕТО НА АМЕРИКА

На залеза на християнските държави на Балканския полуостров контрастира възходът на кралствата на Пиринеите. Тук развитието на събитията и процесите има друг ход, който бил обусловен не само от географското положение, но и от редица други фактори. Тези именно фактори стимулирали търсенето на нови решения и довели до раждането на една нова империя, която била изградена върху генетическата връзка между Средиземноморието и Атлантика, ала предпочела да търси своя исторически шанс и възход по ***атлантическия път – портата към Новия свят.***

Историята на Иберийския полуостров през XV в. е с изключително важно значение за политическото и стопанското развитие на европейския континент и заема основно място в откриването на Новия свят и на всички големи географски открития в края на XV и началото на XVI в.[24] ***Тази история е друго лице на тогавашната европейска историческа съдба.***

35. Лист от Гутенберговия „Призив към християнството срещу турците“ от 1454 г. със споменаване на българите

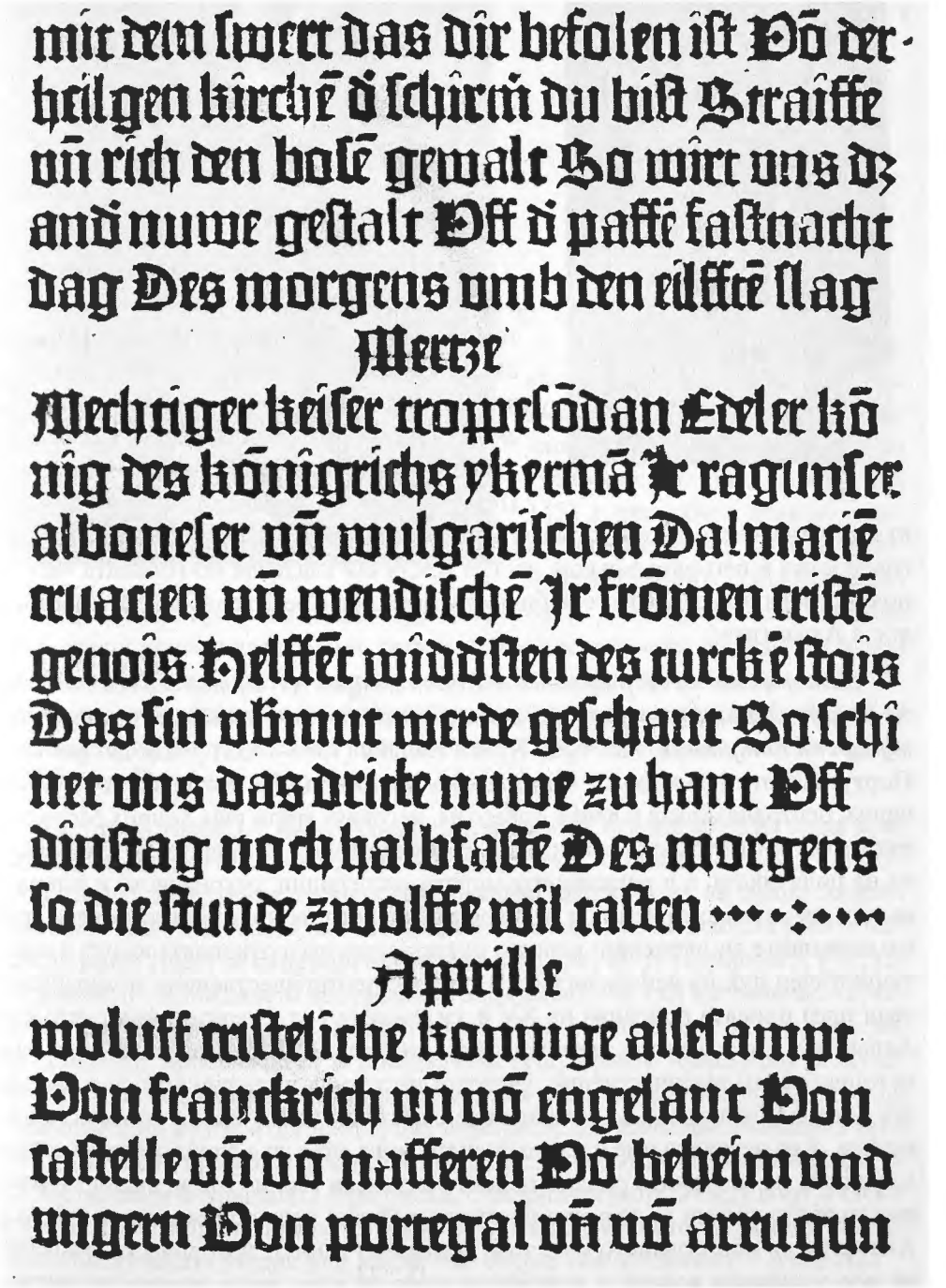

mit dem swert das dir befolen ist Dō der
heilgen kirchē d schirm̄ du bist Straffe
vñ rich den bosē gewalt So wirt uns dz
and nuwe gestalt Off d paffē fastnacht
dag Des morgens umb den eilfftē slag

Mertze

Mechtiger keiser troppelōdan Edeler kō
nig des kōnigrichs yllerma̅ r ragunser
alboneser vñ wulgarischen Dalmacie
cruacien vñ wendischē r frōmen cristē
genois Helffet widdisten des turckē stois
Das sin vbmut werde geschant So schi
net uns das dricke nuwe zu hant Off
dinstag noch halbfastē Des morgens
so die stunde zwolffe wil tasten ····:····

Aprille

woluff cristeliche konnige allesampt
Von franckrich vñ vō engelant Von
castelle vñ vō naffaren Dō beheim und
ungern Von portegal vñ vō arrugun

≺ 36. Хенрих Мореплавателя (1394–1460) – вляво, и неговият племенник португалският крал Хуан II (1455–1495) – стенопис от края на XV в.

Като изключим малкото и незначително в историята Наварско кралство и ликвидираната през 1492 г. мавританска държава в Гранада, останалите три кралства на Иберийския полуостров били свързани и зависими от океана и моретата, корабоплаването, търговията, търсенето на нови земи и нови богатства: Португалия била ориентирана почти изцяло към Атлантическия океан, Арагон – към Средиземноморието със стремеж към господство в неговата западна част, а Кастилия владеела по-голямата част от полуострова и чрез Картагена била свързана със Средиземно море, а чрез Кадис с Атлантика.

Историята на Португалия и Испания през XV в., тъй малко позната за нас, българите, всъщност е история на прелюдията към големите географски открития. Ако крал Хуан I Велики (1383-1433) успял да превърне Португалското кралство от придатък на политиката на кастилската корона в силна, централизирана и дейна монархия, неговият трети син Хенрих Мореплавателя (+1460) потърсил реализация на неукротимата си енергия не в попрището на политиката, а в рискованите морски експедиции, откриването и завладяването на „неведоми земи“ и разпространяването на християнската вяра сред населяващите ги племена и народи; именно чрез него откривателският и авантюристичен дух на венецианските и генуезките пътешественици и мореплаватели през първата половина на XV в. се преселил от Средиземноморието към Атлантика. По същество чрез дейността си Хенрих Мореплавателя се явява в историята като предшественик, учител и наставник на появилите се в края на XV – началото на XVI в. велики мореплаватели, чиито имена са известни на всички. Ако неговото име е малко познато, това едва ли е единствената несправедливост на историята спрямо нейните истински герои. Той всъщност направил първите крачки за търсене на път към Индия чрез обхождане на Африка. Ала не бе ли обвързването му с този континент един от историческите жребии на португалската корона и пренебрегването на една друга посока на портата към Новия свят[25]?

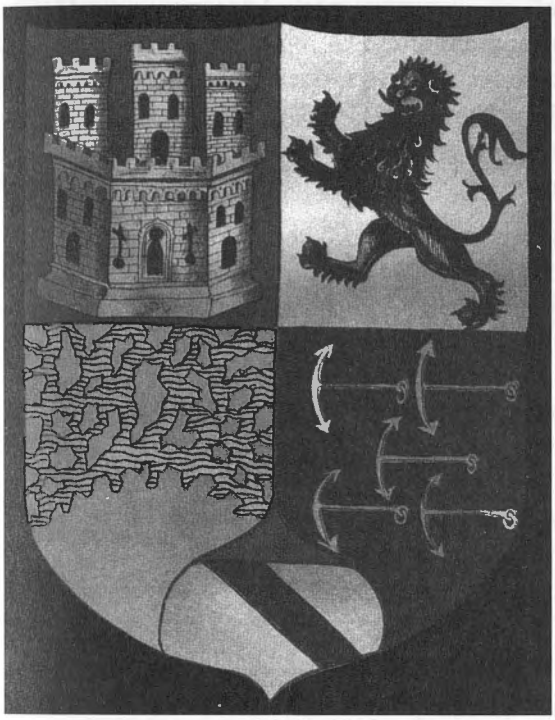

≺ 37. Гербът на Христофор Колумб – изображение в Общинската палата на неговия роден град Генуа

Издигането на Португалия като първостепенна морска сила имало за следствие стремежа на папството да я приобщи към кръстоносната идея, която след 1453 г. придобила нова цел: освобождаването на Константинопол от турците. Когато през 1457 г. папският пратеник дошъл при Алфонсо V, за да проповядва свещена война срещу нечестивите турци, тогава португалският крал не само го приел възторжено, но и обещал да изпрати дванадесетхилядна армия и да отсече в годината на освобождението на византийската столица ново златно крусадо. Ала стремежите на португалската корона били устремени в друга посока – там, откъдето трябвало да дойде златото.

Ако при Алфонсо V най-голямото достижение в откриването на нови земи представлявало достигането на нос Св. Екатерина, то при крал Хуан II (1481-1495) отново възкръснал с пълна сила откривателският дух на принц Хенрих Мореплавателя. С имената на големите португалски мореплаватели Диего Кан и Бартоломеу Диаш са свързани онези плавания през 80-те години на XV в., които довели до обхождането на Африка и откриването на тъй настойчиво търсения път към Индия. Междувременно през 1477 г. в Лисабон се установил смелият генуезки мореплавател и познавач на географията Христофор Колумб. Неговите опити да заинтересува португалския двор със своите проекти за далечни плавания и открития претърпял неуспех. След известни колебания през 1488 г. той окончателно свързал своята съдба с испанската кралска двойка Изабел Кастилска и Фердинанд I Арагонски. Съперничеството между португалската и испанската корона довело до един от парадоксите в историята през 1492 г.: вместо бленуваната Индия или Китай бил открит нов континент – Америка.

В бавната и мъчителна европейска експанзия през Атлантика към Новия свят Португалия със своите мореплаватели и смели плавания заема достойно място. Утеха за нейните големи усилия е достигането на Индия през 1498 г. от Васко да Гама и откриването на Бразилия през 1500 г. от Педро Кабрал. А върхът на постиженията на тази беспорно „господарка на моретата и океаните" бе първото околосветско пътешествие (1519–1522 г.) на Фердинанд Магелан.

Откриването на Новия свят, наречен по-късно Америка, и на презокеанския път към Индия и Далечния изток бе рожба на Късното средновековие и бе обусловено от развитието на корабоплаването, географските представи и познания и мечтите на този период от европейската история. Ала ***откриването на Америка бе всъщност началото на Новото време в историята на Европа.*** Това не е парадокс, а исторически факт, който едва сега започва сериозно да се осмисля.

БЕЛЕЖКИ:

[1] ***Furmann, H.*** Einladung ins Mittelalter. München 1987, S. 14 ff.

[2] ***Simek, R.*** Erde und Kosmos im Mittelalter. Das Weltbild vor Kolumbus. München 1992, S. 58 ff.

[3] ***Хунгер, Х.*** Империя на ново средище. Християнският дух на византийската култура. София 2000, с. 65 сл. Вж. също така ***Гюзелев, В.*** Обща столица на цялата вселена и всеобщия пазар. Цариград – мечта за завладяване и стопанско средище на средновековните българи. – В: Търсене на истината. Юбилейно издание по случай 70 години от рождението на професор Николай Генчев. София 2002, с. 61-70.

[4] Българите – атлас. София 2001, с. 139.

[5] ***Meuthen, E.*** Das 15. Jahrhundert. München-Wien 1980, S. 5 сл.

[6] 1396 – Никополската битка в съдбата на България, Балканите и Европа, съст. и ред. В. Гюзелев. София 1999.

[7] ***Гюзелев, В.*** Извори за средновековната история на България (VII-XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви, II. София 2000, с. 15, 17.

[8] ***Яцимирский, А. И.*** Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности. Санкт-Петербург 1904, с. 185 сл.

[9] ***Gill, J.*** Il Concilio di Firenze. Firenze 1967, p. 318 sq.

[10] ***Цветкова, Б.*** Паметна битка на народите (Европейският Югоизток и османското завоевание – края на XIV и първата половина на XV в.). Варна 1979, с. 314 сл.

[11] ***Острогорски, Г.*** История на византийската държава. София 1998, с. 413 сл.

[12] ***Pertusi, A.*** Le epistole storiche di Lauro Quirini sulla caduta di Costantinopoli e la potenza dei turchi. – In: Lauro Quirini umanista. Firenze 1977, p. 228.

[13] ***Iorga, N.*** Notes et extraits pour l'histoire des croisades au XVe siècle, IV (1453-1476). Bucarest 1915, p. 374.

[14] ***Дворник, Ф.*** Славяните в европейската история и цивилизация. София 2001, с. 476 сл.

[15] ***Babinger, F.*** Mehmed der Eroberer. Welterstürmer einer Zeitwende. München-Zürich 1987, S. 373 ff.

[16] ***Pertusi.*** Op. cit., p. 230.

[17] ***Russell, J.*** Die Bevölkerung Europas 500-1500. – In: Bevölkerungsgeschichte Europas, hisg. Von C. M. Cipolla und V. Borchardt. München 1971, S. 21 ff.

[18] Ibidem, p. 19, ***Meuthen.***Op. cit., S. 27 ff.

[19] ***Braudel, F.*** Sozialgeschichte des 15.-18. Jahrhunderts. Der Alltag. München 1985.

[20] ***Babinger.*** Op. cit., p. 83 sq., 483 sq.

[21] ***Origo, I.*** „Im Namen Gottes und des Geschäfts". Lebensbild eines toskanischen Kaufmanns der Frührenaissance – Franceso di Marco Datini 1335-1410. München 1985.

[22] ***Гюзелев, В.*** Гутенберговото „Възвание към християнството срещу турците" от 1454 г. и българите. – Историческо бъдеще, 2002, № 1-2, с. 178, бел. 1 и посочената там литература.

[23] Пак там, с. 184-185.

[24] ***Fossier, R.*** Le Moyen âge, III. Le temps des crises (1250-1520). Paris 1983, p. 471 sq.

[25] Вж. твърде интересната с концепцията си статия на ***Пистарино, Д.*** От Изтока към Запада по времето на Христофор Колумб. – И с т о р и я, 1992, № 4, с. 45-52, която завършва с думите: „Залезът на Средновековието е белязан от стремежа за завръщане на Изток по атлантическия курс, какъвто и да е следваният път. Бартоломеу Диаш и Васко да Гама са знаели накъде отиват: към Индия – „Страната на свещеника Джани". Христофор Колумб се натъква на Америка, но неговата мечта е Китай. А зад едните и зад другия бе цяла Европа".

БЪЛГАРСКАТА МЕДИЕВИСТИКА

„Както българската история не може да се изучава без познанието на византийската, така и много въпроси на византийската история не могат да бъдат разяснени без знанието на българската."

В. Н. Златарски

Като специфичен клон на българознанието медиевистиката може с право да бъде смятана за една от най-старите научни дисциплини. Нейните корени са дълбоко в Средновековието. В развитието ѝ оттогава досега тя е преминала през различни периоди, в които са се изявявали със своите произведения изтъкнати книжовници, културни дейци и учени, някои от които с право заемат основно място в изявите на българската духовност през вековете. Достатъчно е да се споменат няколко твърде известни имена, за да се разбере, че българската медиевистика винаги е играла изключително важна роля в себепознанието и себеутвърждаването на българския народ, в поддържането на неговия дух и волеизява в историята. Защото за всеки един българин имената на Константин Преславски, Владислав Граматик, Петър Богдан Бакшев, Паисий Хилендарски, Георги Раковски, Марин Дринов, Константин Иречек и Васил Златарски значат твърде много и имат определено място в неговото съзнание.

От появата на първите исторически съчинения в зората на българската история, още през VIII в., до последните издирвания върху Българското средновековие са изминали повече от тринадесет века, през които българският народ не само чрез историческото си съществуване и действие е оставил следи от своето битие и култура, но ги е записал и чрез своите историци, за да узакони своето безсмъртие. Творенията на българската медиевистика оттогава досега представят българската гледна точка за личностите и събитията. Тя не винаги съвпада с онова, което другите народи са оставили като исторически спомен, гледище или представа за хода на нашата история. Именно в нейното опровержение на чуждата представа, съвпадането с нея или доближаването до нея се крие историческата истина, към достигането на която се стреми науката.

Настоящият очерк е опит за осмислянето на многовековния път на един от най-важните клонове на българознанието и отразява същността на моята лична позиция, формирана в продължение на половин век.

1. ЗАРАЖДАНЕ И РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИОПИС ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО (VII-XV В.)

Знанието за Българското средновековие (IV–XV в.) в системата на хуманитарните науки безспорно е с големи и вековни традиции. Наченките му датират още в зората на българската история. Те са поставени от един писмен паметник, който заема важно място в историко-летописното творчество на народите, обновили Европа по време на „Великото преселение" (IV–VII в.): ***„Именник на българските ханове" (VIII в.)***[1]. Тази кратка хроника на владетелите от легендарно време до началната история на Българското ханство на Долния Дунав (за дългия период от IV до втората половина на VIII в.) възникнала върху основата на устния епически спомен, записан първоначално на гръцки език върху каменна колона, а впоследствие преведен на славянски език и поставен непосредствено след „Книга за царете" в Симеоновия сборник от началото на X в. Съхранил спомена за най-стария период от българската история, ***„Именникът" поставя и началото на летописното себепознание, в което основни герои са хановете и техните династически родове. Ханската канцелария чрез неизвестните по име писари – съставители на кратките сведения, е първият източник на историческа информация.*** Традицията за възпоменание на личности и събития е намерила най-силно отражение в първобългарските надписи на гръцки език от VIII – първата половина на IX в. – тази своеобразна ***каменна летопис на Българското ханство***[2]. В първоначалното си развитие през езическия период писменото летописно творчество е лапидарно кратко и е свързано с увековечаване на владетелите и тяхното най-близко родово-племенно и войнско обкръжение. То има твърде оригинален характер и старинни корени в азиатската прародина на българите. Тази своеобразна каменна летопис целяла да покаже, че Българското ханство е имало древна и самостоятелна история на „отвъдната страна на Дунава" още преди установяването му на Балканския полуостров в непосредствено съседство с Византийската империя. Тази история е продължена в територии, някога владени от нея, превърнали се в родна земя на потомците на Аспаруховите българи. Поради това именно в ***Чаталарския надпис от 822 г. хан Омуртаг (814-831) с гордост е изтъкнал, че „е от Бога владетел в земята, гдето се е родил"***[3].

С християнизацията на българското общество (865 г.) настъпила радикална промяна в духовно-религиозното и културно развитие, която намерила конкретно отражение върху летописното творчество. В него се наложил християнският ***телеологичен и провиденциалистки подход в представянето на историята.*** В придобилата вече преди всичко ***книжовна форма българска историопис*** нахлула като меродавна и истинна информацията на редица византийски хроники и исторически съчинения. ***Византинизацията на българската историческа памет постепенно унищожава чертите на каменната летописна традиция, т. е. на оригиналното българско творчество. Успоредно с владетелския двор ново средище на летописно и историческо***

38. „Именник на българските ханове“ (VII–VIII в.) – началото на неговия славянски превод според Синодалния препис (XV в.), съхраняван в Москва

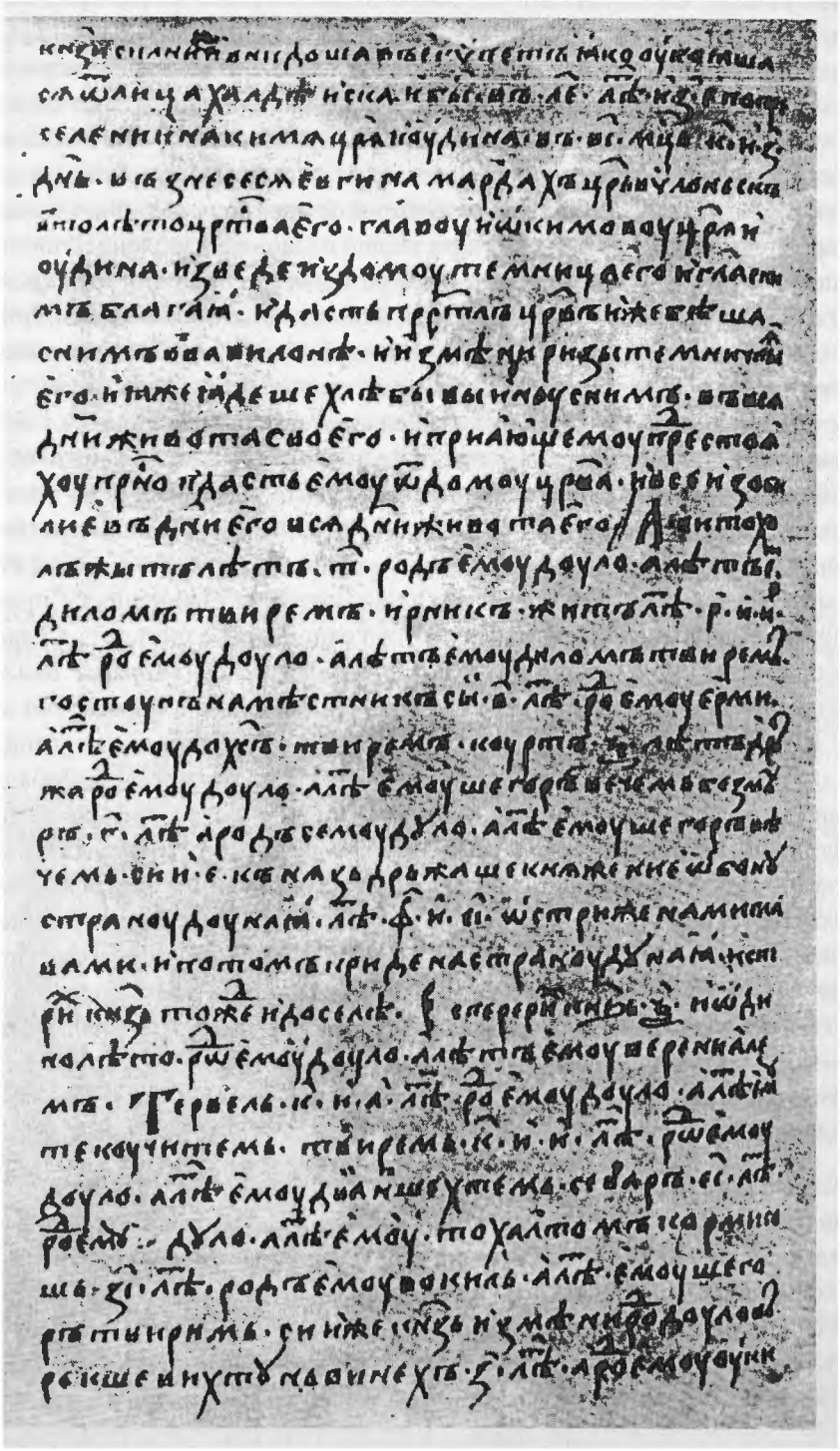

творчество станали манастирите. Именно техен продукт са ***„Историкии“ (893-894 г.) на Константин Преславски – първият български историк, известен по име.*** Съставени въз основа на византийската кратка хроника за световната история „Летописец вкратце“ на патриарх Никифор (806-815), ***„Историкии“ са първата българска историческа компилация***[4]. Репертоарът на възникналата и развиваща се историческа книжнина значително се обогатил главно за сметка на ***преводни византийски хроники на Йоан Малала, Георги Синкел, Георги Монах и др.***[5] Библейската история, историята на древните царства, Римската и Византийската империя се превърнали във встъпление към българското минало, в което всичко ставало с „Божие изволение“ или по „Божие повеление“. ***Християнският Бог чрез своя поставеник българския цар станал демиург на историческото действие. Българската история станала малка и неизменна част от онази история, която започвала не с предците от азиатските степи, а „от сътворението на света“***; тя вече се вмествала в универсалната християнска история, станала част от нея. Българските летописци се подчинили на повествованието на ползваните от тях византийски монашески хроники. Както и в другите духовни сфери, така и в историописта проникналото силно византийско влияние подавило оригиналното българско творчество. ***Появата на историческия разказ и повест били ново жанрово явление.*** Тук преводите на византийски съчинения се преплели с оригинални творби. Типичен пример в това отношение е цикълът ***„Сказание за железния кръст“, в който разказът „Чудото на св. Георги с българина“ отразил оригинално редица събития от българското минало от края на IX в.***[6] В каменни надписи, приписки и бележки към книжовни паметници намерили отражение редица събития и деяния на отделни личности.[7] Добавките на Михаил Деволски към хрониката на Йоан Скилица и агиографските творби на архиепископ Теофилакт Охридски от XI–XII в.[8] със своите интересни свидетелства за българското минало показват ***наличието на дворцова хронистика във Велики Преслав и Охрид***, която е достигнала до нас в твърде фрагментарно състояние. Така или иначе „Златният век на българската книжнина“ променил развитието на българската историопис по посока на нейното жанрово и количествено обогатяване, но не довел до сътворяването на оригинални цялостни летописни съчинения, които да представят българската гледна точка за хода на събитията. Историко-летописното творчество от края на IX в. нататък се византинизирало.

Колкото и странно да изглежда, ***първата цялостна история на българите от християнска идейна позиция се появява по време на византийското владичество (XI–XII в.)***. Тогава плод на книжовната дейност на родолюбивото българско монашество са редица историко-апокалиптични творби, сред които безспорно се откроява ***„Българската апокрифна летопис“ от XI в.*** Тя е напълно оригинално съчинение, в което се наблюдава преплитане на народните легенди за миналото и оскъдния книжовен спомен за него с християнска-

та апокалиптична книжнина (особено пророческите видения)[9]. Освободсна от тежестта на византийското влияние, тази летопис налага схващането, че заселването на българите на Балканския полуостров е станало по „Божие повеление“, идеализира българските царе и тяхното управление и по твърде странен начин преплита българската с византийската история. Както тази летопис, така и свързаните с нея историко-апокалиптични творби (Видение и Тълкувание Данилово, Сказание Исайево и др.)[10] имат ясно изразена патриотична насоченост и разкриват реакцията на българското народностно самосъзнание спрямо чуждоземното владичество. Те представят българската гледна точка в странна контаминация на събития и личности в една история, в която няма последователна и точна хронология и логичност, а по-скоро движение от далечно минало към незнайно бъдеще. Цялостният поглед върху българската история в „Българска апокрифна летопис“ от XI в. се допълва със спомена за отделни събития в другите творби. В тях се наблюдава ***„органично сливане между устно предание и писмено засвидетелствани източници“***[11] ***в една прикрита под одеждите на апокалиптичния и есхатологически християнски модел антивизантийска насоченост.*** В условията на липса на самостоятелна държава и църква българската историопис се връща към своите корени; тя става национална, народна, българска.

Историко-апокалиптичните творби от XI–XII в., подобно на първобългарските каменни летописи, изразяват точно и ясно ***българската гледна точка*** за исторически личности и събития чрез мирогледа на образованото българско монашество и от неговите позиции на пазител на историческата традиция и българското народно съзнание.

≺ 39. Поп Добрейшо, коленичил, се моли на евангелист Йоан – миниатюра в Добрейшовото евангелие (първата четвърт на XIII в.)

През XIII–XV в. се наблюдава сложно преплитане на жанровете и насоките в българската средновековна историопис. От една страна, продължава развитието на народната историко-апокалиптична книжнина, чието пости-

жение през този период е ***„Пандехово сказание“***[12]. От друга страна, се задълбочила византинизацията на историческото творчество чрез ***преводи на хрониките на Симеон Метафраст и Логотет, Константин Манаси, Йоан Зонара и неговия „Паралипомен“.***[13] Употребата на българските форми на топонимите и личните имена в тези преводи разкрива настъпилата българизация. Широкото разпространение на надписите, приписките и белсжките с историколетописен характер е една от проявите на оригинално творчество.[14] ***„Кратката българска хроника“ (1361-1362 г.)***, вписана в среднобългарския превод на Манасиевата летопис, по твърде своеобразен начин и от българска гледна точка допълва информацията за събития от българското минало, за които византийският хронист-поет е дал оскъдни данни или пък е пропуснал отбелязването им.[15] Не може да има каквото и да е съмнение, че най-значителното постижение на средновековната историопис в България е ***„Българска анонимна хроника“ от началото на XV в.***[16] Тя накратко повествува за събития от българската и балканската история в периода 1296-1413 т. Стремежът към изясняване на причинно-следствената връзка за хода на събитията и търсене на вината за османското завладяване в липсата на единство сред балканските владетели показва напредък в подхода на неизвестния по име български монах-историк. Неговата неединна по своя състав творба с право е смятана за ***„най-представителното историографско съчинение на южните славяни от началото на XV в.“***[17] Тя е всъщност най-доброто постижение на средновековната българска историопис, сполучлив опит за търсене на причинността и логиката в историческия процес. Затова се характеризира като ***„един от най-ценните исторически паметници на Българското средновековие“.***[18]

Старобългарската книжовност от XV в. не само съхранява в преписи и сборници наследството на предшестващите столетия, но и оставя забележителни историописни съчинения, които съчетават в себе си елементите на различни жанрове (жития, похвални слова, разкази, повести, летописи и др.)[19]. Във или извън пределите на своето поробено отечество ***редица български книжовници проявяват стремеж да оставят достоверен исторически спомен за гибелта на българската държава и църква и за живота и съдбата на своите съвременници. Те се стремят да отразят преди всичко историята на своето време, т. е. да актуализират историческото знание.*** В развитието на българската историопис се налага тази тенденция и тя се съчетава със стремежа да се съхрани чрез сборници старото книжовно и историописно наследство. Пространното историческо повествование силно натежава в ***„Похвално слово за Евтимий“ от Григорий Цамблак (+1420 г.)*** и редица други негови произведения[20]. ***Константин Костенечки (+1437 г.) чрез забележителното „Житие на Стефан Лазаревич“ полага основите на биографичния жанр в южнославянските литератури, а чрез „Сказание за буквите“ разкрива историята на славянската писменост и образование и на извършващата се правописна и книжовна реформа.***[21] ***„Повест за пренасянето на мощи-***

40. Лист от Киевския препис на „Българска анонимна хроника“ от началото на XV в.

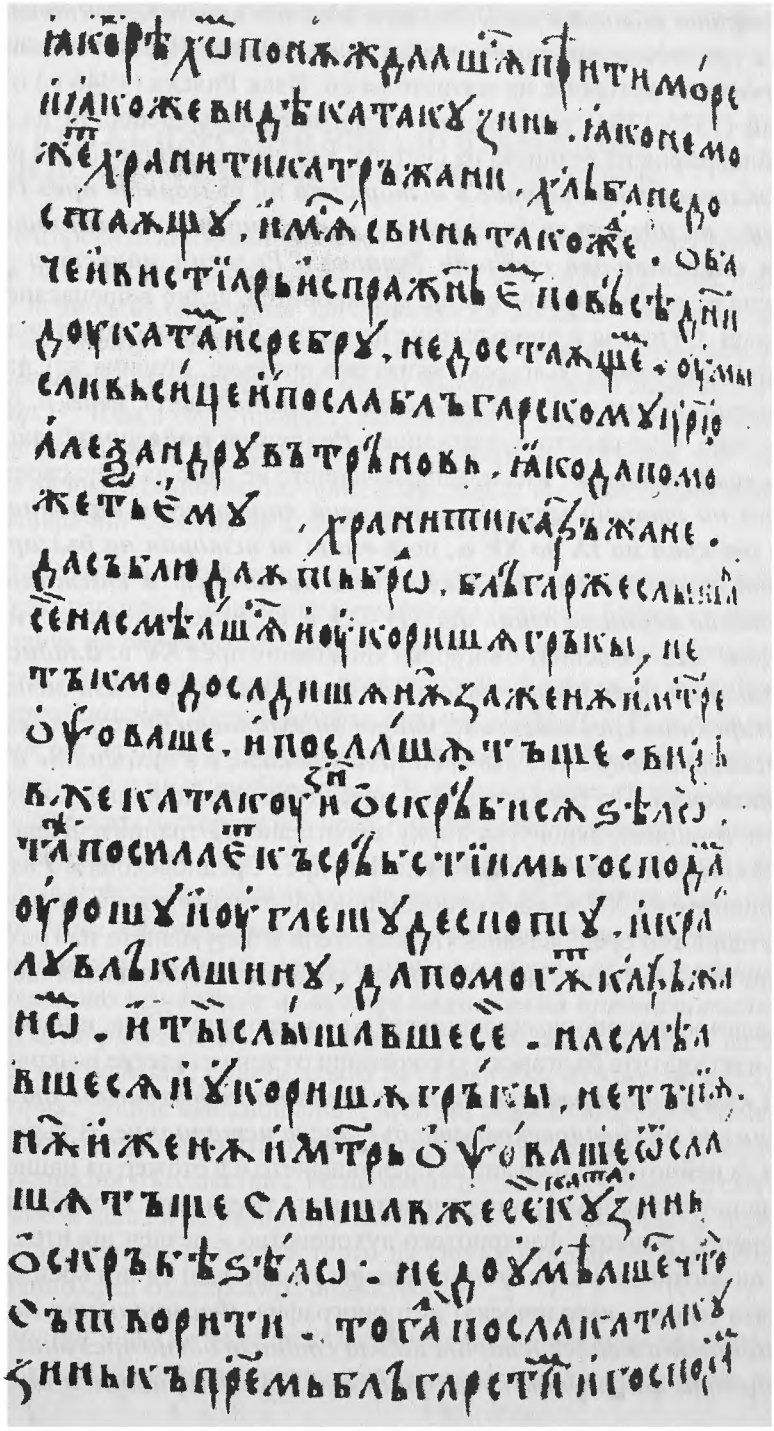

те на св. Иван Рилски от Търново в Рилския манастир" на Владислав Граматик (1420-1490), съставена между 1469-1479 г.[22] не само е най-автентичната картина на състоянието на българските поселения и общество през втората половина на XV в., но и едно от най-забележителните творения в средновековната българска историопис. Чрез написването ѝ като продължение и завършек на житието на св. Иван Рилски (+946 г.) от Патриарх Евтимий (1375-1394) той придава на житието завършеността на цялостна и пълна биография на деянията на светеца, а същевременно обръща внимание на едно ***изключително събитие в историята на българите през 1469 г.: пренасянето на идеята за българската държавност и на нейното средоточие от някогашната столица Търново в Рилския манастир*** – обителта, създадена от всебългарския светец и покровител, ведно с пренасянето на неговите мощи. Оттогава в продължение на векове Рилската обител се превръща в основно и най-важно българско книжовно средище, столица на „царството на българската духовност" и средоточие на негаснещата вяра в българското възкресение. Със своето съдържание ***„Рилският панегирик" от 1479 г. на Владислав Граматик***[23] има предназначението не само да бъде своеобразна ***антология на старобългарската църковна литература (оригинална и преводна) от края на IX до XV в.,*** но и ***опит за история на българската култура от създателите на славянската писменост и книжнина Кирил и Методий до нейните дейци от XIV–XV в.*** С „Рилската повест" и с „Рилския панегирик" най-изявеният български книжовник през XV в. ***Владислав Граматик***[24] ***законно придобива правото да бъде смятан за онзи мъдър историк на Българското средновековие, който интуитивно бе съзрял величието на българската история не във военните подвизи, а в духовните ѝ измерения и постижения.*** По този начин той внася обновление в средновековната българска историопис, акцентува върху значително по-трайните неща. В развитието на българското историческо мислене през Средновековието изразените от книжовниците на XV в. идеи относно причините за турското завладяване (липсата на единство сред балканските владетели и избуяването на греховността) и значението на духовността в историята показват осъществения напредък.

„Българската анонимна хроника" от началото на XV в. и някои съчинения на най-изтъкнатите български кножовници от това столетие разкриват ***тенденцията към разнообразяване и постепенно освобождаване от духа на византинизма на средновековната българска историопис.*** В търсенето на пътищата за нейното обновяване за превръщането ѝ в стожер на националното самосъзнание тя трябвало да преодолее редица трудности. В своето противодействие срещу гръцкото фанариотско духовенство – реален носител на традицията на византийския елинизъм, с течение на времето тя потърсила опората на западната (главно католическа) историография. ***Формирането на българската национална медиевистична школа станало бавно чрез опаследяване на традицията на средновековната българска историопис и книжовност в***

съчетание с някои постижения на европейската историческа мисъл. Твърде интересен е фактът, че в своята съществена част българската средновековна историопис не е повествование за войни и успехите в тях, а по-скоро кратък разказ за владетели и събития от църковно-религиозната история; тя не е войнстваща, а омиротворяваща.

2. ИНТЕРЕС КЪМ БЪЛГАРСКОТО МИНАЛО И ЗАРАЖДАНЕ НА ВЪЗРОЖДЕНСКАТА МЕДИЕВИСТИКА ПРЕЗ XVII–XVIII В.

И ако българските книжовници от XVI–XVII в. в многобройни приписки и исторически разкази отразили редица събития в историята на своя народ, то през същия период ***българското средновековно минало станало тема в трудовете на редица представители на европейската историография (Йохан Леунклавий, Мавро Орбини, Шарл Дюканж, Цезар Бароний, Йосиф Асемани и др.)***[25]. Това е било продиктувано от силно нарастналия интерес към историята на Османската империя и нейните балкански владения и от появата и развитието на византинистиката, ориенталистиката и славистиката като нови и твърде специфични клонове на хуманитарното знание.

Опитите да бъде цялостно или частично изследвана историята на някогашното Българско царство в западната католическа историография станали най-напред достояние на образованите българи-католици, които получавали своето образование в Италия. ***Релациите, земеописателните и историческите трудове на архиепископ Петър Богдан Бакшев (1601-1674)***[26]***, в голяма степен повлияни от западната католическа историография, бележат появата на нов подход и нова информация.*** Те поставят нова и твърде важна задача пред българската историопис: чрез припомняне на славното минало на Българското царство да се съдейства за пробуждането на стремеж у българите да извоюват политическа и духовна независимост и да възобновят някогашната си държава. ***Чрез творчеството на Петър Богдан Бакшев, пронизано от искрен патриотизъм, българската историопис за пръв път в тежките години на робството придобива истинско национално предназначение, намира своята историческа мисия.*** В недовършената своя „История на България“ (1667 г.) той разкрива силата, която го тласка към изложение върху българската история, твърде емоционално: „Мен ме роди българската земя. Сега почти грохнал от старост, същата родина ме крепи като разпадащ се кораб след дълги и разнообразни пътешествия, но не мисля да обхвана всичко, а смятам да изясня само някои неща и да разпръсна заблудите...“[27] Ограничено в своя читателски и слушателски кръг, творчеството на Петър Богдан Бакшев не оказва сериозно влияние сред българското общество.

Зародишното ядро на българската медиевистична школа се формира през XVIII в. като една от проявите на европейския исторически роман-

∀ 41. Заглавна страница на историческия труд на Мавро Орбини „Царството на славяните“, издадена в Пезаро през 1601 г.

IL
REGNO
DE GLI SLAVI
HOGGI CORROTTAMENTE
D'ETTI SCHIAVONI.
HISTORIA
DI DON MAVRO ORBINI RAVSEO
ABBATE MELITENSE.

Nella quale si vede l'Origine quasi di tutti i Popoli, che furono della Lingua SLAVA, con molte, & varie guerre, che fecero in Europa, Asia, & Africa; il progresso dell'Imperio loro, l'antico culto, & il tempo della loro conuersione al Christianesimo.

E in particolare veggonsi i successi de' Rè, che anticamente dominarono in DALMATIA, CROATIA, BOSNA, SERVIA, RASSIA, & BVLGARIA.

IN PESARO,

Appresso Girolamo Concordia. Con licenza de' Superiori.
M. D C I

42. Титулна страница на книгата на Йозеф Асемани „Календари на Вселенската църква“, т. I, издадена в Рим през 1755 г.

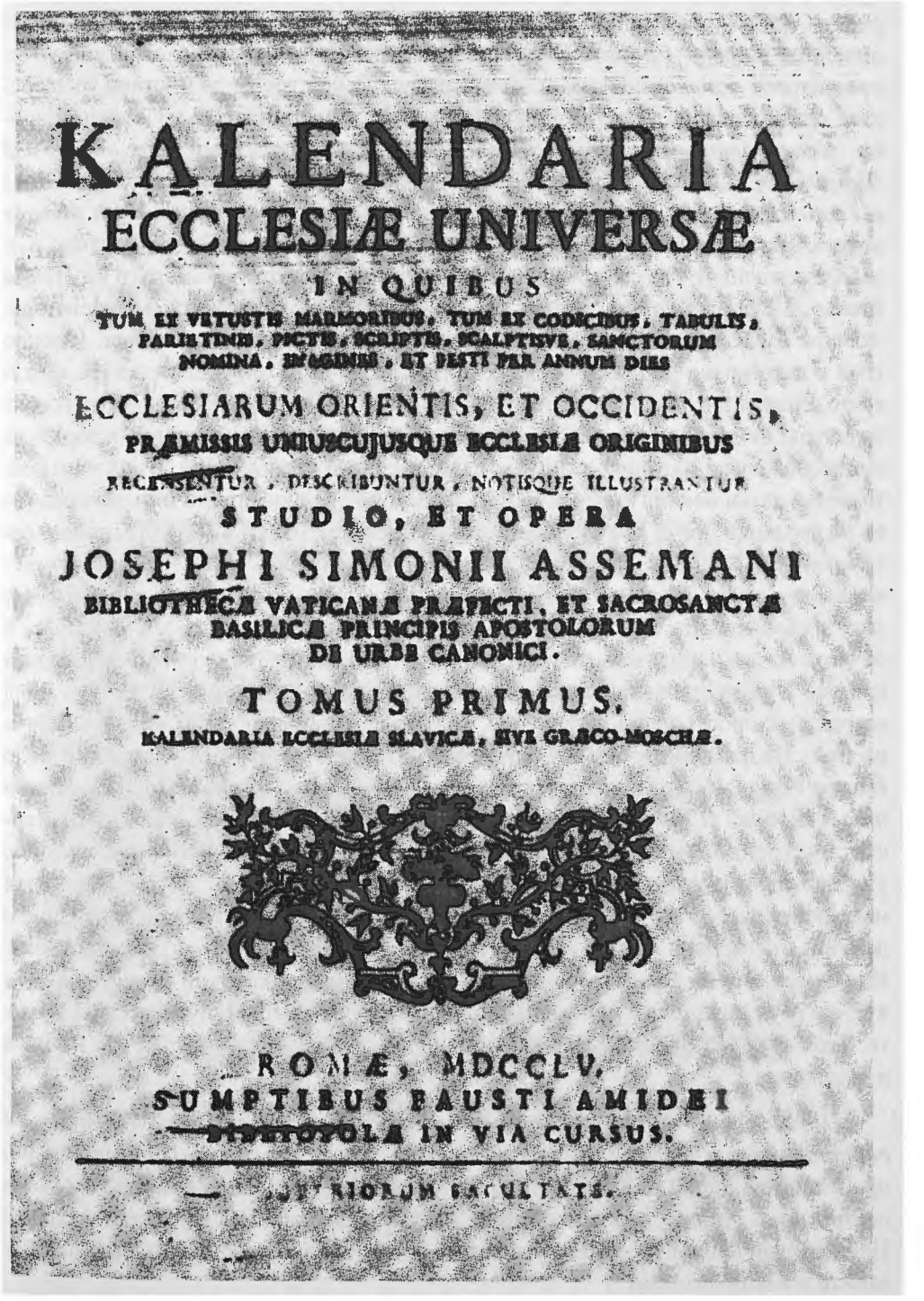
KALENDARIA
ECCLESIÆ UNIVERSÆ
IN QUIBUS
TUM EX VETUSTIS MARMORIBUS, TUM EX CODICIBUS, TABULIS, PARIETINIS, PICTIS, SCRIPTIS, SCALPTISVE, SANCTORUM NOMINA, ELOGIIS, ET FESTI PER ANNUM DIES
ECCLESIARUM ORIENTIS, ET OCCIDENTIS,
PRÆMISSIS UNIUSCUJUSQUE ECCLESIÆ ORIGINIBUS
RECENSENTUR, DESCRIBUNTUR, NOTISQUE ILLUSTRANTUR
STUDIO, ET OPERA
JOSEPHI SIMONII ASSEMANI
BIBLIOTHECÆ VATICANÆ PRÆFECTI, ET SACROSANCTÆ BASILICÆ PRINCIPIS APOSTOLORUM DE URBE CANONICI.
TOMUS PRIMUS.
KALENDARIA ECCLESIÆ SLAVICÆ, SIVE GRÆCO-MOSCHÆ.
ROMÆ, MDCCLV.
SUMPTIBUS FAUSTI AMIDEI
SUPERIORUM FACULTATE.

тизъм и в тясна връзка с необходимостта от национално пробуждане на българския народ. Интересното е, че тъкмо през този век българското минало през Средновековието намира широко място в общоисторическите трудове на редица от най-видните историци, между които французина ***Шарл Льобо*** и англичанина ***Едуард Гибън***[28]. Впечатляваща през това столетие е активността, проявена от немскоезичната историография. Тя се стреми да постави българската средновековна история в широкия контекст на събитията в Източна Европа. ***Благодарение на обемистите и съдържателни трудове на Йозеф Щритер, Август Шльоцер, Йохан Тунман, Лудвиг Гебхарди, Йохан Енгел и Георг Прай***[29] ***историята на българите станала известна в един твърде широк кръг.*** Изключително важно място в историческото българознание има забележителният със своята информация за тогавашното време труд на ***Йохан Енгел „История на българите в Мизия“ (1797 г.)***, който в голяма степен резюмира и обобщава почти всички изложения, публикувани дотогава. Именно това е дало право на някои съвременни изследвачи да определят автора му като родоначалник на модерната историческа българистика.[30] Всъщност неговият труд трябва да бъде смятан за една от първите цялостни научни истории на средновековна България, написани и публикувани през XVIII в. Върховни постижения на засиления интерес към българското средновековно минало през това столетие са обаче две забележителни съчинения. На първо място, това е останалата дълго време в ръкопис ***„История на България (1761 г.) на францисканския монах Блазиус Клайнер***, който основава своето изложение главно върху съчиненията на католически автори, публикувани през XV–XVIII в., и отчасти на архивни документи.[31] Този труд, въведен в научно обращение едва в края на XIX в. от българския францисканец Евсевий Ферменджин[32], не е имал широко разпространение и влияние. Голямо влияние сред образованите българи през Възраждането имал трудът на сръбския историк с българско потекло ***Йован Раич „История разных славянских народов наипаче болгар, хорватов и сербов“ (1794-1795 г.)***. В него системно и подробно е разгледана българската история от най-древно време до падането на Българското царство под ударите на турците. За родолюбивите си съотечественици Атанас Нешкович направил преработка на Раичевата история, която благодарение на трите си издания и българския превод от 1844 г. добила твърде широко разпространение. Идеализацията на българския народ и неговите средновековни владетели в Раичевия труд целяла събуждане националното и родолюбиво чувство у българите. Този стремеж в немалка степен се дължал на българското потекло на Раич и Нешкович.[33]

През XVIII в. същинската българска историопис се развива по собствен път с търсене на фактологическа опора главно в домашните извори, преведени на руски западни автори от XVI–XVII в. и руски исторически съчинения, но в унисон с романтичната славянска и европейска историография. Нейното значение в духовното развитие и националното самосъзнание на българите е изключително.

43. Заглавната страница на книгата на Йоан-Йозеф Щритер „Известия на византийските автори, обясняващи руската история от древни времена и преселението на народите...“, ч. I, посветена на славяните и българите, издадена през 1770 г. в Санкт Петербург

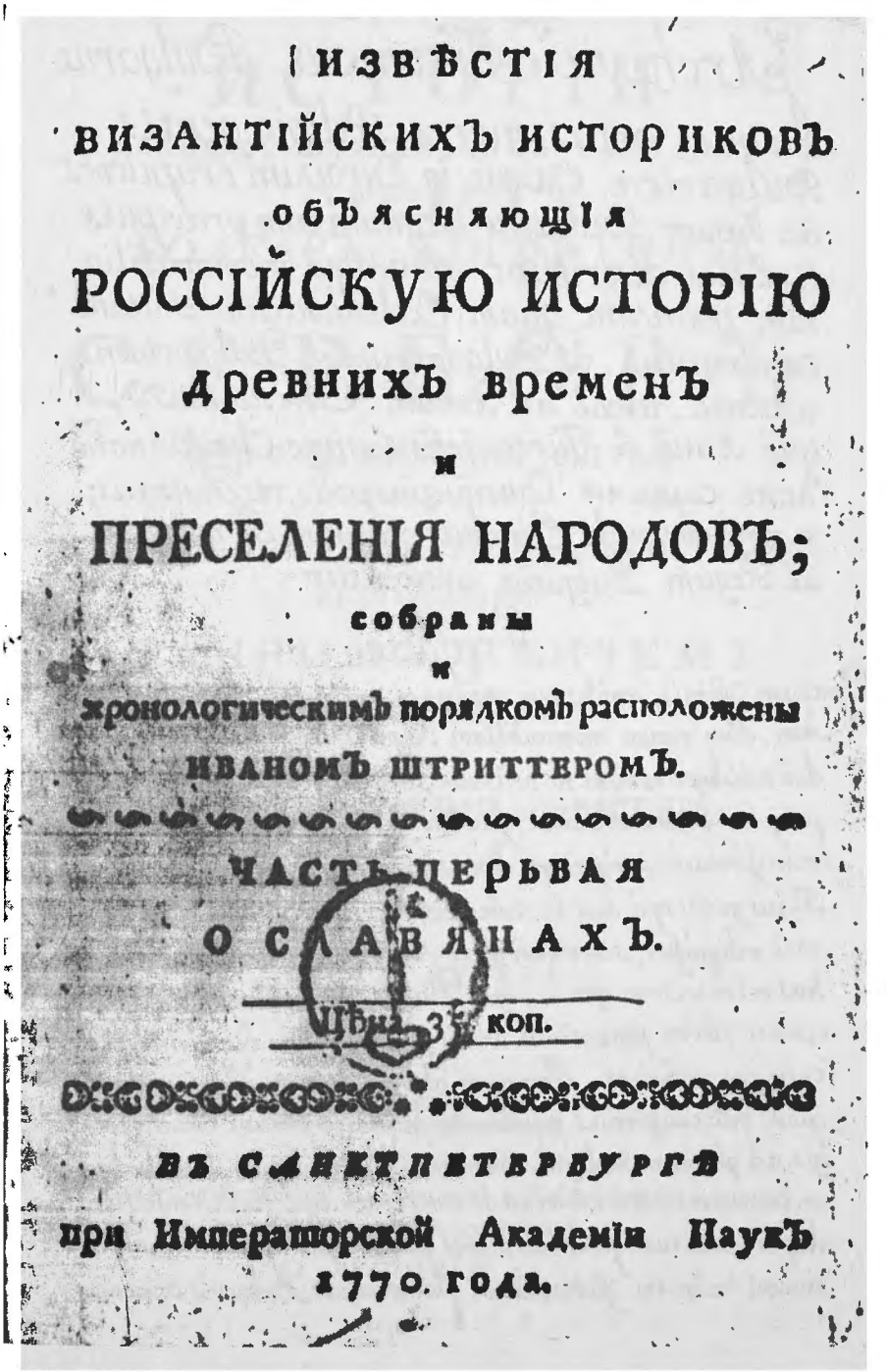

ИЗВѢСТІЯ
ВИЗАНТІЙСКИХЪ ИСТОРИКОВЪ
ОБЪЯСНЯЮЩІЯ
РОССІЙСКУЮ ИСТОРІЮ
ДРЕВНИХЪ ВРЕМЕНЪ
И
ПРЕСЕЛЕНІЯ НАРОДОВЪ;
СОБРАНЫ
И
ХРОНОЛОГИЧЕСКИМЪ ПОРЯДКОМЪ РАСПОЛОЖЕНЫ
ИВАНОМЪ ШТРИТТЕРОМЪ.
ЧАСТЬ ПЕРВАЯ
О СЛАВЯНАХЪ.
Цѣна 3 коп.
ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ
при Императорской Академіи Наукъ
1770. года.

¥ 44. Началото на дълго останалата в ръкопис „История на България“ на немския монах Блазиус Клайнер, завършена през 1761 г.

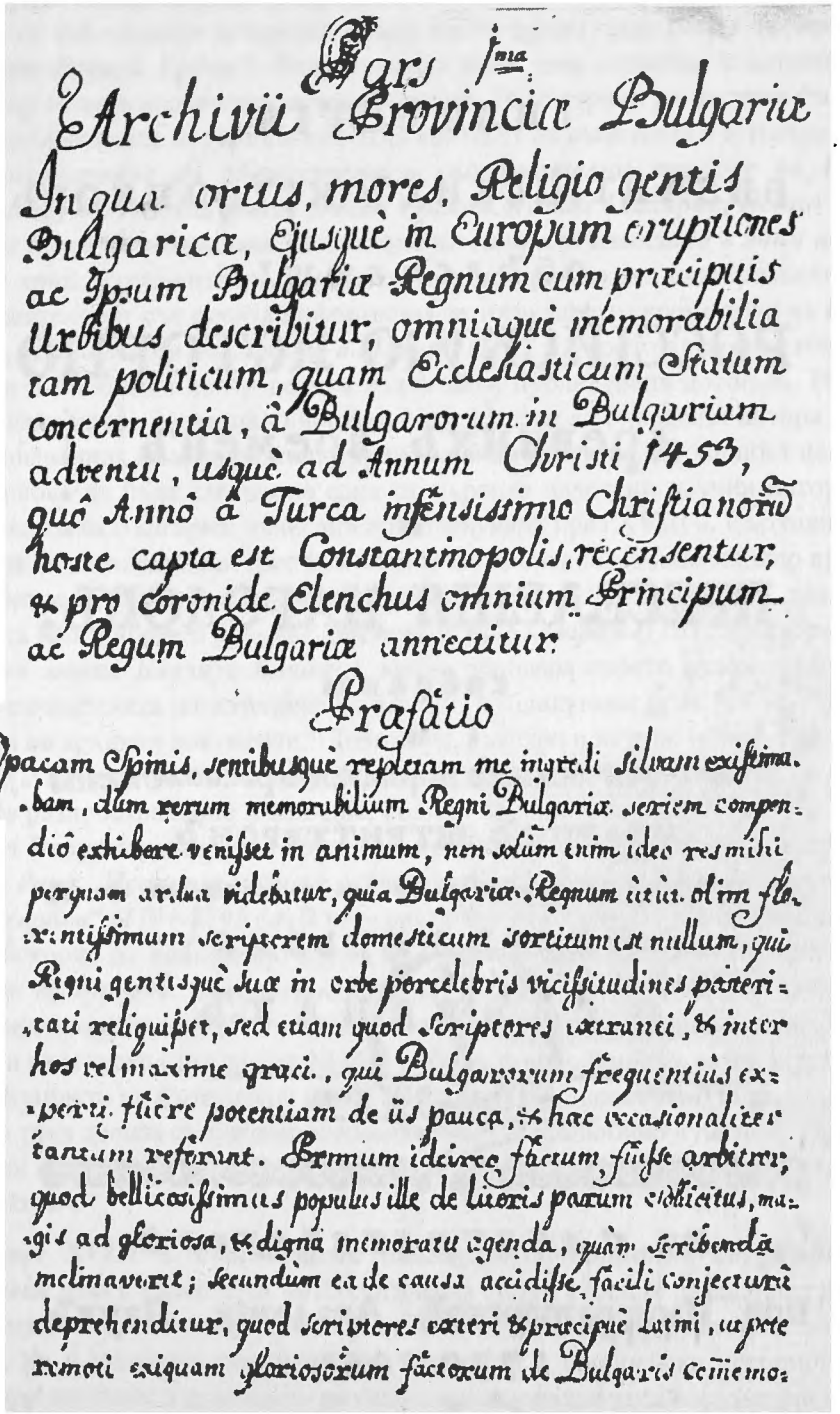

Pars 1ma.

Archivii Provincia Bulgaria

In qua ortus, mores, Religio gentis Bulgaricæ, ejusquè in Europam eruptiones ac Ipsum Bulgariæ Regnum cum præcipuis Urbibus describitur, omniaquè memorabilia tam politicum, quam Ecclesiasticum Statum concernentia, à Bulgarorum in Bulgariam adventu, usquè ad Annum Christi 1453, quô Annô à Turca infensissimo Christianorũ hoste capta est Constantinopolis, recensentur, & pro coronide Elenchus omnium Principum ac Regum Bulgariæ annectitur.

Præfatio

Opacam Spinis, sentibusquè repletam me ingredi Silvam existimabam, dum rerum memorabilium Regni Bulgariæ seriem compendiô exhibere venisset in animum, non solùm enim ideo res mihi perquam ardua videbatur, quia Bulgaricum Regnum ætate olim florentissimum scriptorem domesticum sortitum est nullum, qui Regni gentisquè huic in orbe percelebris vicissitudines posteritati reliquisset, sed etiam quod Scriptores exteri, & inter hos vel maxime græci, qui Bulgarorum frequentiùs experti fuêre potentiam de iis pauca, & hæc occasionaliter tantùm referunt. Primum ideirco factum fuisse arbitror, quod bellicosissimus populus ille de literis parum sollicitus, magis ad gloriosa, & digna memoratu egenda, quàm scribenda inclinaverit; secundùm ea de causa accidisse, facili conjecturâ deprehenditur, quod scriptores exteri & præcipuè Latini, ut pote remoti exiguam gloriosorum factorum de Bulgaris commemo-

∀ 45. Заглавна страница на ч. I на труда на Йован Райч „История на различните славянски народи, най-вече на българите, хърватите и сърбите“, издадена през 1794 г. във Виена

ИСТОРІЯ

РАЗНЫХЪ СЛАВЕНСКИХЪ НАРОДОВЪ

наипаче

БОЛГАРЪ, ХОРВАТОВЪ,

и

СЕРБОВЪ

ИЗЪ ТМЫ ЗАБВЕНІЯ ИЗЯТАЯ

и

ВО СВѢТЪ ИСТОРИЧЕСКІЙ

произведенная

ІОАННОМЪ РАИЧЕМЪ

АРХИМАНДРІТОМЪ

во

СВЯТО АРХАГГЕЛСКОМЪ МОНАСТЫРѢ

Ковилѣ.

ЧАСТЬ ПЕРВАЯ.

ВЪ ВІЕННѢ

При *Ѳ. Г. Стефанѣ Новаковичѣ*,
вЪ Славенно-Сербской, Валахиской и Восточныхъ языковЪ
Привилег. Типографіи.
1 7 9 4.

Ѵ 46. Гербът на България в „Стематография“ (1741 г.) на Христофор Жефарович с обяснително четиристишие под него:

„Светъл лъв на черно поле се възправя,
Греши оня, който черно вместо светло поставя.
Името ми собствено от Болга река е,
По умението тук ще узнаеш изкусния човек.“

Ѵ 47. Гербът на Македония в същата „Стематография“ със следното четиристишие:

„Златоушитото тяло на лъва с червено се прикрива,
Този царски знак иска чест да покаже.
Султанът (Великият турчин) отне на лъва диадемата,
Изгубих аз всякаква чест, която нему е зрима.“

Когато българското минало и неговите паметници са били физически и материално заличени и унищожени, твърде малко са били следите, по които е можело да бъде реконструирано и възкресено. Очертавала се реална опасност за навлизане в митично пространство, в което да се създаде крайно романтична представа за поробеното отечество в отдалеченото минало чрез измислени исторически наративи. Тази опасност е била избегната, защото корективът е бил напредъкът в европейската и славянската историография през XVIII в.

Първоначалният тласък е даден чрез ***публикуваната през 1741 г. във Виена „Стематография“ на българския свещеник от Дойран Христофор Жефарович.*** С изображенията на българските царе и гербове и сведенията за българското средновековно минало той целял да възвеличи нявгашната слава на „провинциите и царствата, пределите и страните на Вехтия Илирик“[34], т. е. на Балканския полуостров. По този начин историята на Българското средновековие била призована като важно средство за национално свестяване и гордост.

Безспорно най-силен изразител на очерталите се тенденции в българското духовно и политическо развитие през XVIII в. е светогорският мо-

∀ 48. Гербът на Мизия в същата „Стематография“ със следното четиристишие:

„На светлото поле Мизия с две диадеми е силна,
Земята ѝ всегда със злато и хляб е обилна.
Едната царска корона на честта долу пада,
Сама сега хляб сее и него ще изяда.“

нах Паисий Хилендарски със своята „История славянобългарска“ (1762 г.)[35]. Родоначалникът на Българското възраждане и на модерната българска медиевистична историопис генетически е свързан преди всичко с книжовните и исторически паметници на Българското средновековие и неговия провиденциалистки дух, те са обаче за него средство, а не образец за подражание и следване. Същевременно Паисий Хилендарски обилно черпи от някои трудове на негови чуждестранни предшественици (Мавро Орбини, Цезар Бароний, Димитър Ростовски и др.) и съвременници (Христофор Жефарович) и чрез историята чертае основните задачи пред своите съплеменници. Първият българин, който откри дълбочината и стойността на историческото време, бе Паисий Хилендарски. Той ги намери в средновековното минало на своя народ и това не бе случайно: чрез историческа ретроспекция той потърси перспективата на българската нация, нейното бъдеще. ***Според него Българското средновековие е създало политически и културни ценности, които могат да укрепят българското национално съзнание и дух и да подтикнат българския народ към борба за извоюване на собствено царство със „свой съд християнски, свое имане и богатство“, със своя църква, богослужение, език и писменост.*** Модерните и съвременни политически и национални идеи на Паисий Хилендарски са примесени със средновековни схващания, методологически, езикови и стилни похвати.[36] Родоначалникът на Българското възраждане е стъпил върху здравите основи на Средновековието, за да очертае бъдниите на своя народ и неговото „естествено право“ да има своя собствена национална държава и църква. Чрез направените ѝ многобройни преписи и преправки и чрез широкото си разпространение в различни социални среди от българското възрожденско общество Паисиевата история имала изключително широко разпространение и силно познавателно и идейно влияние. Без да бъде изцяло издържана и информативна от научна гледна точка, именно ***тази история по-нататък формира и определя позицията на националната медиевистична школа.*** В своята история Паисий Хилендарски успя да разкрие кодираните в миналото на народа си негови ценности и постижения. Застъпените в нея идеи напълно

49. Първият лист от Зографската чернова на Паисиевата „История Славянобългарска“ (1762 г.)

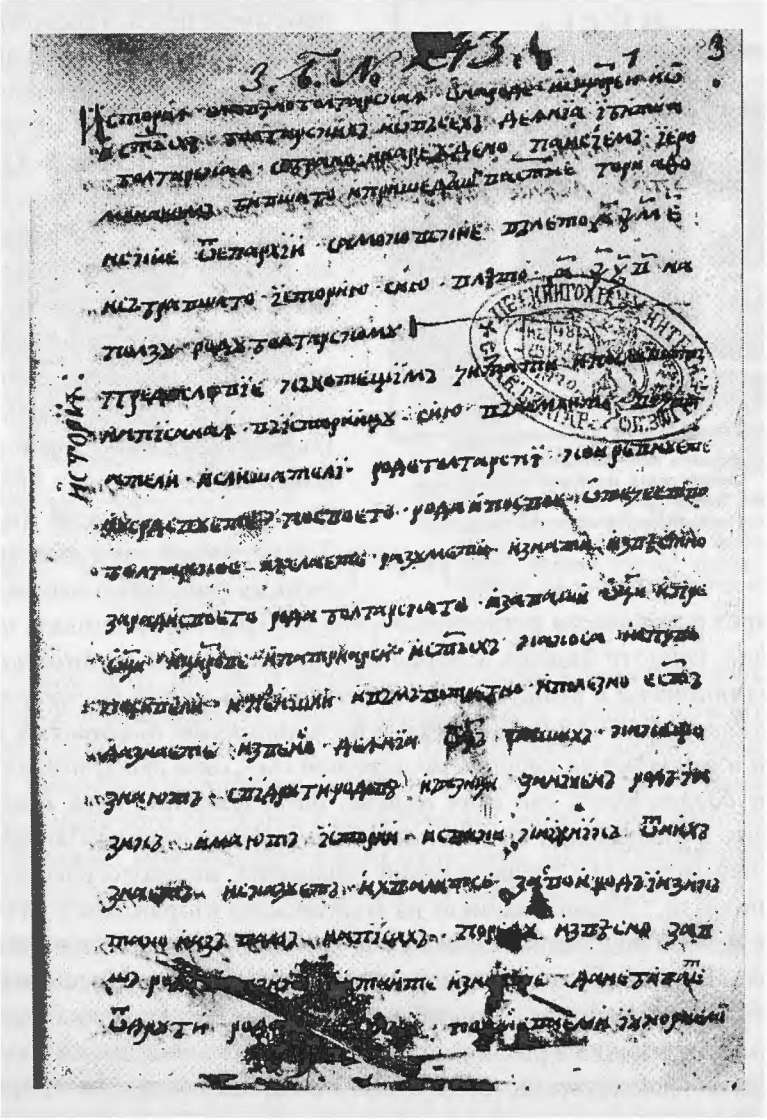

50. Първият лист на преписа на Паисиевата „История славянобългарска“, направен в Котел от свещеник (йерей Стойко) Софроний Врачански през 1765 г. Приписката на преписвача гласи следното: „По времето на епископ Гедеон преписах тази историйца аз, многогрешният между човеците Стойко йерей в годината от въплъщението на Господа наш Иисус Христос, сина на светата Богородица и вечнодева Мария 1765... Тази история я донесе йеромонахът Паисий от Света гора в село Котел. Настоятелят, църковният епископ Христо я подари и постави в храма „Свети апостоли Петър и Павел“. Който я чете, да каже „Бог да прости, който е писал и който е настоял...“

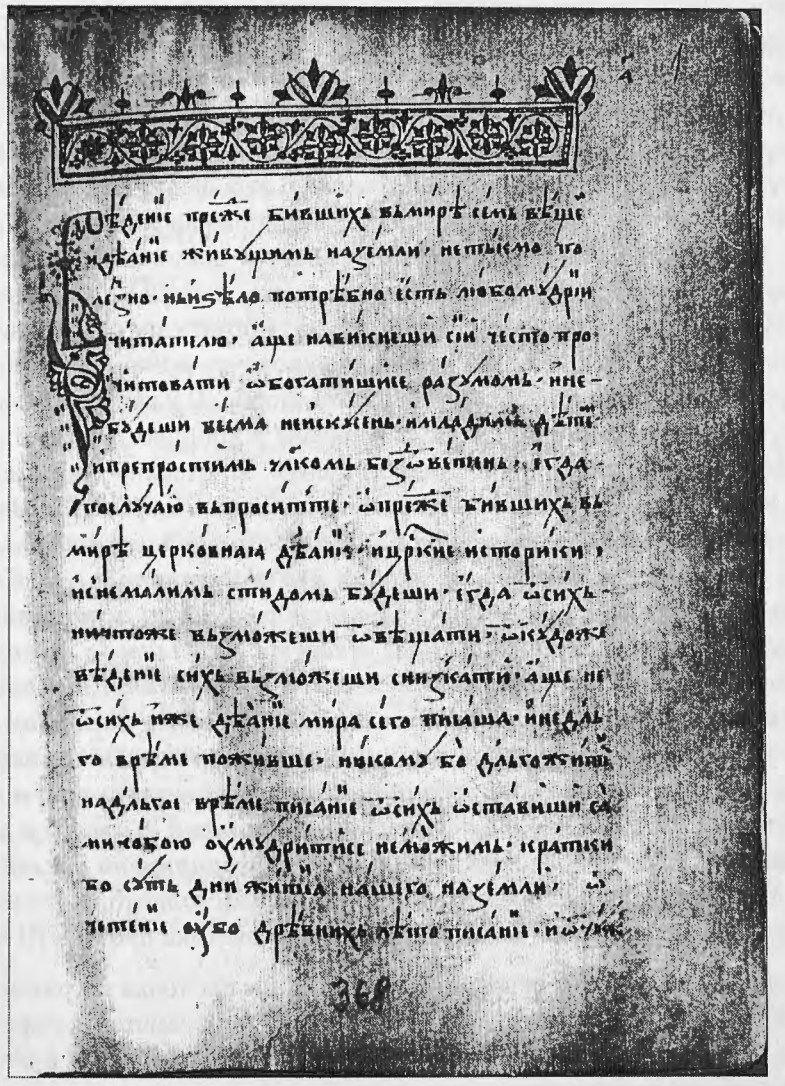

отговарят на основните тенденции както в славянската, така и в цялата европейска историография през XVIII в. Закърмен от духа на Българското средновековие, Паисий Хилендарски със своите идеи и силен национален патос превърна историята в могъщо оръжие за национално пробуждане на своя народ; той осъзна и осмисли нейното предназначение за духовното и политическо прераждане на своите съплеменници.

Другите две историографски творби, създадени през втората половина на XVIII в., имат ограничено разпространение и въздействие в твърде тесен кръг. Анонимният монах-съставител на *„Зографската история“*[37] с краткото си изложение с компилативен характер е целял „да даде преди всичко на българските монаси в Атон надеждно оръжие във всекидневните спорове за историческите права и пълноценност на отделните народи“, исторически аргументи срещу националистическото настъпление на гръцкото духовенство.[38] Важна стъпка в развитието на българската медиевистика прави йеросхимонах ***Спиридон Габровски със завършената през 1792 г. „История во кратце о болгарском народе славянском“***[39]. Тя се различава в много отношения от забележителния Паисиев труд. Нейният автор е значително по-широко информиран за паметниците на средновековната българска книжовност и документация. Той ползва по-голям кръг историографски изложения на руски, полски и западноевропейски автори (в руски преводи). Благодарение на работата му в молдовските манастирски библиотеки влиянието на съвременното му руско книжовно и историографско творчество е по-силно в неговата творба. В изложението на фактите от българската история той не се ограничава в хронологическите рамки на Българското средновековие, но дава сведения за отделни събития чак до 1789 г., ***прави опит да навлезе в съвременната му история. Без да притежава остротата и актуалността на идейно-политическите възгледи на Паисий Хилендарски и неговото остро публицистично перо, Спиридон Габровски се стреми да даде по-богата информация за историята, бита и религиозността на българите през вековете, да вплете в историческото си повествование редица народни легенди и вярвания. Едно от неговите постижения с твърде голямо значение за напредъка на медиевистиката е, че пръв от всички наши историци е разбрал, че средновековната история и съдба на българите е органично свързана с историята и съдбата на Византийската империя и останалите балкански държави и народи и че тя „не може да се излага без знанието на историята на последните“.***[40] Тази основна концепция в голяма степен определя достойното място на Спиридон Габровски в развитието на българската медиевистика през XVIII в.

Осемнадесетият век е твърде интересен от гледна точка на развитието на интереса към средновековното българско минало и на самата българска медиевистика. Историята на средновековна България широко навлиза в общи изложения на видни представители на европейската историография от Англия, Австрия, Германия, Русия, Унгария, Сърбия, Франция, Хърватия и др. Ако

51. Предисловие към завършената през 1792 г. „История во кратце о болгарском народе славенском“ на йеросхимонах Спиридон – Габровски препис от 1815 г.

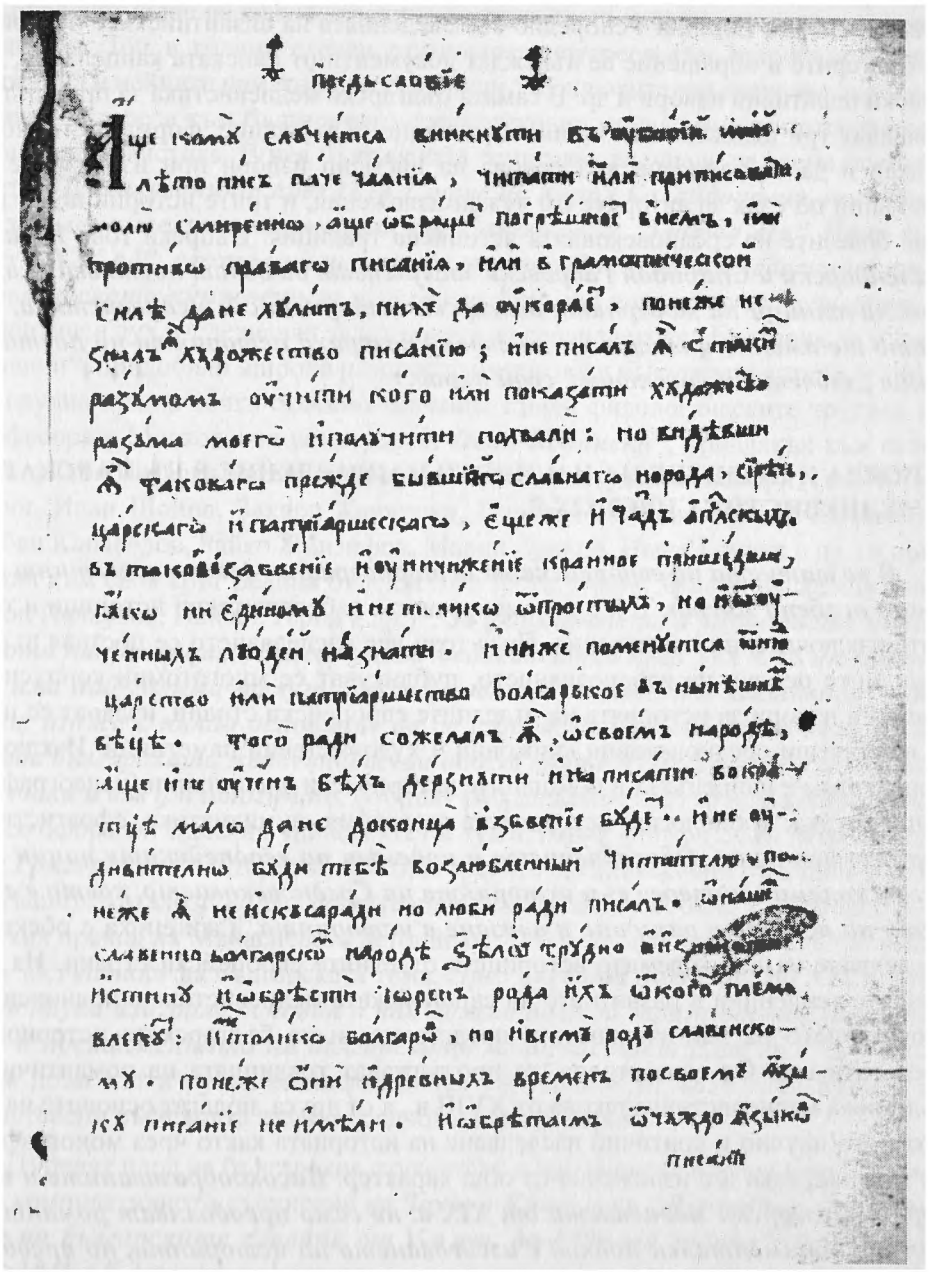

някъде тя е частично застъпена главно за нейния ранен период, в някои случаи на нея са посветени цялостни изложения в самостоятелни книги (Л. Гебхарди, Й. Енгел, Б. Клайнер, Й. Раич). Тази история от едни се разглежда като свързана с народите от хунската група, от други – със славяните, от трети – с Унгарското кралство и папството и т. н. ***И винаги в контекста на историята на средновековна Европа.*** Успоредно със сведенията на византийските историци за българите в обращение се въвеждат документи от папската канцелария, латински наративни извори и др. В самата българска медиевистика за пръв път се появяват три цялостни изложения с различно съдържание, форма и стойност. Макар и да са написани въз основа на писмени извори при използване на достъпни по език за авторите им чужди изложения, и трите истории носят все още белезите на средновековната летописна традиция. Въпреки това ***Паисий Хилендарски и Спиридон Габровски заслужават да бъдат поставени като родоначалници на модерната българска историопис и медиевистика, защото те именно цялостно и по своему разкриха историята на поставения в „забвение и унижение“ свой народ.***

3. ПОЯВА И РАЗВИТИЕ НА НАУЧНОТО НАПРАВЛЕНИЕ В БЪЛГАРСКАТА МЕДИЕВИСТИКА ПРЕЗ XIX В.

В развитието на европейската историография деветнадесетият век заема особено място. Той е ознаменуван със забележителни историци и техните изключителни постижения. През този век изследването се поставя върху солидните основи на изворознанието, публикуват се многотомни корпуси от писмени извори за историята на отделните европейски страни, издават се най-разнообразни средновековни книжовни и художествени паметници. Изключително голям е напредъкът в помощните исторически дисциплини (палеография, дипломатика, хронология, историческа география, нумизматика, сфрагистика, картография и др.). ***Обособяването и подемът на европейските нации налагат големия интерес към историята на Средновековието, което е епохата на тяхното раждане и влизане в историята.*** Тази епоха е обект на изследване на най-големите историци в отделните европейски страни. На основните тенденции в развитието на европейската медиевистика е подчинено и творчеството на най-изтъкнатите представители на българската историопис през този век. От една страна, те продължават традицията на романтичната българска медиевистична школа от XVIII в., а от друга, полагат основите на сериозното научно и критично изследване на историята както чрез монографични трудове, така и с изложения от общ характер. ***Високообразованите и ерудирани български медиевисти от XIX в. не само преодоляват романтичния и сантименталeн подход в изследването на историята, но преобразяват българската медиевистична школа в духа на съвременната им европейска историография.***

Първата половина на XIX в. е интересен период, през който руската и чешка славистика със своите изследвания в значителна степен стимулират интереса към средновековното минало и култура на българите[41]. Трудът на чешкия учен ***Паул-Йозеф Шафаржик*** върху „Златния век на българската книжнина" през X в., станал популярен с преводите си на руски, немски и български[42], обърнал внимание на важна страница от културната история на средновековна България. Той в голяма степен стимулирал интереса към старобългарската книжнина и нейните паметници и създатели.[43] Изключително значение за засилване на интереса към българското средновековно минало има руската славистика и медиевистика. В нея българската тематика започнала да заема основно място. ***Публикуваният през 1824 г. труд на Кирил Калайдонович, посветен на забележителния книжовник от Симеоновия „Златен век" Йоан Екзарх (IX–X в.)[44], сложил началото на монографичното изследване на старобългарската книжовност и култура.*** Той бил последван от написаните в романтичен дух изследвания за историята на средновековна България на Юрий Венелин[45], придобили широко разпространение сред възрожденските българи.[46] От научна гледна точка особено значение имали филологическите трудове на професора в Московския университет ***Осип Бодянски***[47], привлякъл към историко-филологически занимания редица от своите студенти българи (Георги Бусилин, Иван Шопов, Захари Княжески, Николай Катранов, Сава Филаретов, Любен Каравелов, Райко Жинзифов, Марин Дринов, Нешо Бончев и др.) и приобщил към своя кръг редица бъдещи български учени (Христо Даскалов, Спиридон Палаузов, Найден Геров и др.)[48]. ***За формирането и развитието на научното направление в българската медиевистика през XIX в. Осип Бодянски има най-голяма заслуга. Той е духовният ѝ учител и наставник, нейн отец. Може с пълно основание да се смята, че именно около него се заражда българската медиевистична школа както в областта на историята, така и във филологията.*** Вторият твърде важен център на българознанието се оформя в Одеския университет и тук основни фигури са ***Н. Мурзакевич и В. Григорович.***[49] Интересът към българските средновековни ръкописи в публикуваните каталози на различните сбирки в Русия и особено към среднобългарския превод на Манасиевата летопис от XIV в.[50] също поддържали постоянната застъпеност на българската тема. ***През първата половина на XIX в. руската наука изиграла основна и най-важна роля за зараждането, развитието и постиженията на българската медиевистика.*** Едва ли е случайно, че за пръв път в руски енциклопедичен справочник от 1836 г. българите са представени със своята главно средновековна история.[51]

Първият плод на българския студентски и научен кръг около Осип Бодянски е компилативното съчинение на ***Захари Княжески „Вхождане в историята на българските славяне от V-я век до 1396-та година", публикуван през 1848 г.***[52] Авторът не е проучвал самостоятелно извори, а е изградил изложението си въз основа главно книгите на Йохан Енгел, руския превод на „Сла-

вянски древности“ на Паул-Йозеф Шафаржик и изследвания на руски учени. Тази научнопопулярна история на средновековна България предлагала информация за нея „на равнището на тогавашната научна мисъл“ и именно заради това била твърде полезна за българските читатели. Без да бъде смятана за значително постижение в българската медиевистика, книгата на Захари Княжески може да се характеризира като известен напредък в цялостното излагане на българската средновековна история при съблюдаване на постиженията на съвременната на автора наука.

Важно място в развитието на българската възрожденска историография и нейния медиевистичен клон заема дейността и творчеството на ***Васил Априлов (1789-1847)***[53]. За налагане на научно-критичното направление в много отношения неговата роля е решаваща. В сравнително малкото си трудове[54] той прави опит да разреши въпроса за етногенезиса на българите, които според него принадлежат към славяните (включително и прабългарите, както преди него това твърдят Й. Раич и Ю. Венелин). Застъпва становището, че ***в историята на средновековна България основно значение и трайно въздействие в цялостното развитие имат приемането на християнството и утвърждаването и разпространението на славянската писменост.*** Радетел на източното православие и на българската принадлежност към него, той последователно ***застъпва мнението за зловредната роля на Византийската империя, църква и култура върху българското историческо развитие.*** Силно впечатление прави застъпваната от него теза с логически и филологически аргументи, че ***славянските първопросветители Кирил и Методий са българи:*** „Иначе те не биха могли да знаят съвършено българския език, да изнамерят букви за него и да преведат част от днешните църковни книги“[55]. Един от най-големите научни приноси на В. Априлов в развитието на ме-

≺ 52. Васил Евстатиев Априлов (1789–1847) – основоположник на историческото изворознание в българската медиевистика (литография от неизвестен художник)

диевистиката е издаването на средновековните български грамоти през ***1845 г. в книгата му „Болгарские грамоты". С това той поставя солидните основи на българското историческо изворознание*** и показва, че в основата на научното проучване трябва да стоят домашните извори, особено онези, които имат документален характер. Априловото издание стимулирало интереса към старобългарските паметници и дълго време (чак до 1911 г.) било единственото издание на документи от българската средновековна канцелария. Значителна била ролята на Васил Априлов за организиране и разпространение на българознанието. Той правел усилия за създаване на цялостна българска история на съвременно научно равнище, обединявал усилията на българските родолюбци за издирване на българските старини (средновековни ръкописи, грамоти, надписи, монети и др.) и правел всичко за повишаване на интереса към българския народ и неговото минало в Русия и другите славянски страни.[56] Ако московският професор О. Бодянски създал около себе си с преподаване и научни изследвания кръг от млади български учени, В. Априлов ведно с Иван Денкоглу стимулирал и подпомагал морално и материално техните интереси и занимания върху историята и културата на средновековна България. Така или иначе, ***научното направление в българската медиевистика се родило в Русия.***

Успоредно със зараждането на научно-критическото направление се развивала възрожденската романтична историография. Нейните трудове имали пошироко разпространение и въздействие върху българското общество. Предназначеното възвеличаване на древността и величието на българите през Средновековието допадало на широки кръгове и съдействало за укрепване на националната историческа памет и самосъзнание. Тогава именно ролята на историците-романтици била действително положителна. Върху основата на Паисиевата „История славянобългарска" с някои допълнения били съставени и издадени ***„Царственикът" на Христаки Павлович и „Славянска старина" на Константин Фотинов през 1844 г.***[57] Те били последвани от възторжените и родолюбиви исторически съчинения на ***Георги Раковски и Гаврил Кръстевич.***[58] В развитието на истински научната българска медиевистика тези трудове не оставили следа. С известно значение за своето време, те бързо били осъдени на забрава.

През втората половина на XVIII в. трима забележителни историци с висока ерудиция определят облика и насоките на българската медиевистика и нейното място в европейската наука: ***Спиридон Палаузов (1818-1872), Марин Дринов (1838-1906) и Константин Иречек (1854-1918).*** Тяхното творчество е съчетание на традициите в руската славистика с методите и критичността на западно- и средноевропейската историческа наука. То се налага като образец и норма за следване от новите генерации български медиевисти. Ако се създават здрави основи и принципи в изследването на историята, институциите и културата на средновековна България, това в твърде голяма степен се дължи на тази триада, която пречистено прие постиженията и духа на националния роман-

53. Лъвският знак върху българските хоругви в „Царственика“ на Христаки Павлович от 1844 г. и обяснението му, че така било, „защо Болгарите са на войска силни като лвове“

сичкій народъ Сербскій на святую православную
вѣру: кое то ще се рече 330. годины слѣдъ Бол-
гаре те. Въ тыя времена са пріяли воистинну и
священныя книги.

ЗНАМЕНІЕ

На Болгарскихъ Хоругвахъ.

Това знаменіе са имали Болгарски те царі
на Хоругвы те (пантіеры те) си, сирѣчь изобра
женіе лвово: кое то е знаменувало, защо Болгар
те са на войска силни, като лвове, какъ то ги и
Александръ Македонскій проповѣда рекъ: На
родъ славный и непобѣдимый на брань
И виждъ за това въ Перуновы те дѣянія.

Той образъ са имали они и на монеты те си
Еще же и други, като Царскій, Богоявленскій
Воскресенскій и пр.

тизъм, но изцяло се дистанцира от него методологически в името на сериозната наука и нейното бъдеще.

Спиридон Палаузов получил солидно университетско образование в Одеса, Мюнхен, Виена и Москва. Негови непосредствени учители в медиевистиката били такива забележителни учени като Я. Фалмерайер, Ф. Миклошич, О. Бодянски и И. Срезневски.[59] Чрез монографичното проучване на някои проблеми от политическата, църковната и културна история на средновековна България и други европейски страни и въвеждането на редица нови извори в научно обращение и внасянето на нови идеи за написването на цялостни изложения той изцяло обновил българската възрожденска медиевистика и влял в нея научно-критичните методи на европейската историопис. Сред разнообразното му по тематика научно творчество се открояват монографиите ***„Векът на българския цар Симеон“ (1852 г.) и „Ян Хуниади“ (1860 г.)***[60]***, студиите му върху XIII–XIV в.***[61] ***и съдържателните му извороведчески трудове***[62]***. С право се смята, че „Сп. Палаузов е първият български историк, който прекрачва прага на по-високата степен историопис, тласкан както от външни (стимулиращи), но най-вече от вътрешни (определящи) фактори в българското общество“***[63]***. Неговите качествено нови постижения в изследването на българското и европейското средновековно минало и публикацията на писмени извори го очертават като водеща фигура в научно-критичното направление на българската възрожденска медиевистика, неин истински патриарх и родоначалник.***

До неотдавна смятаният за „пръв български историк“ ***Марин Дринов генетически е свързан със създадената от О. Бодянски „българска научна школа“ и Спиридон Палаузов.*** Многократно

≺ 54. Александър Хилфердинг (1831–1872) – известен руски историк и филолог, автор на „Письма об истории сербов и болгар“ (1854–1855–1859), издадени по-късно в т. I (СПб. 1868) на събраните му съчинения под заглавие „История сербов и болгар“. Този негов труд изиграл важна роля за осмисляне на средновековното българско минало

∀ 55. Титулната страница на най-забележителната книга на Спиридон Палаузов „Векът на българския цар Симеон“, публикувана през 1852 г. в Санкт Петербург. Това е първият монографичен труд, излязъл под перото на български медиевист

ВѢКЪ

БОЛГАРСКАГО ЦАРЯ СИМЕОНА.

—

СОЧИНЕНІЕ

С. И. Палаузова.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ.

Въ типографіи Императорской Академіи Наукъ.

1852.

подлаганата му на преценка дейност и научното му творчество отдавна са получили изключително високо и заслужено признание.[64] Възпитаник на Московския университет и на изтъкнатите професори О. Бодянски, Т. Грановски, Ф. Буслаев, М. Погодин и др., състудент на един от най-големите руски историци В. Ключевски и на редица български възрожденци (Найден Геров, Нешо Бончев, Любен Каравелов, Райко Жинзифов и др.), Марин Дринов усвоил критичността и методите на високата руска историческа и филологическа наука и се закърмил с духа и идеите на Българското възраждане. Със забележителните си и твърде актуални монографични изследвания и общи изложения, от една страна, ***той вписал името си във формиралата се през втората половина на XIX в. европейска славистика, а от друга, ускорил и всецяло наложил като господстващо в българската медиевистика научно-критично направление.*** Подобно на Паисий Хилендарски дейността и изследванията на Марин Дринов върху средновековното българско минало били тясно свързани и обусловени от проблемите на българската нация през Възраждането; те отговаряли на нейните потребности за аргументирана научна защита на нейните исторически права за самостойност и признание, за търсене на достойното ѝ място в семейството на европейските народи. ***Марин Дринов бил обединяващата фигура на българското историческо и филологическо научно себепознание, истински стожер на българската наука през втората половина на XIX в.*** Неговите общи изложения и монографични изследвания върху средновековната българска история продължават установената от Спиридон Палаузов традиция в научното и критично изследване и носят белезите на значително по-голяма ерудиция, аналитичност и задълбоченост. Те обхващат цялата история на българските земи и

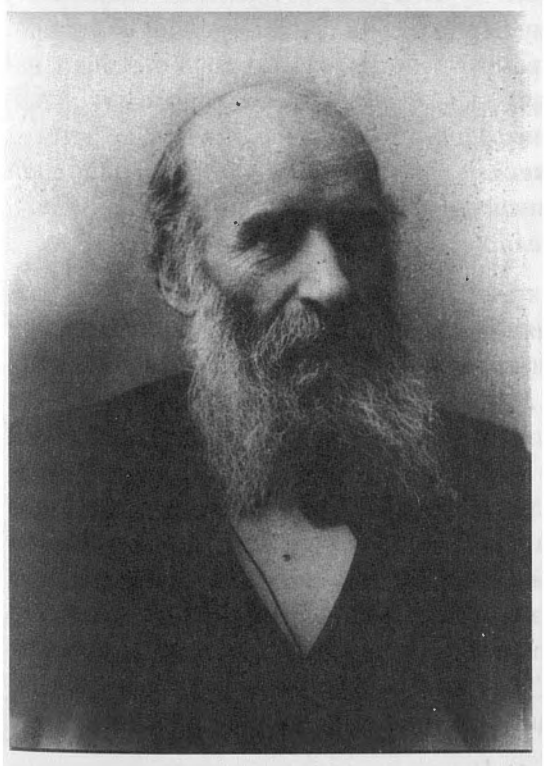

≺ 56. Марин Дринов (1838–1906) – безспорно най-крупният учен и български историк през XIX в., основоположник на Българското книжовно дружество в Браила, прераснало по-късно в Българска академия на науките (фотоснимка от 1905 г.)

на българския народ от Късната античност и Ранното средновековие до XVIII в. ***Според неговата кратка, но точна формулировка основната задача на българската историопис е „народното самопознание“.*** Макар и да не написва основен обобщаващ труд върху политическата и културната история, той оставя системно и цялостно изложение върху историята на българската църква с изключително значение в борбата на българите за национално признаване.[65] ***Основно значение за напредъка на българската медиевистика имат преди всичко монографичните и студийните му изследвания***, в редица от които той застъпва концепции, валидни и до днес. В забележителната си монография върху заселването на славяните на Балканския полуостров[66] той доказва ранното проникване на славянския етнически елемент тук, неговата масова колонизация в края на VI–началото на VII в., сполучливо локализира местонахождението на отделните славянски племена. Преодолял внушенията на своите предшественици, той ерудирано и мъдро разреши сложния и твърде заплетен и тогава проблем за произхода на прабългарите, началото на българската история и държава и ролята на прабългарския елемент в нея.[67] Особено значение за налагането му като един от крупните европейски познавачи на славяно и българо-византийските отношения има ***монографията му „Южные славяне и Византия в X веке“[68], която е не само един от неговите най-значителни приноси в медиевистиката изобщо, но и „епоха в славянската историческа наука“ (В. Н. Златарски).*** Особено важно значение за напредъка на историческото изворознание и обособяването му като първостепенна помощна историческа наука имат изследванията му върху редица средновековни паметници (Синодика на българската църква, грамотите на Василий II Българоубиец, някои грамоти на българските царе и др.)[69]. Със своите високоерудирани и съдържателни медиевистични изследвания ***Марин Дринов в най-голяма степен утвърди изследването на средновековното българско минало като един важен клон в славистиката, медиевистиката и византинистиката; той доказа правото му на самостоятелно съществуване и развитие.***

Гениалният изследвач на историята на южните славяни през Средновековието, чехът Константин Иречек, в голяма степен дължи своето ориентиране към нея както на семейната среда, така и на Марин Дринов. Написал на 21-годишна възраст своята забележителна ***„История на българите“ (1876 г.)[70]***, той синтезира всички дотогавашни монографични изследвания и обобщаващи изложения. Появила се на бял свят по време на решителни за българската съдба събития (Априлското въстание от 1876 г. и Освобождението на България през 1878 г.) и на различни езици (чешки, немски и руски), ***тази история изиграва изключителна роля за „откриването“ на българите от европейската общественост и задълго запазва значението на основен и най-меродавен труд за тяхното минало.*** Същевременно в редица адаптации тя служи като основно помагало за „самопознание“ на българите в освободеното им Отечество. С широката си и многостранна дифузия и ролята си за формиране на наци-

оналното себепознаване и възпитание тя може с право да бъде сравнявана с „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски. Макар и написана от чужденец, ***„История на българите“ е духовен продукт, който е тясно свързан и обусловен от развитието на българската медиевистика и нейните потребности. Тя резюмира един важен етап от нейното развитие.*** Написана в духа на господстващия тогава в европейската историческа наука позитивизъм и идеографизъм, тя не е чужда на стремеж към изследване на отделни структури извън традиционното изложение върху политическата и културната история, като църква, държавно-административното устройство, социално-икономическото развитие и др. ***По този начин тя създава един напълно модерен модел на изследване на българското минало, който дълго време остава извън предпочитанията на по-сетнешната българска медиевистика.*** И впоследствие българското средновековно минало заема важно място в научното творчество[71] на Константин Иречек, но постепенно бива изтласквано от изследванията му върху средновековната история на Сърбия и Дубровник. Неговото намерение да пристъпи към допълване и преработване на своята знаменита „История на българите“ остава само в многобройните „поправки и добавки“, публикувани дълго подир неговата смърт[72]. За разширяването на информативната система не само на неговата „История на българите“, но и за съвременното научно дирене те имат първостепенно значение. Важно значение за проучване на античната и средновековната история на българските земи имат и Иречековите ***„Пътувания по България“***, публикувани на чешки език през 1888 г.[73] Те са истинска ***„енциклопедия за миналото на българските градове и селища“ (Е. Бужашки).***

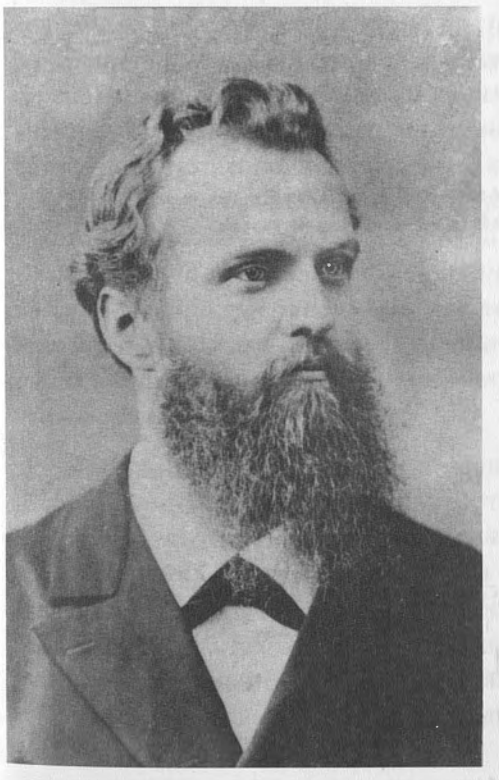

≺ 57. Константин Иречек (1854–1918) – забележителен изследвач на историята на българите, сърбите и Дубровник през Средновековието, оставил класически научни трудове с непреходно значение (фотоснимка от 1882 г.)

58. Руският превод на „История на българите“ на Константин Иречек, издаден през 1878 г. в Одеса

ИСТОРІЯ
БОЛГАРЪ.

СОЧИНЕНІЕ

ПРОФЕССОРА ПРАЖСКАГО УНИВЕРСИТЕТА

Д-ра КОНСТ. ІОС. ИРЕЧКА.

ПЕРЕВОДЪ

Заслуженнаго профессора Новороссійскаго университета **Ф. К. Бруна**
магистранта того-же университета **В. Н. Палмзова.**

Изданіе душеприкащиковъ Болгарина В. Е. Априлова, исправленное и дополненное прибавленіями самого автора и снабженное историческою картою.

Одесса.
Типографія Л. Пятчк.
1878.

Изявила своето съществуване като основна и най-важна историческа дисциплина през XIX в., българската медиевистика през това столетие има действително постъпателно развитие, сравнително малко представители, но респектиращи с научната си стойност постижения. В много отношения нейният тогавашен възход е обусловен от големите успехи на славистиката и византинистиката в Русия, Германия и Австрия.Университетите в тези страни играят твърде важна роля в подготовката и формирането на бъдещите големи български медиевисти, които именно там получават своето образование или пък специализират.

4. БЪЛГАРСКАТА МЕДИЕВИСТИКА ОТ КРАЯ НА XIX В. ДО 1945 Г.

Освобождението на България през 1878 г. и учредяването на новата българска държава, преместването на Българското книжовно дружество от Браила в София (през 1911 г. то прераства в Българска академия на науките) и основаването на Висшето училище в София (през 1904 г. то става вече Софийски университет) създават условия за организирано и държавно-протектирано развитие на българската наука. Това благотворно се отразява върху медиевистиката, която вече придобива възможност за пълнокръвно развитие, подчинено на потребностите на националното себепознание и възпитание и на нуждите на университетското преподаване. ***Следосвобожденският политически и културен подем, изграждането на различни институции и сдружения и нарастването на ролята на Университета и Академията в живота на българското общество създават условия за ползотворна научна работа, независимо от превратностите на времето и историята.*** Не може да има каквото и да е съмнение, че промените, които се извършват в държавно-политическото и социално-икономическото развитие на България през XX в., дават своето отражение върху развитието на науката, нейната стратегия и резултати. ***Относително слабото индустриално развитие на България в дълъг период след Освобождението предпоставя акцентиране върху хуманитарни науки с национално-стабилизиращо значение (история, филология, археология, етнография), те именно определят облика и постиженията на българската наука.***

В развитието на българската медиевистика през XX столетие[74] се открояват ***два периода*** със специфични черти, постижения и представители. ***Първият период обхваща времето от края на XIX в. до края на Втората световна война (1945 г.), а вторият стига до края на XX в.*** През тези два периода на нейното поприще се изявяват три основни генерации български медиевисти. Връзката между тях е общият обект на техните занимания и сходната проблематика, а разграничението им е белязано от определени политически и идеологически промени в развитието на българската държава и общество. Ако през

първия период е несъмнен континюитетът с преходното развитие, то през втория период за продължително време той е прекъснат или силно нарушен.

Може с пълно основание да се констатира, че ***през първия период медиевистиката напълно се налага като водещ клон в историческата и филологическата наука.*** Нейните най-изявени представители са най-авторитетните и най-високоуважаваните учени у нас и в чужбина. Те именно определят стойността и равнището на научните постижения. ***Същевременно тогава се формира българската университетска медиевистична школа със специфичен облик, метод на изследване и традиции, някои от които са съхранени и до днес.*** Генетически свързана с постиженията на своите предшественици от XIX в., тя има своята специфика, която се характеризира преди всичко от постепенното ѝ откъсване от руската дореволюционна византинистика и медиевистика и приобщаването ѝ към тенденциите в развитието на средноевропейската (главно германската) историческа наука. Тя се характеризира с няколко основни черти и задачи, които изпълнява: усвояване и развитие върху нова основа и при по-благоприятни условия на постиженията на предшествениците от XIX в.; активно участие в развитието на българското историческо себепознание, в укрепването на националното самосъзнание и във формирането на опорите на националното възпитание както във време на възход, така и във време на покруса и падение (особено по време на първите две национални катастрофи); налагане на строг научен подход, критерии и изисквания в непрестанна борба с остатъците от романтичната историопис и проявите на любителско научно дирене; силно методологично и тематично влияние от страна на руската и немската византинистика и медиевистика; създаване на фундаментални обобщаващи трудове; търсене на нови тематични кръгове и изграждане на солидна основа за историческото изворознание. В общи линии ***именно през този период българската медиевистика укрепва положената през XIX в. солидна основа на изследователското си дирене.***

Безспорен родоначалник на университетската медиевистична школа е Васил Н. Златарски (1866-1935) – най-крупният български медиевист за всички времена.[75] ***Именно той и неговите ученици и следовници Никола Милев (1881-1925), Петър Ников (1884-1938) и Петър Мутафчиев (1883-1943)*** с научната, преподавателската и обществената си дейност се налагат като безспорни и всепризнати лидери на българската историческа наука. Ако В. Н. Златарски получава своето образование в Санкт-Петербургския университет в Русия под ръководството на основателя на руската византинистика В. Г. Василевски, В. Ламански и др. и специализира за кратко време в Германия, неговите последователи първоначално учат при него в Софийския университет и по-сетне специализират в Германия и Австро-Унгария при такива крупни учени, като Карл Крумбахер, К. Иречек, Карл Юберсбергер, Август Хайзенберг и др.[76] ***Първата следосвобожденска медиевистична генерация и нейният лидер са отлично школувани, ерудирани и обзети от възрожденски дух***

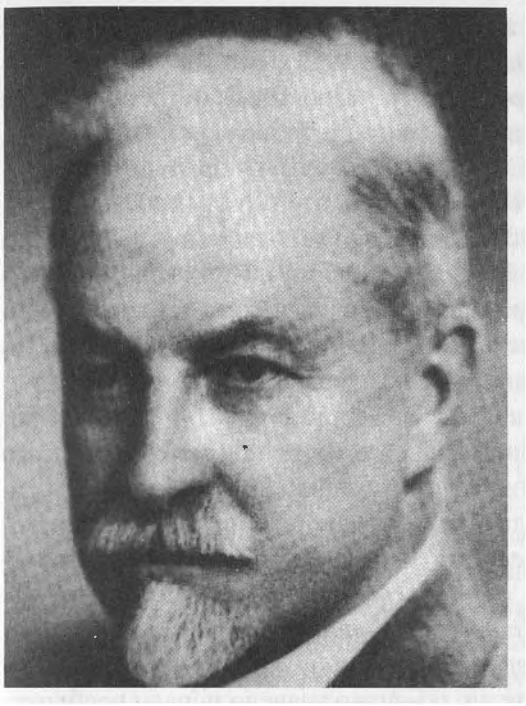

≺ 59. Васил Н. Златарски (1866–1935) – безспорно най-значителният български историк на XX в. и родоначалник на българската университетска медиевистика (фотоснимка от 1934 г. по време на IV Византоложки конгрес в София)

учени, достойни продължители на положената традиция в българската медиевистика през втората половина на XIX в. Под техните грижи израства втората следосвобожденска генерация медиевисти – Иван Дуйчев (1907-1986), Димитър Крънджалов (1907-1971), Александър Бурмов (1911-1965), Димитър Ангелов (1917-1996) и Борислав Примов (1918-1983).[77] Получили своето образование в Софийския университет, нейните представители задълбочават и разширяват своята подготовка със специализации в Италия, Австрия, Германия и Великобритания. В обстановката на големите и радикални промени в България подир Втората световна война те имаха не само различно поведение в науката и обществото, но и твърде различна (често пъти нерадостна) житейска съдба.[78] Независимо от всичко в научноизследователската си дейност те се стремят да бъдат верни носители на традициите на българската университетска медиевистична школа на В. Н. Златарски. Рязката промяна на идеологическите позиции на някои от тях е продиктувана от необходимостта към приспособяване към установения тоталитарен политически режим по съветски образец в страната.

Процесът на обособяване на научното знание и неговата специализация довежда до появата на самостоятелни клонове в медиевистиката с изтъкнати техни (главно университетски) представители. Във филологията това са Александър Теодоров-Балан (1859-1959), Беню Цонев (1863-1926), Юрдан Трифонов (1864-1949), Йордан Иванов (1872-1947) и др.; в старобългарското право – Стефан С. Бобчев (1853-1940), Владислав Алексиев

(1884-1962), Венелин Ганев – и др.; в археологията и изкуствознанието – Карел Шкорпил (1859-1944), Йордан Господинов (1872-1953), Богдан Филов (1883-1945), Геза Фехер (1890-1955), Андрей Грабар (1896-1990), Кръстю Миятев (1892-1966) и др.; в църковната история – Станимир Станимиров (1858-1943), Димитър Цухлев (1864-1932), Иван Снегаров (1883-1971) и др.; в епиграфиката, нумизматиката и сфрагистиката – Никола Мушмов (1896-1942), Иван Гошев (1886-1965), Веселин Бешевлиев (1900-1992), Тодор Герасимов (1903-1974) и др.; в стопанската история – Христо Хинков (1880-1967), Иван Кинкел (1883-1945), Иван Сакъзов (1895-1935) и др. Маргинално значение имат изследванията на обладания от spiritus contradictionis спрямо университетската наука Георги Баласчев (1869-1936). Публикациите на титуляра на четенията по средновековна обща история в Университета Светозар Георгиев (1881-1962) имат по-скоро научнопопулярен характер. Обновяващи в тематично и методологическо отношение са медиевистичните студии на Петър Бицили (1879-1953), но за съжаление те не оказват съществено влияние върху творчеството на същинско-българските медиевисти.[79] ***Насочването на значителен брой представители на хуманитарното знание към медиевистични проучвания в периода от Освобождението до края на Втората световна война в общи линии съответства на тенденциите в европейската наука***, но то по подобие на останалите балкански страни е значително по-силно изявено поради необходимостта от задълбочаване и детайлизиране на националното самопознание. Крахът на националните идеали подир Първата световна война продиктува търсенето на нравствена и духовна опора в сенките и паметниците на средновековното минало. Както през Възраждането, така и в мрачния следвоенен период те поддържат и стимулират падналия национален дух, възраждат върху нова основа традициите на националното възпитание.

Успоредно с традиционните изследвания върху средновековното българско минало започват да се полагат и трудове в областта на византинистиката и общата медиевистика. Тяхната поява и развитие в значителна степен се дължи на преподаванията в Историко-филологическия факултет на Софийския университет.

Основни центрове за развитие на българската медиевистика през този период са Историко-филологическия и Юридическия факултет на Софийския университет и Историко-филологическия клон на Българската академия на науките. Най-значимите трудове на изтъкнатите представители на българската медиевистика се публикуват в техните основни издания „Годишник на Софийския университет“ и „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“ (по-късно „Списание на Българската академия на науките“) и „Сборник на Българската академия на науките“. Учредяването на ***Историческото дружество и на Софийското археологическо дружество (и двете през 1901 г.)***, а също и на редица археологически дружества в редица градове (Варна, Видин, Велики Преслав, Велико Търново, Пловдив, Разград,

Стара Загора, Шумен и др.) играе стимулираща роля за нарастване на интереса към паметниците на средновековната българска култура и медиевистичните изследвания. Последните заемат важно място в периодичните издания „Известия на Историческото дружество“ и „Известия на Българското археологическо дружество“. За популяризиране на изследванията на водещите медиевисти особено значение през един сравнително кратък период има издаваното от 1928 г. списание „Българска историческа библиотека“ от В. Н. Златарски и П. Ников. Слаба е дифузията и значението на издаваното между 1909-1914 г. от Г. Балашчев списание „Минало“. Епизодичен характер имат публикациите в областта на средновековната българска история и книжовност в „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“, „Български преглед“, „Българска сбирка“, „Македонски преглед“ и др.

В края на XIX – началото на XX в. голяма роля в развитието на интереса към археологическите паметници от българското Средновековие започва да играе ***Руският археологически институт в Константинопол, ръководен от Ф. Успенски. Проучванията на паметниците в Македония и разкопките на старобългарските столици Плиска и Велики Преслав, публикувани в „Известия...“ на Института, всъщност полагат солидните основи на българската средновековна археология. Продължител на тази традиция е създаденият през 1923 г. Български археологически институт***, който благодарение на усилията на своя директор Б. Филов за кратко време се превръща в основно средище за проучване на старобългарската материална

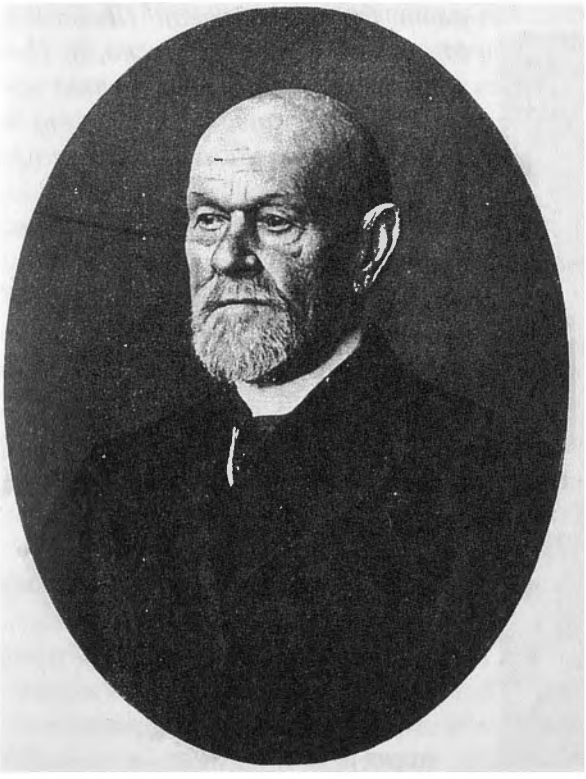

≺ 60. Фьодор Иванович Успенски (1845–1928) – най-големият руски византинист на всички времена с големи заслуги за историческото и археологическото изследване на средновековна България. Неговият ранен труд „Образование Втораго болгарскаго царства“ (Одеса 1878) е сред класическите монографии върху Българското средновековие (фотоснимка от 1927 г.)

култура и изкуство. ***Този институт именно става организатор на IV Международен конгрес за византийски проучвания, състоял се през септември 1934 г. в София***[80]. Благодарение именно на него се осъществяват мащабни за своето време археологически разкопки на основни старобългарски държавни и религиозно-културни средища (Плиска, Мадара, Велики Преслав, Търново и др.). ***„Известия на Българския археологически институт" заедно с „Годишник на Народния музей в София" се превръщат в издания с голямо национално и международно значение.*** Благодарение на публикациите в тях изпъква значението на средновековната българска материална култура в развитието на славяно-византийската общност, открояват се нейните значителни и самобитни постижения.

Общопризната е истината, че изворите – тези instrumenta studiorum, стоят в основата на историческото познание. Ако още през Възраждането е съзнато тяхното значение, следосвобожденската българска медиевистика разбира необходимостта от организирането и целенасочено издаване на изворите за средновековното минало, особено на писмените. Още в края на XIX в. се прокрадва идеята за системно издаване на изворите и паметниците на Българското средновековие.[81] Първоначалните и редица по-късни трудове на В.Н. Златарски също са в областта на историческото изворознание.[82] През 1905 г. към Министерството на народното просвещение по инициатива на Иван Шишманов (1862-1928) се създава ***Археографска комисия, в състава на която влизат изтъкнати български учени (Любомир Милетич, В. Н. Златарски, Б. Цонев и Стоян Аргиров), чиято основна задача е издирването и публикуването на домашни книжовни паметници.*** През 1914 г. дейността ѝ бива прехвърлена в Българската академия на науките. От 1918 г. насетне в поредицата ***„Български***

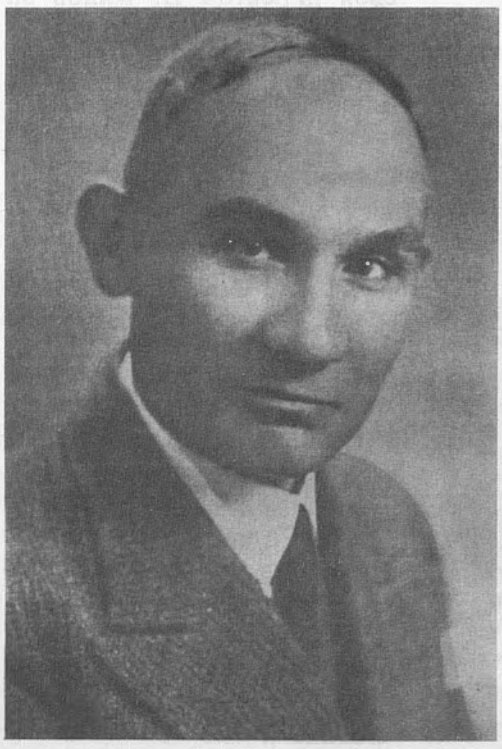

61. Петър Ников (1884–1938) – един от най-прецизните и ерудирани български медиевисти с големи заслуги за изследването на българската история през XIII–XIV в.

старини" се издават Добрейшовото четвероевангелие от 1221 г., Охридския апостол от края на XX в., Врачанското евангелие от XIII в., Беседата на Презвитер Козма от X в., Посланието на цариградския патриарх Фотий до българския княз Борис I от 865 г., Синодика на Българската църква от XIII–XIV в., Ватопедската грамота от 1230 г. и др.[83] През 1920 г. във встъпителната си университетска лекция П. Ников ясно формулира вече твърдо оформилото се схващане сред историците, че е ***„необходимо да се подготви да започне издаването най-подир у нас на една крупна сбирка, в която в разни отдели да влязат постепенно в напълно научни и критични издания всички материали за българската история, пръснати по четирите краища на света – у нас и в странство"***[84]. Причината за частичната реализация на тази плодотворна идея трябва да се търси преди всичко в оскъдната финансова подкрепа на българските правителства и липсата на дългосрочна стратегия в националната политика. Доколкото се издават различни по местопроизход, език и характер извори за средновековното минало на България и българите в отделни книги или пък в различни периодични издания, в повечето случаи това е по-скоро плод на самостоятелни и некоординирани усилия на редица високоерудирани, предани и всеотдайни български учени.

Залагането на византийските извори като основен и най-меродавен източник на информация при реконструиране на политическата история води някои от ведущите медиевисти до една твърде печална констатация, която е формулирана от П. Мутафчиев по следния твърде категоричен начин: „Могло би смело и без резерва да се каже, че ако историческото изследване не разполагаше с известията на византийските автори за съвременните им българи, българска история като наука днес навярно не бихме имали. И тъкмо обстоятелството, че материалите, с които науката за българското минало борави, са от чужд произход, тъкмо то обяснява защо ***историята ни – такава, каквато обикновено я знаем, представя предимно един поменик от царе и войни, история доста незадоволителна на нашата държава, но не и такава на българския народ.*** Византийците, пък и изобщо чужденците, са се интересували от нас и са ни споменували само доколкото техните държавни интереси са се кръстосвали с нашите. Съобразно с това те са отбелязвали само тия външни явления, събития или факти из нашия живот, които са имали известно отношение към техния собствен исторически живот. Естествено с, следователно, че ***при наличността само на такива сведения история на българския бит – духовен, социален или политически, не може да бъде написана.*** Още по-малко възможни са тук широките обобщения."[85] Повсеместното използване на византийските извори в научните изследвания въз основа на корпуси и отделни издания не води до пораждане на афинитет към тяхно публикуване. Отделните разчитания на византийски епиграфски паметници и моливдовули, публикациите на някои грамоти и писма и други източници във фрагментарен вид или в превод закръглят представата за слабия интерес към византийското изворознание. ***Най-солидното постижение безспорно са преводите на варненско-преславския***

митрополит Симеон (1840-1937) на Фотиевото послание до княз Борис I – Михаил от 865 г. и писмата на архиепископ Теофилакт (XI–XII в.).[86]

Общопризнатата истина е, че проучването на историята на един народ придобива автентичен и меродавен характер, когато в основен източник на информация се превърнат домашните извори. Поради това именно ***наложилата се в българската следосвобожденска медиевистика тенденция да се издават и популяризират старобългарските паметници (книжовни, епиграфски, художествени, веществени и др.) като основно градиво е една от нейните най-положителни черти.*** Систематизирането и каталогизирането на старобългарското ръкописно наследство бързо дава добри и полезни резултати. Издадени са сравнително добри каталози на сбирките на Народната библиотека, Светия синод и Рилския манастир, описват се български ръкописи в чуждестранни библиотеки.[87] Сред издадените старобългарски книжовни паметници без съмнение най-голямо значение за историята на средновековна България имат включените в поредицата „Български старини“ Беседа на Презвитер Козма (X в.) и Синодик на българската църква от XIII–XIV в.[88] Важно значение за научното дирене имат сводовете с домашни книжовни паметници на Йордан Иванов, които бързо придобиват широка известност и са често използвани и цитирани от български и чуждестранни изследвачи.[89] Преводите на Васил Сл. Киселков (1887-1973) на редица старобългарски книжовни и исторически паметници на Първото и Второто българско царство[90] широко дифузират домашните извори както в научните, така и в любителските среди. ***Изключително научно постижение е публикацията на първобългарските надписи на гръцки език от В. Бешевлиев, която документира и разкрива блестящата история на българското ханство на Долния Дунав през езическия период (VII–***

≺ 62. Веселин Бешевлиев (1900–1992) – забележителен филолог и историк, издател на първобългарските надписи и проникновен изследвач на езическа България – IV – средата на IX в. (фотоснимка от 1966 г.)

IX в.).[91] Изданията на грамотите на средновековните български царе и на съчиненията на Патриарх Евтимий (1375-1394) и на други старобългарски книжовници от XIV–XV в. от страна на двама чуждестранни учени[92] допълват една съществена празнота в българското историческо изворознание. ***Текстокритичните издания на домашните извори в голяма степен съдействат за разкриване на „българската гледна точка", а това вече представлява сериозен опит за преодоляване на византиноцентризма и обремененост на българската медиевистика от информацията на византийските историци и хронисти.*** За съжаление нейните тогавашни лидери само частично я превъзмогват.

Друга важна крачка по пътя на напредъка в историческото изворознание е ***активното въвеждане в изследването и публикуването на западни (главно латински) извори.*** Въвеждането в научно обращение на редица западни исторически съчинения, унгарски средновековни грамоти от XIII–XIV в., документи от архивите на Венеция, Генуа и Дубровник, Ватиканския таен архив и др.[93] бележи ***постепенно приобщаване на българската медиевистика към изворната база и проблематиката на средно- и западноевропейската медиевистика.*** Постиженията в тази насока се увенчават с две наистина образцови във всяко отношение издания: „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите" от 866 г. на Димитър Дечев (1877-1958) и на кореспонденцията на папа Инокентий III (1198-1216) с българите на Ив. Дуйчев[94]. Латиноезичната информация обогатява представите за българското средновековно минало откъм събития, личности, явления и състоянието на стопанството, битовата култура и процеси от етно-демографско и социално-икономическо естество.

Значителен напредък през разглеждания период се осъществява в разкриването на паметниците на веществената и художествената култура на Българското средновековие чрез налагането като помощни исторически дисциплини на археологията, нумизматиката, сфрагистиката и изкуствознанието. Именно сега тези научни дисциплини добиват възможност за пълнокръвно развитие. От една страна, те са свързани с развитието на музейното дело, а от друга, са част от процеса на търсене на нови източници за информация за началния период от българската история. Благодарение на В. Н. Златарски и големия руски византинист Ф. Успенски е съзната и осмислена органическата връзка между историческото и археологическото дирене като две страни на един процес. Първоначалното разкопаване на старите български столици Плиска и Велики Преслав с участието и съдействието на Руския археологически институт в Константинопол в началото на XX в. дава тласък за развитието на средновековната българска археология, а същевременно оставя и ***един блестящ образец на цялостна и фундаментална публикация на открития археологически материал.***[95] Впоследствие продължаването на тези разкопки, за което най-големи заслуги имат Шкорпил, Йордан Господинов и Кр.

Миятев[96], успоредно с интереса към културното средище Мадара и релефа на Мадарския конник разкриват за учения свят уникалната и блестяща култура на ранносредновековна България. Величествеността на Мадарския конник, многобройните първобългарски надписи на гръцки език, монументалната плисковска и преславска рисувана керамика властно привличат не само вниманието на българските и чуждестранните специалисти (археолози, историци на архитектурата и изкуството), но и на широката общественост. ***Създаденият от Б. Филов Археологически институт със своята дейност и авторитетните си периодични и монографични издания се превръща в основно научно средище за изследване на старобългарското културно наследство.*** Важно постижение са публикациите на отделни паметници и особено онези от тях, които имат представителен характер и се отличават с висока художествена и историческа стойност: съкровището от Надь Сент Миклош (IX в.) на Никола Мавродинов (1904-1958), Боянските стенописи от 1259 г. на Андрей Грабар, най-значимите паметници на българската средновековна миниатюрна живопис – Манасиевата летопис (1345 г.) и Лондонското евангелие (1356 г.) на цар Иван Александър (1331-1371) от Б. Филов и др.[97] Между двете световни войни твърде важна роля за изследването и популяризирането на прабългарското историко-художествено наследство играе унгарският археолог Геза Фехер (1890-1955), чиито схващания по отделни въпроси невинаги са приемливи.[98] Публикуването и популяризирането на паметниците на старобългарската вещественa и художествена култура и в научен, и в обществен план играе твърде важна роля: ***бурно се развиват два важни клона – археологията и изкуствознанието; историческо-културното наследство на средновековна България става важна опора на националното самопознание, самосъзнание и самочувствие***, особено в годините на покруса на българското общество след двете тежки национални ка-

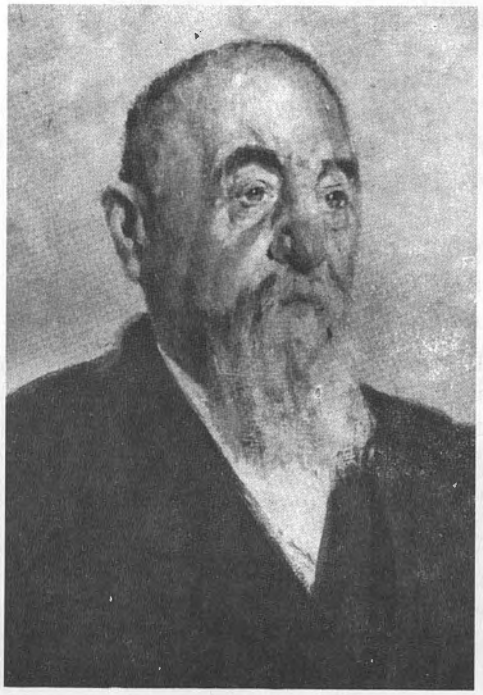

63. Карел Шкорпил (1859–1944) – основоположник на българската археологическа медиевистика с голяма роля за археологическото проучване на Плиска, Североизточна България и Черноморието (маслен портрет от 1943 г.)

тастрофи. Руините на средновековните български градове и крепости, църкви и манастири, оцелелите през вековете паметници материализират и илюстрират българската старина, дълбоките корени на културата на една изстрадала нация.

Едва ли е изненадващо, че през този период в почти всички дялове на българската медиевистика биват написани общи изложения, някои от които имат фундаментален характер и запазват стойността и значението си дори и до днес. Сред тях безспорно най-видно място заема забележителният труд на В. Н. Златарски „История на българската държава през средните векове“[99]. Плод на близо 40-годишна активна изследователска дейност, тази недовършена (нейното изложение достига до 1280 г.) история отразява постиженията в проучванията на политическото развитие на средновековна България. В много отношения ***тя е своеобразна енциклопедия и същевременно отправна точка и мярка за търсене на действителни приноси за всеки съвременен български и чуждестранен медиевист.*** Това в най-голяма степен е валидно за първия том, който е в две части, посветен на историята на ранносредновековното Българско ханство-царство (VII–XI в.). За разлика от К. Иречек, В. Н. Златарски застъпва становището, че изложението върху историята на българите трябва да започне с първите им споменавания в писмените извори, а не с историята на източнобалканските земи през античността. Основната слабост на неговия труд е, че е сглобка от изследвания по отделни въпроси, а не е написан органично с цялостно прокарване на определена концепция. Два основни труда на П. Мутафчиев с обобщаващ характер търсят преди всичко ефект и въздействие върху масовия читател. Останалата също незавършена ***„История на българския народ“*** (изложението ѝ достига до 1323 г.) в структурно отношение е по-близка до Иречековата „История на българите“, но я надминава не само във фактологично, но и в композици-

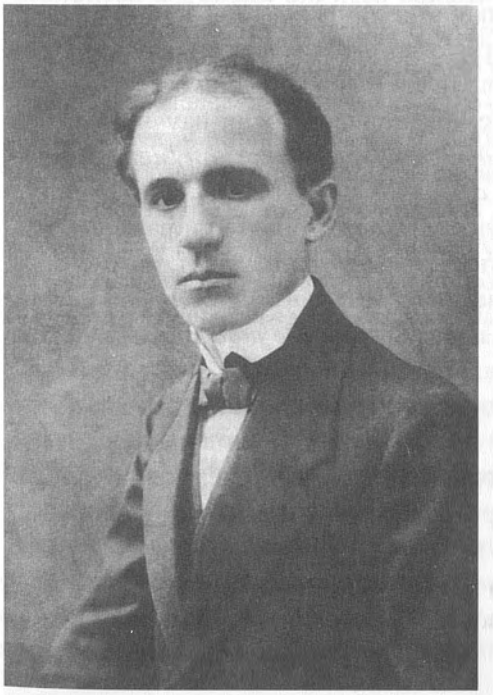

≺ 64. Петър Мутафчиев (1883–1943) – проникновен изследвач на Българското средновековие и основоположник на университетските четения върху историята на Византия у нас (фотоснимка от 1923 г.)

онно и концептуално отношение.[100] Със своите аргументирани и добре внушени схващания за отделни периоди от средновековното българско минало историята на Мутафчиев е оказала и продължава да оказва силно влияние върху съвременната българска медиевистика. Дълго време останалата в ръкопис и публикувана една напоследък Мутафчиева ***„Книга за българите"*** има оригинален характер; тя всъщност е единственият поне засега опит за разкриване на същината и действащите фактори в средновсковното българско минало от геополитическа и културно-историческа гледна точка, своеобразна нейна философия.[101]

Втората по важност институция – църквата, по редица съображения е също така обект на изследване. Желанието да се напише цялостна история на българската църква след опита на М. Дринов от 1869 г., въпреки мнозината автори (***Д. Цухлев, Ст. Станимиров*** и др.)[102], няма твърде голям успех. На фона на несполуките се откроява забележителната със своята акрибичност ***„История на Охридската архиепископия" на Ив. Снегаров***, която и до ден днешен е запазила стойността си на основно и най-значимо изследване върху този проблем[103]. Цялостните изложения върху старобългарското право под формата на университетски учебници в никакъв случай не могат да бъдат причислени към фундаменталните трудове с обобщаващ характер.[104] Липсва обобщаващо изследване върху средновековния български литературен живот в неговата цялост и жанрово разнообразие, макар и публикацията на старобългарски произведения от български и руски филолози да е твърде обилна и да дава възможност за създаване на обобщена картина. В областта на археологията и изкуствознанието се правят важни крачки по пътя на синтеза. Краткият очерк на Б. Филов върху старобългарското изкуство, публикуван първоначално на немски език[105] непосредствено след Първата световна война, има преди всичко политическо-пропаганден характер и не притежава особени научни достойнства. В замяна на това ***трудът на Андрей Грабар върху монументалната българска средновековна живопис е с изключително значение за по-нататъшното изследване.***[106] Той има фундаментален характер и разкрива мястото на старобългарското изкуство в осъществяването на византийско-славянската културна симбиоза през Средновековието. ***Неговата основополагаща роля в развитието на българското изкуствознание е твърде голяма.*** При състоянието на проучванията обобщаващите съчинения на Ив. Сакъзов и Ю. Юрданов върху българското стопанство и търговия могат да бъдат окачествени като известно прибързване в синтеза преди появата на самостоятелните монографични изследвания.[107] Но все пак те сочат бързото съзряване на българската медиевистика при проучването на редица сфери, нейното ускорено развитие в периода след Освобождението. Тя запазва дълго доминиращата си роля в хуманитарното знание. Засенчването ѝ от изследванията върху Българското възраждане се дължи на по-богатата изворна база и нейната достъпност от езикова гледна точка.

Проучванията по отделни теми, паметници и проблеми, намерили място в огромен брой статии, студии и монографии, може би са една от най-силните страни на утвърдилата се през този период като водещ клон в историческото знание българска медиевистика. Почти всички нейни изтъкнати представители реализират изследвания, които в значителната си и най-съществена част представляват образци на класиката и нейната обективност. Това са значителна част от студийните изследвания на В. Н. Златарски[108], някои проникновено написани в историко-материалистически и идеографски позиции монографични и студийни проучвания на П. Мутафчиев[109]; редица солидно документирани, прецизни и критични работи на П. Ников[110]; отделни работи на Г. Баласчев[111] и др. Интересът към прабългарите, техния произход и история създава своеобразен култ към прабългароманията, чието избуяване е можело да се окаже гибелно за сериозните медиевистични изследвания, ако не се е наложил авторитетът на В. Н. Златарски и неговите ученици и следовници. Този интерес все пак дава някои положителни резултати, към които трябва да се причислят ***изключително ерудираната студия на Иван Шишманов (1862-1928) върху тяхното име и произход***[112], редица трудове на В. Н. Златарски и отделни работи на Г. Фехер. Покрай големия брой публикации върху средновековното книжовно и художествено наследство дълго време пренебрегваната стопанска история на средновековна България намира своя талантлив и ревностен изследвач в лицето на рано починалия ***Ив. Сакъзов, който обръща сериозно внимание на редица процеси от социално-икономически характер и на връзките на Българското царство с Дубровник, Венеция и Генуа и публикува издирени от него документи в техните архиви***[113]; той отваря нова, малко позната страница от българското минало. Доминиращият интерес към политическата, църковната и културната история от време на време се изпъстря с изследвания върху социално-икономически въпроси, еретически религиозни учения и движения и др., които понякога са представени от марксическа гледна точка. Написани непрофесионално и без необходимите познания и ерудиция, тези епизодични изследвания не оказват каквото и да е влияние върху развитието на българската медиевистика. Нещо повече, ***някои български медиевисти (П. Мутафчиев, Ив. Сакъзов и др.), първоначално повлияни от марксизма, постепенно се освобождават и отчуждават от неговите постулати.***[114]

Афинитетът на българските медиевисти към теоретизиране и към философия на историята е сравнително слаб. Получили своето образование или пък специализирали в Русия, Германия и Австро-Унгария, те в идейно-методологическо отношение изпитват най-вече влиянието на позитивизма и идеографизма и в редки случаи на марксизма. ***Ясното си разбиране за обективността и закономерността на историческите събития и процеси и за каузалността в историята В. Н. Златарски изразява във встъпителната си университетска лекция през 1895 г.*** Според него „историкът не създа-

ва събитията, нито пък може да измени тяхното течение; те възникват, следват и се развиват по естествено-исторически закони, а поради това те в силата пак на тези естествени закони сами се групират и определят границите на известни епохи или периоди." Освен това той смята, че „случаят не може да има място в историята, докато признаваме съществуването на исторически закони".[115] В конкретните си изследвания той обаче остава чужд на първоначалното теоретизиране и се стреми по-скоро да изгради личностно-събитийна представа за историята на Българското средновековие в строго хронологическа рамка при търсенето на отделни фактори (географски, политически, етнически и др.). И макар да одобрява „социалната школа" на Карл Лампрехт, и да смята, че трябва да се изследват и културно-историческите процеси[116], ***той остава докрай верен на силния си афинитет към изследване главно на политическата история.***

Изявен привърженик на критическия метод на позитивизма, манифестиран от немския историк Бертолд Нибур, е П. Ников. Ученик на неговите последователи Карл Крумбахер и Константин Иречек, той поставя като основна задача на историописта обективността върху основата на критично и безпристрастно отношение към изворите – основа на историческото познание. В преценката си за съвременната му историография той не вижда теоретично интерпретиране на историята, а само един стремеж към изложение на факти без каквато и да е философска проекция[117]. Издигнал в култ историческите извори и стремежа към точна реконструкция на събитията въз основа на тях, ***П. Ников е най-последователният представител на позитивизма и идеографизма в българската медиевистика.***

За разлика от повечето медиевисти П. Мутафчиев проявява силен стремеж към историко-философско обяснение на факторите в историческите процеси на средновековна България и мотивите при действията на отделните личности. Това особено отчетливо се изразява в няколко негови статии[118] и особено в трудовете му „История на българския народ" и „Книга за българите". Неговите оригинални, но в известна степен еклектични възгледи имат три основни източника: самостоятелните му аналитични проучвания; влиянието на марксизма в ранните години на творческия му път и на някои представители на културологическата школа (Й. Маурер, Якоб Бурхард и особено на учителя му във византинистиката мюнхенския проф. Август Хайзенберг). ***Неговият основен постулат е: „Историята не би била история, ако не казва истината, както, от друга страна, никой не би имал трайна печалба от заблужденията, с които е бил хранен."***[119] Според него обобщенията трябва винаги да се предхождат от солидни аналитични проучвания: „Историческата синтеза е последният момент в историческото познание. Тя обективно е допустима само когато чрез подробното изследване са установени и натрупани достатъчно фактически материали. Без тях тя няма стойност и в най-благоприятния случай би представлявала само празно философстване над не-

известното."[120] ***В опита си за търсене на основните фактори в развитието на средновековна България той поставя на първо място външнополитическата и културна роля на Византийската империя:*** „И средновековното ни минало не ще бъде никога достатъчно изяснено и добре разбрано, ако при разглеждането му не се вземе под внимание основният постоянен факт, че на българите се бе паднало да живеят в непосредствено съседство с Византия, и при това – в земи, много близки до нейния държавен и културен център Цариград. Към тоя факт се свеждат, от него в една или друга степен зависят най-характерните явления в старата ни история. Нещо повече дори: ***близкото ни съседство с Византия начерта насоките на целия наш средновековен живот; нейното влияние върху ни определи и в държавно, и в културно отношение нашата историческа съдба."[121] Същевременно смята, че твърде важна роля играе и геополитическият фактор***, който се изразява в значението на планините (особено на Балкана) в съхраняването на българския народ, и в стремежа (всъщност почти неосъществен) на средновековната българска държава да направи моретата на Балканския полуостров своите естествени граници. Изборът на държавно-политическите средища (Плиска, Велики Преслав, Охрид и Търново) оказва силно влияние върху характера и насоките на българското териториално разширение. Когато дава оценка на политическото развитие и съдба на средновековна България, П. Мутафчиев изпада под силното влияние на руския историк Александър Хилфердинг (1831-1872), който смята, че в средновековното българско минало „има нещо скорозрейно и нетрайно, нещо болезнено и неестествено"[122]. ***В духа на тази констатация той твърди, че едничката и неизменна черта в цялата история на българите през Средновековието е липсата на постоянство: тя се характеризирала със скокове и поврати, подеми и падения, горене и немощ.***[123] Причината за това явление се кореняла в голяма степен, от една страна, на зловредното византийско влияние, т. е. на византинизма, в българската история и съдба, а от друга, на господстващия дух на отрицанието. ***Дори и тогава, когато обобщенията на П. Мутафчиев достигат до крайност и влизат в противоречие с някои факти, те имат тази удивителна способност, че предразполагат към размисъл и съзнателно търсене на контрадикцията.*** Това се отнася и до една негова категорично изразена констатация: „Принудени да се борим на живот и смърт с Византия, ние трябваше да се стремим да я достигнем и се изравним с нея. И тъй като не разполагахме с нужното време и спокойствие, за да изведем из началата на собствения си бит елементите на едно по-високо културно състояние, ние бяхме принудени да изоставим всецяло пътищата на самостойното творчество и да тръгнем по тия на подражанието, което обещаваше по-леки и бързи постижения."[124]

Превъзходните теоретически разработки на П. Бицили върху методите на историческата наука (и специално на медиевистиката) и неговите изключително задълбочени статии върху различни проблеми на европейското Средновеко-

≺ 65. Петър Бицили (1879–1953) – вещ и задълбочен познавач на европейското Средновековие и на новата история, преподавал в Историко-филологическия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“

вие[125] за българската историопис са „глас в пустиня“; те не оказват почти никакво влияние дори и за промяна на нейната тематика. Продукт на друг тип мисловност и на по-високо равнище във философско и социологическо интерпретиране на феномените на Средновековието, те твърде странно стърчат в полето на традиционната българска медиевистика и не пораждат ново направление в нея. Едва ли е случайно, че големият интерес към тях и действителната им оценка се проявиха едва през последните години. ***Медиевистът П. Бицили не бе интегриран в изследването на чуждото му и непознато за него Българско средновековие.***

Развитието на следосвобожденската българска медиевистика през един полувековен период е динамично, пълнокръвно и всестранно. Наложила се като една от основните научни дисциплини в хуманитарното знание, тя със своите постижения и влиянието си в държавата и обществото активно участва във формирането на облика на националното възпитание, в изграждането на историческия образ на България, във втълпяването на вярата за нейното величие в миналото. С други думи, ***чрез трудовете на изтъкнатите си представители медиевистиката силно присъства в следосвобожденската ни история чак до края на Втората световна война.*** Възходящото развитие на медиевистичния клон от българската историческа наука следва общите тенденции в другите балкански и европейски страни. ***Тя насочва своите усилия в проучването на хоризонталните, а не на вертикалните пластове на Българското средновековие.*** Освен това в значителна степен разчита на индивидуални-

те постижения на своите представители, а не на планираната и целенасочена дейност на по-големи колективи. Поради това именно тя не може да реализира една от задачите, които неколкократно си поставя – подготовката и издаването на домашни и чужди извори в многотомни корпуси.

5. РАЗВИТИЕ НА МЕДИЕВИСТИЧНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ ДО КРАЯ НА XX В.

Резултатите от Втората световна война и съществените политически и социално-икономически промени в страната, налагането на тоталитаристичния комунистически режим и на съветизацията дават силно отражение в социалните и хуманитарните науки. В периода 1944-1949 г. се извършва постепенно радикално идеологическо преустройство, налага се господството на комунистическата партия и на марксизма-ленинизма, извършва се промяна на университетските и други кадри в обществознанието и се копира моделът, създаден във вече утвърдения хегемон в източноевропейския блок – Съветския съюз. Под флага за унищожителна и безкомпромисна борба срещу „великобългарския шовинизъм“ ***в историческата наука се нанася удар върху българската медиевистика и нейните изявени представители.*** Още в началото на октомври 1944 г. в прочутия „списък на забранените книги“ са включени „Старобългарското изкуство“ на Б. Филов, „История на българския народ“ на П. Мутафчиев, редица книги на Г. Фехер и др. ***В края на 1944 – началото на 1945 г. последователно от Университета са уволнени обвинените във фашистка дейност Б. Филов, В. Бешевлиев, Ив. Дуйчев, а по-късно и Б. Примов.***[126] За преподаване в неговия Историко-филологически факултет са привлечени редовните доценти в Скопския университет Велчо Велчев (1907-1987), Емил Георгиев (1910-1972), Ал. Бурмов и Д. Кръндjалов. Ведно с адаптиралите се към новия ред и установения комунистически режим доценти от Университета Д. Ангелов и Петър Динеков (1910-1994) те поемат катедрите и четенията в областта на медиевистиката. ***Създаденото в края на 1944 г. ново списание „Исторически преглед“ става идеен стожер на идеологическата промяна.*** Клеймението и унищожителната критика на „шовинистичната“ и „великобългарска“ историческа наука и нейните изтъкнати представители на обсъждания, събрания и съвещания бележи ***„марксистко-ленинското преустройство“.***[127] ***То именно поставя началото на упадъка на българската медиевистика и я отдалечава от тематиката и тенденциите на развитие на европейската медиевистика и византинистика след Втората световна война.*** От първенстваща в следосвобожденската историография тя постепенно се превръща в придатък към започналите да доминират изследвания по партийна и нова и най-нова българска история, отива на заден план. ***Успоредно с негативните процеси и силното идеологизиране на изследванията в духа на криворазбран историко-материалистичен подход към изследване на историята се развиват тенденции, които предвеща-***

ват обновление: увеличаване на броя на специалистите и научните центрове, системност и плановост в научноизследователската работа, акцентуване върху историческото изворознание и др. Налаганото, общо взето, безплодно изследване на социално-икономическата история и различните форми на класовата борба се съпътства и от някои положителни насоки и явления: издирване и публикуване на основни домашни и чужди писмени извори; нарастване на ролята на археологията, изкуствознанието и помощните исторически дисциплини в цялостното изследване; постепенно преодоляване на марксистко-ленинския догматизъм чрез комплексно изследване на средновековното минало; създаване на афинитет към исторически синтез и към структурни изложения; преиздаване на класически съчинения на български медиевисти; преодоляване на тесногръдата тематична ограниченост със стремеж към продължаване на традициите в изследването на политическата и културната история при значително обогатена изворна база и т. н.[128] Първоначално слабо забележими, тези промени стават осезателни през 60-те години на XX в. и силно избуяват във връзка с подготовката за честване на 1300-годишнината от създаването на българската държава на Балканския полуостров. ***Авторитетът на най-престижния дял от българската историография – медиевистиката, постепенно се завръща.*** Заслугата за това принадлежи както на ведущите медиевисти-историци, така и на археолозите, филолозите и изкуствоведите. Чрез техните усилия значително се обогатява информативната система за средновековната българска история и култура.

През втората половина на XX в. българската медиевистика увеличава числено своите изследователски центрове и кадрите в тях, създава авторитетни поредици и нови периодични издания, многократно увеличава броя на публикуваните изследвания в страната и в чужбина, превръща Българското средновековие в привлекателен и забележим обект на международен научен интерес. Тя преживява значителен подем, увенчан с постижения в монографичното изследване и изложенията с обобщаващ характер, възвръща лидерските си позиции в историографията и филологията – в българската хуманитаристика.

Към създадения през 1947 г. Институт за българска история към Българската академия на науките се формира ***Секция за средновековна история на България, чиято главна и основна задача бе издирването, превеждането и публикуването на гръцки и латински извори.*** Секции за средновековни проучвания се изграждат и в други институти на Българската академия на науките – Института за литература, Института за български език, Института за изкуствознание и Института по музикознание, а също така и към основания през 1966 г. Институт по балканистика. ***Мястото и ролята на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ като водещо и основно средище на медиевистиката са иззети от академичните институти.*** Със създаването на Великотърновския университет (1963 г.) и на филиалите на Археологичес-

кия институт с музей при БАН във Велико Търново и Шумен (1976 г.) се формират нови медиевистични центрове. Ново медиевистично средище с богата ръкописна сбирка и специализирана библиотека е създаденият през 1986 г. към Софийския университет „Св. Климент Охридски" Център за славяно-византийски проучвания на името на покойния акад. Ив. Дуйчев. Активна роля в медиевистичните изследвания играе и Ръкописният отдел към Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий" със своите издания, изложби и разнообразни научни инициативи. Важно медиевистично средище е и Кирило-Методиевският център към Българската академия на науките. ***Значителното количествено нарастване на изследователските звена и на кадровия им състав е предпоставка за напредък в медиевистиката, какъвто тя не е преживяла в досегашното си развитие.***

Независимо от настъпилите промени, приемствеността се представя от редица високоерудирани учени като В. Бешевлиев, Ив. Дуйчев, Ал. Бурмов, П. Динеков, Е. Георгиев, Д. Ангелов, Б. Примов, Н. Мавродинов, Александър Милев (1904-1980), Михаил Войнов (1905-1990), Страшимир Лишев (1914-1992), Геновева Цанкова-Петкова (1911-1990), Станчо Ваклинов (1921-1978), Петър Тивчев (1928-1981), Василка Тъпкова-Заимова, Петър Хр. Петров, Донка Петканова и др. Всички те в различна степен способстват за подготовката и развитието на третата българска следосвобожденска медиевистична генерация (Ст. Кожухаров, Ал. Кузев, Й. Юрукова, В. Гюзелев, Й. Николов, Е. Михайлов, Ив. Божилов, Кл. Иванова, Б. Райков, Е. Тончева, Б. Христова, Хр. Коларов, Р. Рашев, Н. Кочев, Св. Николова, Й. Андреев и др.). В обновлението на българската медиевистика и налагането на тематично разнообразие в изследванията тази генерация има особена заслуга.

≺ 66. Иван Дуйчев (1907–1986) – един от най-ерудираните български медиевисти с основни приноси в историческото изворознание и проучване на славяно-византийските взаимоотношения (фотоснимка от 1977 г.)

Един от най-положителните факти е появата на редица специализирани научни периодични издания и поредици за медиевистични изследвания, които са добили не само местна, но и международна известност, търсене и признание. На първо място трябва да бъдат поставени „Byzantinobulgarica“[129], „Царевград Търнов“[130], „Плиска-Преслав“[131], „Старобългарска литература“[132], „Palaeobulgarica“[133], „Кирило-Методиевски студии“[134]. Както академичните периодично излизащи списания „Исторически преглед“, „Археология“ и „Etudes balcaniques“, така и университетските годишници, редица провинциални периодични издания и сборници и възобновените стари списания „Минало“ и „Родина“ публикуват най-различни по жанр, тематика и хронологичен обхват изследвания върху средновековната българска история и култура. Обемът на медиевистичната периодика е твърде обхватен, поради което тя трудно може да бъде следена, особено през последните години, когато липсват сводни библиографски справочници и издателската дейност в цялата страна с всеки изминат ден става трудно проследима. Качеството на публикуваните в периодиката изследвания е твърде неравномерно и невинаги на добро професионално равнище. Редица любителски публикации водят до възраждане на историческия романтизъм в неговите най-уродливи и неприятни форми.

Колкото и странно да изглежда това на пръв поглед, в голяма степен заслугата за възвръщане на авторитета на медиевистиката принадлежи на непознатите през предишния период по мащабите си археологически проучвания[135], също така и на активизацията на българистичните филологически изследвания. Именно благодарение на тях значително по-ясно се откроява значимостта на иманентно присъщата, домашна информация за историята и културата на средновековна България. Мащабните археологически разкопки на столичните центрове Плиска, Велики Преслав и Търново и на редица средновековни крепости, селища и некрополи дават възможност за ***вертикално проникване в същината на средновековния български бит, повседневен живот и култура*** и решаването на редица спорни въпроси – една възможност, която остава непълно използвана и до днес.

Най-голямото и вещаещо добра перспектива постижение за българската медиевистика през втората половина на XX в. е издирването, обработката и публикуването на огромен и разнообразен изворен материал, силно наложената тенденция към доминиране на историческото изворознание като противодействие срещу опитите за идеологизация и налагане на марксистко-ленинската догматика в научното дирене. Благодарение на усилията на големи висококвалифицирани колективи или в резултат на издирвания на отделни специалисти бяха публикувани внушителен брой писмени и археологически извори, книжовни и художествени паметници, каталози на ръкописи и музейни сбирки и посветени на Средновековието изложби. Извършена бе колосална работа за разкриването, издаването и популяризирането на

българското средновековно наследство, известията за българите и България в чуждите средновековни документи и наративни писмени извори. ***В цялата многовековна история на българската медиевистика никога за сравнително толкова кратко време не е бил направен достояние на специалистите и на широк кръг от интересуващи се такъв огромен по количество и толкова разнообразен и стойностен изворов материал.*** Не може да има каквото и да е съмнение, че това е солидна предпоставка и възможност за значително по-обогатени в информационно отношение изследвания, за нови общи и монографични трудове, по-прецизни и обективни обобщения и научен синтез, за навлизането на българската медиевистика в нов етап на развитие и тематични търсения.

При степенуването на постиженията в областта на историческото изворознание безспорно на първо място трябва да бъде поставена поредицата „Извори за българската история“ в нейните две подразделения, представящи гръцките и латинските извори за българското средновековно минало, от които са издадени общо досега 16 тома.[136] Дело на сътрудниците в секцията по средновековна история на България към създадения Институт за българска история, издаваните томове обединяват усилията на различни поколения български медиевисти. В първия предговор с увереност е заявено: „С издаването на първи том „Извори за българската история“ Българската академия на науките полага начало на едно от своите най-големи и най-важни начинания в областта на нашата историческа наука – именно да бъдат издирени, събрани и издадени научно и достъпно всички извори за нашата история. С осъществяването на това дело ще бъде поставена здрава основа за по-нататъшния развой на българската историческа наука.“[137] Издадени бяха и редица извори, извлечени от чуждестранни архиви и ръкописни сбирки[138].

Силно налагащата се тенденция за придаване на по-голяма стойност и важност на домашния изворен материал се манифестира чрез многобройните издания на трудове на най-значимите старобългарски книжовници и на отделни средновековни книжовни творби в солидни текстkритични издания (произведения на Черноризец Храбър, Йоан Екзарх, Климент Охридски, Презвитер Козма, Черноризец Петър, Патриарх Евтимий, Григорий Цамблак, Константин Костенечки, Димитър Кантакузин и др.; отделни книжовни паметници – Симеонов сборник, Супрасълски сборник, Енински апостол, Болонски псалтир, Банишко евангелие, Иван-Александров сборник от 1348 г., среднобългарския превод на Манасиевата летопис, Евтимиев служебник и др.)[139]. Издадени бяха образцови каталози на редица сбирки със старогръцки и други славянски ръкописи (Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Библиотека на Българската академия на науките, Рилския и Зографския манастир и др.)[140]. Каталогизирани бяха старобългарски ръкописи в чуждестранни книгохранилища, някои от които са с първостепенно значение за българската история и култура.[141] От гледна точка на тяхното значение за исто-

рическото и филологическото научно дирене особено значение имат: изданието на съчиненията на Климент Охридски (+916)[142], откриването на нови творби на епископ Константин Преславски (края на IX – началото на X в.)[143]; изданието на „Закон за съдене на хората“ (края на IX в.)[144]; систематизирането на историко-апокалиптичните творби в старобългарската книжнина[145] и приписките на книжовниците от X–XV в.[146]; издаването на всички книжовни творби на Константин Костенечки (+1431) и на Българската анонимна хроника от XV в.[147] и редица други. За пръв път бе публикуван свод от старобългарски писмени музикални творби[148], с което бе попълнена съществена празнина в изворознанието. Както за преподаването, така и за научноизследователската работа твърде голямо значение имат някои сводове от домашни и чужди писмени извори[149], издадени във внушителни тиражи и с твърде широка дифузия.

Обогатяването на домашния изворов материал се засилва в резултат на многобройните и интензивни археологически разкопки на крепости, селища и некрополи в цялата страна, откритите епиграфски, нумизматични и сфрагистични паметници. Постиженията на българската средновековна археология в публикуването на резултатите от разкопките на столичните центрове (Плиска, Велики Преслав и Търново) и многобройните археологически обекти са изключително големи и не могат да бъдат изброени накратко.[150] Плод на дългогодишна работа на терена и на ерудиран научен синтез са трудовете на Кръстю Миятев (1892-1966), посветени на средновековната българска архитектура[151], и на Ст. Ваклинов – на ранната българска материална култура[152]. Чрез вещо съставени корпуси е представено голямото богатство на старобългарски и византийски нумизматични и сфрагистични паметници.[153] Новите издания на първобългарските надписи на гръцки език и на старобългарските глаголически и кирилски епиграфски паметници предоставиха изключително ценен и стойностен със своята автентичност писмен материал.[154]

Напредъкът в областта на филологията (особено славянската палеография и кодикология) и археологията (най-вече в областта на епиграфиката и сфрагистиката) в твърде голяма степен представя големите постижения и открития на българската медиевистика и съдейства за налагането на нейния авторитет сред хуманитарните дисциплини.

През втората половина на XX в. твърде осезателен и значим е направеният напредък в откриването и публикуването на уникални български средновековни художествени и архитуктурни паметници, произведения на приложното изкуство и др. Редица от тях имат достойно място в историята на изкуството на средновековна Европа. От ранносредновековните паметници това са: съкровищата на прабългарите, Мадарският конник, печатите на хан Тервел (701-722), златната възпоменателна пластинка на хан Омуртаг (814-831), Преславското златно съкровище от втората половина на X в., преславската рисувана керамика, Самуиловата базилика на остров св. Ахил на Преспанското езеро и свързаните с нея находки, стенописите на църквата „Св. Георги“

в София от X–XI в., на Бачковската костница и др.[155] Цялостната публикация на стенописите в редица църкви от XIII–XV в. (Боянската църква от 1259 г., Земенската църква, Хрельовата кула, Ивановските стенописи, църквата „Св. Тодор" в Бобошево, Кремиковския и Драгалевския манастир и др.)[156] бе допълнена от ново или първоначално публикуване на най-значителните творби на старобългарската миниатюрна живопис (изображенията във Ватиканския препис на Манасиевата летопис, Лондонското евангелие на цар Иван Александър от 1356 г., Томичовия псалтир от средата на XIV в. и др.)[157]. Специално отбелязване заслужават кодикологическите публикации, свързани с украсата на старобългарската книга и опитите за представяне на най-значимите постижения.[158] Издадени бяха и най-представителните произведсния на средновековната българска иконография.[159] Представянето на старобългарските художествени паметници в редица изложби и в експозициите на най-посещаваните музеи в страната в голяма степен съдейства за тяхната популяризация.

Многократното увеличаване на броя на разнообразните извори – instrumenta studiorum (средства за изследване) на Българското средновековие, тяхното вплитане в научноизследователския процес и широкото им популяризиране могат с право да бъдат смятани за най-голямото постижение на българската медиевистика в цялата ѝ досегашна история; те създават предпоставка за навлизането ѝ в нов етап на вертикално проучване на средновековните български структури и форми на изява, за цялостна характеристика на старобългарската цивилизация.

По отношение на публикуваните през този период общи и обобщаващи трудове както в областта на историята, така и на другите медиевистични дисциплини, оценката не може да бъде всецяло положителна. Причината за това е не само наложената четири десетилетия идейно-методологическа обремененост от страна на марксистко-ленинската догматика, но и отстъпването от традициите и постиженията на следосвобожденската българска медиевистика и проявата на пълна безпомощност при извършване на верен, коректен и последователен историко-материалистически синтез. Неуспешните опити показват, че ***марксизмът-ленинизмът не можа да влезе в тъканта на българската медиевистика и да стане нейна същностна черта.***

Форсирането и насилственото идеологизиране на историческата наука през 50-те години на XX в. се отразява в общите изложения върху историята на средновековна България доста негативно; те са схематични, скучновати и навсякъде търсещи проявите на класовата борба. Това с особена сила проличава в съответните глави от първия том на двутомната и тритомната история на БАН (единият публикуван през 1954, а другият през 1962 г.); те имат твърде компилативен характер, написани са схематично и са изпълнени с изкуствено насаждане на псевдомарксическа терминология и търсене на явления и процеси от социално-икономически характер, които са нямали развитие в средновековна България.[160] Във фактологическо, структурно-тематично и

концепциално отношение значително е подобрено общото изложение в двата тома на многотомната „История на България“, публикувани през 1981-1982 г.[161] В тяхното написване вземат участие почти всички ведущи български медиевисти от различни генерации. Акцентирането върху политическата и особено върху културната история на средновековна България бележи нова насока, предопределена в значителна степен от промяната на някои принципи в политиката на управляващата Българска комунистическа партия и налагането на умерения национализъм на младата интелектуална генерация, обединена около личността на рано починалата Людмила Живкова (1942-1981). Всъщност от 70-те години на XX в. овехтелият марксистко-ленински догматизъм на приспособилата се към обстановката медиевистична генерация постепенно отива в историята. В известна степен оттогава медиевистиката се оказва освободена от идеологическите окови и почва да търси подходяща тематика. Публикуваният в края на двадесетото столетие обобщаващ труд на Ив. Божилов и В. Гюзелев, от една страна, бележи връщане към корените на следосвобожденската медиевистика чрез акцентиране върху политическата история, а от друга, я обогатява с кратките характеристики в областта на историята на църквите, институциите и културата.[162] Той бележи окончателния и безвъзвратен разрив на българската медиевистика с марксистко-ленинската обремененост през предшестващите десетилетия.

Появата на редица обобщаващи изложения върху историята на старобългарската литература[163] с различна научна стойност запълва съществена празнота. Ала литературознанието не може да се освободи от хоризонталния и хронологичен прочит на старобългарското литературно творчество, което в повечето случаи е разглеждано само за себе си, откъснато от източниците, от които черпи форми, сюжети и текстове.

67. Станчо Ваклинов (1921–1978) – забележителен изследвач на материалната култура на ранносредновековна България (фотоснимка от 1975 г.)

В областта на средновековната археология и архитектура като допълнение към трудовете на Кр. Миятев и Ст. Ваклинов са някои обобщения, в които е проявен стремеж към систематизиране на обхватен материал.[164] Амбициозната прог-

рама за съставяне на археологическа карта на България, в която Средновековието да заеме основно място въпреки положените усилия остава на степента на опита.[165] Самоцелната публикация на резултатите от археологически разкопки и на отделни паметници отдалечава средновековната българска археология от истинското изучаване на бита и материалната култура на българите през средните векове.

Цялостното проследяване на историята на средновековното българско изобразително изкуство се наблюдава в редица трудове на изтъкнати изкуствоведи.[166] То се допълва и от опити за обобщения върху музикалното творчество[167], които имат характера по-скоро на източник за информация.

Радостно явление през последните години е появата на цялостни изследвания върху държавно-административните и църковни институции в Българското средновековие.[168] Настъпилата зрялост на българската медиевистика се манифестира и чрез появата на някои справочници с енциклопедичен характер в областта на старобългарската литература и личностите на средновековна България[169], които невинаги са изградени на ясни научни принципи.

Най-голямо хронологично, тематично и жанрово разнообразие се наблюдава в монографичните и студийни изследвания, статии и публикации. Техният брой е тъй внушителен, че те едва ли дори и повърхностно могат да бъдат обхванати и преценени. Увеличаването на броя на медиевистите и множеството възможности за печатане на трудове в наши и чужди периодични и други издания, поредици и сборници, голямото количество на местни и международни прояви (конгреси, конференции, симпозиуми, срещи и др.) доведе до лавинообразно нарастване на научната продукция в областта на българската медиевистика. Именно това налага да се посочат преди всичко стойностните, тематично новите приносни изследвания, които имат по-голяма научна дълготрайност и значение.

Налаганият продължително време по съветски модел социално-икономически подход в тематиката и интерпретиране на явленията и процесите, въпреки многото напъни, не даде задоволителен резултат. Ведно с твърде догматичните, изкуствено идеологизирани и бездарно написани изследвания, два труда, посветени на социално-икономическите отношения в Македония и на средновековния български град[170] правят силно впечатление с проявената в тях ерудираност и творчески подход. Археологическите разкопки и открития в голям мащаб стимулират появата на множество изследвания върху отделни градове, крепости и поселищни агломерации, чиято частична систематизация и обобщение са отделни трудове, в които е наложен оригинален структурен модел и е проявен стремеж за установяване на определена приемственост и закономерности.[171] ***Изучаването на социално-религиозните учения и движения и класовата борба, от една страна, има за резултат публикуването на солидни изследвания върху богомилството и неговото разпространение в Евро-***

па през Средновековието[172], а от друга – несполучлив опит да се представи въстанието на свинепаса Ивайло (1277-1280 г.) като „форма на борба срещу феодалния гнет“ и да се обясни неуспеха му с липсата на работническа класа – хегемон, която да възглави възбунилите се селяни.[173] Успешно е продължено изследването на отношенията на Българското царство през XIII–XV в. с търговските републики Венеция, Генуа и Дубровник.[174] Работата на отделни специалисти в архивите на тези градове в голяма степен обогати информационната система.

Безспорен интерес и напредък във вертикалното историческо проучване представляват редица изследвания върху държавно-административните, военните и църковни институции – арматурата на средновековното българско общество. Чрез преодоляване на идеологизацията и схематизма и безпомощния емпиризъм са създадени монографични и студийни разработки, които бележат нов етап в развитието на институционната проблематика. Поставянето в центъра на научното изследване на владетелската институция, службите и длъжностите на средновековното българско ханство – царство и др.[175] разкри редица специфики и общи черти с модела на Византийската империя.

Проблемът за зараждането и формирането на средновековната българска народност и нейната характеристика, зачекнат от В. Н. Златарски, намери интерпретация в солидни монографични изследвания.[176] Връщането към изучаване на проблемите на политическата история, от една страна, бе подхващане на една установена традиция в българската медиевистика, а от друга, бе обогатяване на събитийно-личностната история с нови факти и концепции и промяна на редица вече остарели преценки. Това доведе до публикуването на стойностни монографични изследвания върху отделни царувания, разкриване на взаимоотношения-

≺ 68. Димитър Ангелов (1917–1996) – виден български византинист със заслуги за изследването на зараждането и изграждането на средновековната българска етническа общност (фотоснимка от 1995 г.)

та с други държавни формации и етнически общности и фактографски допълнения и уточнения, които значително обогатиха досегашните представи.[177] Ведно с редицата приноси в многобройните студии и статии на Ив. Дуйчев[178] в тази проблематика висока оценка и признание заслужават ерудираните просопографски изследвания на Ив. Божилов върху династическата фамилия на Асеневци и българското присъствие във Византийската империя[179], които се отличават както със солидното и обхватно разкриване на изворите, така и с верен историко-методически подход. Дълготрайността на тяхното присъствие в научното изследване е напълно сигурна.

През този полувековен период от развитието на българската медиевистика изключителен е напредъкът, осъществен в проучването на средновековната българска култура, който се дължи на успехите преди всичко на археологията и филологията и частично на изкуствознанието и музикознанието. Някои от техните постижения вече бяха посочени по-горе. Съдържателните трудове на В. Бешевлиев в много отношения резюмират успехите в проучването на прабългарската история, бит и култура.[180] Хоризонталното проучване на старобългарската книжовност продължава с появата на редица монографии и студии върху отделни автори и произведения.[181] Навлизането във вертикалното и тематично проучване на старобългарското книжовно творчество е белязано с опитите за разкриване на жанровете в него, проявите на поетика и търсенето на факторите в развитието му – образованието, скрипториите и библиотеките, меценатството на светската и духовната аристокрация, в съдържащите се в него знания от различен характер и т. н.[182] В изкуствознанието бе потърсена връзката между развитието на обществото и изкуството въз основа на структурен историко-изкуствоведчески анализ.[183]

Системното преподаване на историята на Византия и балканските народи през средните векове след Първата световна война в Софийския университет „Св. Кл. Охридски“ от страна на П. Мутафчиев[184] намира своето продължение и развитие не само тук, но и в останалите, създадени по-късно висши учебни заведения и в съставянето на нови университетски учебници.[185] Преплитането на традиционната българска медиевистика с византинистиката обаче е тъй силно, че не води до обособяване на значителен дял чисто византоложки изследвания. Застъпени в научното творчество на Д. Ангелов, П. Тивчев и В. Тъпкова-Заимова[186], тези изследвания намират продължение и развитие в последно време[187].

Интернационализирането на българските медиевистични проучвания и приобщаването на редица крупни европейски медиевисти към тях е може би една от характерните прояви през разглеждания период. Редица руски, немски, италиански и френски византинисти и медиевисти посветиха трудове на средновековната българска история и някои нейни забележителни личности.[188] Трудове на български медиевисти бяха публикувани в авторитетни

чуждестранни издателства в различни страни по света.[189] Това е съобразно признание на стойностните постижения на българската медиевистика. Някои от международните прояви („Търновската книжовна школа“ и „Bulgaria pontica medii aevi“ – Черноморска България през Средновековието)[190] се превърнаха в своеобразни институции на европейския медиевистичен научен живот и привлякоха към участие изтъкнати слависти, византинисти и медиевисти.

Когато се изтъкват постиженията на българската медиевистика в периода след Втората световна война, не трябва да се забравят и пренебрегват някои отрицателни явления. ***Натрапването на марксистко-ленинската идеология и методология за дълго време оскъдни научното творчество и разнообразието в него. В този процес твърде активна роля със своите статии и внушения играе сп. „Исторически преглед“.*** В него програмен характер носи публикуваната през 1945 г. статия на Ал. Бурмов „Феодализмът в България“. В нея чрез подбрани цитати от съчиненията на класици на марксизма-ленинизма и изкуствен опит за илюстрацията им с примери от изворите се доказва наличието на „феодален строй в България“ и подчиненост на нейното развитие на закономерностите, установени от марксистко-ленинската догматика. Повелителният характер на възгледите особено ясно личи от следния пасаж: „Изтъкнатите по-горе черти на икономическия и обществения ред в България през Средновековието съвпадат напълно с основните белези на феодализма като обществено-икономическа формация. Всеки опит да се отрече това би се основавал само на пренебрегване на фактите или на фалшификация на историческата действителност, каквито забелязваме у някои наши учени.“[191] Ако през 1946 г. лидерът на Българската комунистическа партия Г. Димитров повелително изрече: „Ние се нуждаем като хляб и въздух от своя собствена марксическа философия на нашата история“[192], националното съвещание на

≺ 69. Александър Бурмов (1911–1965) – един от най-талантливите, но нереализирани историци на Българското средновековие и възраждане, основател на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“

историците от 1948 г. охарактеризира В. Н. Златарски и П. Ников като типични представители на „филологическия формализъм“ с характерна „методологическа неустановеност“ и охули П. Мутафчиев като идеологически носител на идеалистически, националистически и фашистки възгледи.[193] Ехото на неговото жигосване бе още по-силно.[194]

Вулгарното и твърде елементарно прилагане на марксистко-ленинската догма за обществено-икономическите формации и за господстващата роля на базата спрямо надстройката в духа на Сталиновото учение и негови скудоумни теоретически трудове в редица случаи придоби гротескен характер. ***В края на 50-те и началото на 60-те години на XX в. слепият догматичен подход и робуването на изработената щампа започват постепенно да се преодоляват.*** Благотворно влияние за проява на творчески подход и облагородяване на тематиката изиграват трудовете на изтъкнатите съветско-руски византинисти А. П. Каждан (1920-1999) и Г. Г. Литаврин, посветили и редица свои изследвания на социално-икономическата, политическата и културната история на средновековна България. ***Немалка роля в положителната промяна в развитието на българската медиевистика изиграва и проявеното толерантно отношение към наследството на най-изтъкнатите нейни представители от XIX–XX в.*** (Сп. Палаузов, М. Дринов, К. Иречек, В. Н. Златарски, П. Ников, П. Мутафчиев, Й. Иванов), изразено в неговото преиздаване, започнало в началото на 70-те години. Това нанася силен удар над войнстващия марксистко-ленински догматизъм, повелята за класово-партиен подход в изследването и скудоумното господство на изследванията върху историята на Българската комунистическа партия и работническото движение. Цитатничеството и стремежът за илюстриране на мислите на класиците на марксизма-ленинизма с исторически факти постепенно потъват в забрава. ***Възвръщането на авторитета на българската медиевистика и нейните представители в значителна степен е облагодетелствано от подготовката и провеждане на честването на 1300-годишнината от основаването на българската държава на Балканите.***

Идейно-тематичните и методологически промени в българската медиевистика предхождат политическата промяна в България, настъпила през есента на 1989 г. Далеч преди това тя започва своите търсения при изясняване на ролята на личностите в политическата история, факторите при зараждането и формирането на средновековната българска народност, мястото на човека в средновековната литература и изкуство, ролята на града в социално-икономическия живот, същността и началото на средновековната българска държавност, етапите във формирането на държавно-административните и църковни институции и т. н. Подемът на българската медиевистика през 80-те години на XX в. е изключително голям. Както във формите на организация, така и в изданията и проявите тя постепенно заема водещо място в хуманитарното знание.

6. ПЕРСПЕКТИВИ И ЗАДАЧИ НА МЕДИЕВИСТИЧНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ В БЪЛГАРИЯ

Пред прага и в началото на XXI в. всяка една научна дисциплина търси очертаване на перспективите на своето бъдещо развитие, пътищата, по които ще върви[195]. ***В българската медиевистика те се групират в няколко основни насоки със стратегическо значение: обогатяване на изворната база; създаване на солидни компендиуми и обобщаващи трудове; промяна на идейно-тематичните търсения в духа на постиженията в световната византинистика и медиевистика и разширяване на кръга на медиевистичното дирене по посока на други науки.*** Ускоряването и модернизацията на комуникацията в съвременния свят в значителна степен благоприятстват бърз и твърде ефективен напредък на научното знание.

Най-важното, което предстои на българската медиевистика, може кратко да се формулира с една известна латинска мисъл: In principio sunt fontes (В началото са изворите).

И на този етап първостепенна задача продължава да бъде издирването, систематизирането и издаването на писмени и веществени извори за Българското средновековие, привличането на нови instrumenta studiorum. Конкретно и практически решаването на тази задача трябва да бъде търсено в няколко системно и планомерно осъществявани дейности:

- Работа в основните европейски средновековни архиви и ръкописни сбирки с оглед издирването на нови и непубликувани извори.
- Завършване до XV в. на поредиците „Гръцки и латински извори за българската история".
- Цялостно критично издаване на основните съчинения на старобългарската книжовност и на средновековните български документални и епиграфски паметници.
- Издаване на пълен и подробен каталог на средновековните български ръкописи в България и извън нейните предели.
- Възобновяване на мащабните археологически разкопки на столичните средновековни центрове и системно публикуване на резултатите от тях.
- Издаване на археологически паметници от Българското средновековие въз основа на колекционен принцип.
- Привличане като източник на информация данни на антропологията, дендрологията, сеизмографията и др.
- По-широко и цялостно превеждане на съчинения на византийски, западни и славянски автори, предназначено да заинтересува по-широка читателска публика.

Тъй като ***издадените досега справочници, от една страна, са едностранчиво насочени, а от друга, от научно-методическа гледна точка са незадоволително изработени, и обобщаващите трудове не отговарят на равнището на постиженията в историческото изворознание*** и изискванията на съвременната медиевистика, необходимо е да се подготвят и издадат нови, а именно:

- Регести на средновековното Българско ханство-царство, подобни на съставените от Ф. Дьолгер на Византийската империя[196].
- Пълен и научноиздържан репертоариум на старобългарските книжовници и писачи на ръкописи за периода IX–XV в.
- Просопографски компендиум на всички средновековни българи от периода IV–XV в.
- Репертоариум на старобългарските археологически и художествени паметници с кратко описание според техния вид (крепости, църкви, некрополи и др.).
- Табула (карта) на средновековна България с подбрана информация за всички поселения и паметници в нея, подобна на австрийската Tabula Imperii Byzantini.
- Просопографски справочник на българите, обитаващи земи, извън пределите на България, в периода VII–XV в.
- Структурно-тематични обобщаващи трудове върху средновековната българска история, литература, изкуство и музикознание и т. н.

И тъй като от широкия тематичен спектър на съвременната световна медиевистика сравнително малка част досега е застъпвана в българското медиевистично познание или пък е намирало незадоволителна интерпретация, ***налага се по-голямо тематично разнообразие и навлизане във вертикалните пластове на средновековната българска култура и мисловност.*** Примерно бъдещите разработки могат да се насочат към:

- Задълбочено изследване на бита и повседневния живот на средновековните българи, за да се разкрие тяхната социална и антропологическа функция в съхраняването на българския етнос.
- Разкриване на техния манталитет и духовност.
- Постижения в земеделието и занаятчийското производство.
- Жанровете на старобългарското литературно наследство.
- Изследвания в областта на палеографията, кодикологията и дипломатиката.

- Цялостно проучване на писмено-книжовната култура на средновековните българи като съществен дял от духовното ни развитие.
- Изследване на природните бедствия, болестите и нещастията в Българското средновековие.

Като се изхожда от постиженията в някои европейски страни, могат да се посочат примери на обобщаващи медиевистични трудове, от които има необходимост. Липсата на цялостно изследване върху старобългарската цивилизация поставя на дневен ред неговото скорошно написване било по моделите на двама френски медиевисти (Жак льо Гоф и Андре Гиу)[197], било по структура, която ще бъде предпочетена от бъдещия автор. Ако, от една страна, от години се чувства крайната необходимост от наръчник по старобългарска палеография и епиграфика, от друга страна, се налага съставянето на авторитетен справочник върху средновековната българска писменост и книжовна култура, за да се открои ясно тяхното място в общата история през вековете. Тази история на българската писмовност и книжовност от загадъчните графични знаци, наречени от Черноризец Храбър през IX в. „черти и резки", до графиката на кирилицата до XV в. ще разкрие не само символната документация на българския език, но и условията, средствата за писане и облика на многобройните писачи на старобългарското писмено слово. Някои първоначални опити в това направление дават известни основания за оптимизъм. Широките взаимоотношения на средновековната българска държавна и етническа общност с близкия и далечен свят властно поражда необходимостта от цялостно проследяване на връзките с Византийската империя, европейския католически свят, Римската църква, ислямския Изток (особено арабския свят), отделните славянски държави и народи и т.н.

Перспективност се очертава в проучването на икономическата и социалната история, пренебрегвана в годините след промяната (т.е. след 1989 г.), поради оскверняването ѝ от изстъпления в духа на марксизмо-ленинизма. Бъдещите изследвания налагат промяна в методите и моделите на проучване, въвеждане на нов изворен материал и откроряване на основните тенденции в развитието на стопанството, търговията и нейните средища (градове, пазарища, панаири и др.). В тази връзка е необходимо цялостното изследване на техническото развитие на средновековното българско общество както в сферата на военното дело, така и в усъвършенстването на оръдията на труда и въвеждането на нови технически средства и съоръжения (дори чрез използване на ретроспективния метод и етнографските наблюдения). Проучването на българското средновековно богословие и философия има нужда от нов подход. При него трябва да се изхожда от действителните корени и постижения, да се разкрият заимстванията и влиянията на византийската теология, а не да се търси несъществуваща оригиналност и уникалност. Това ще доведе до установяване на точните параметри на българското средновековно мислене и пределите, до които то е ус-

пяло да достигне. Поменикът на пожеланията в бъдните търсения може да бъде продължен. В дадения случай това ми се струва излишно, защото все пак очертаните насоки имат примерен характер. Не изключвам други мои съобщници в медиевистичното познание да имат друг подход и други виждания в очертаването на предстоящите задачи.

Що се отнася до университетското преподаване и научното дирене, трябва да се подчертае необходимостта от две неща. Първото е учебно помагало, което да ориентира върху проблематиката и състоянието на проучванията в различни сфери на средновековната българска история и култура, помощните исторически дисциплини и изворната база (може би подобно на съставеното от Петър Шрайнер за историята на Византия)[198]. Второто е системна библиография на медиевистичните изследвания в България (вероятно в авторитетното списание „Paleobulgarica"), за да има добра информираност. Защото едва ли не винаги пълното библиографско отразяване в немското списание „Byzantinische Zeitschrift" може да задоволява специалистите.

Развитието на съвременната историческа наука предполага широко навлизане на математиката, астрономията, антропологията, демографията, геологията, палеонтологията и др. дисциплини в изследователската работа. Тяхното застъпване в медиевистиката изглежда напълно естествено, но за съжаление на този етап е ограничено в някои сфери.

Изпълнението на така очертаните задачи и бъдещето на българската медиевистика е пред младата генерация учени, които трябва значително да обогатят със своите съдържателни трудове познанията ни за отдалеченото от нас Средновековие и да покажат, че са достойни наследници и продължители на една от най-старите и авторитетни школи в българската академична и университетска наука.

Разбира се, има и редица други задачи, които стоят за разрешение пред съвременната българска медиевистика, но дали тяхното изпълнение е реално възможно при съществуващата напоследък разнопосочност и липса на централизираност в действията на различните изследователски центрове, катедри и отделни изследвачи? На този риторичен въпрос едва ли може да бъде даден ясен отговор. И все пак нека заключим: Futura sunt in manibus hominum scientiae (Бъдещето е в ръцете на учените).

Проследяването на историческото развитие на българската медиевистика от „Именника на българските ханове" до нашето съвремие разкрива нейното важно място и роля както в българското себепознание, така и в укрепването на българския дух и вяра в бъдното просъществуване на народа ни. Дано и през настъпилия XXI в. тя изпълни своята основна мисия в неговата съдба.

70. Цар Иван Александър пред Божия съд в края на земния си път – миниатюра в Лондонското евангелие (1356 г.)

БЕЛЕЖКИ:

[1] ***Москов, М.*** Именник на българските ханове (ново тълкуване). София 1988. Относно развитието на историческото творчество в България през Средновековието вж: ***Каймакамова, М.*** Българска средновековна историопис. София 1990; ***същата.*** Поява и развитие на историографията в България и другите европейски средновековни държави. – В: Изток и Запад. Ценности, традиции, общувания. Изд. В. Гюзелев и А. Милтенова. София 2002, с. 544-556.

[2] ***Бешевлиев, В.*** Първобългарски надписи (второ преработено и допълнено издание). София 1992, с. 97-152.

[3] Пак там, с. 216.

[4] ***Златарски, В. Н.*** Най-старият исторически труд в старобългарската книжнина. – Сп. БАН, XXXVII (1923), с. 132-182.

[5] Тържество на словото. Златният век на българската книжнина (летописи, жития, богословие, риторика, поезия). Състав. Кл. Иванова и Св. Николова. София 1995, с. 241-327.

[6] ***Ангелов, Б. Ст.*** Сказание за железния кръст. – СЛ, I (1971), с. 121-155.

[7] ***Каймакамова.*** Българска средновековна историопис, с. 94-96, 101 сл.

[8] ГИБИ, VI. София 1965, с. 275-296, 300, 302-303, 308, 311, 325-326, 335-336; IX. 2. София 1994, passim.

[9] ***Тъпкова-Заимова, В. и А. Милтенова.*** Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. София 1996, с. 195-198.

[10] Пак там, с. 109 сл.

[11] Пак там, с. 34-35.

[12] Пак там, с. 207 сл.

[13] ***Каймакамова.*** Българска средновековна историопис, с. 173-195.

[14] Стара българска литература, III. Исторически съчинения. Състав. и ред. Ив. Божилов. София 1983, с. 102 сл.

[15] ***Каймакамова.*** Българска средновековна историопис, с. 71-77.

[16] ***Тютюнджиев, Ив.*** Българската анонимна хроника от XV век. Велико Търново 1992.

[17] ***Bogdan, I.*** Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtsschreibung. – ASPh, XIII (1891), S. 490.

[18] ***Дуйчев, Ив.*** Из старата българска книжнина, II. София 1944, с. XXX.

[19] Общи разсъждения вж. у ***Дроснева, Е.*** Поглед към българското историческо познание през XV в. – В: Българският петнадесети век, отг. ред. Б. Христова. София 1993, с. 27-38. Вж. също така поместените в същия този сборник изследвания на ***Милтенова, А.*** Историческите събития през XV век и съставът на балканските кирилски ръкописи, с. 137-142; ***Данчев, Г.*** Особености на приписките и бележките в сборниците на Владислав Граматик – извор на сведения за неговите културни интереси и за културата у нас през XV столетие, с. 181-187.

[20] ***Русев, П., Ив. Гълъбов, А. Давидов и Г. Данчев.*** Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. София 1971, с. 112-233.

[21] ***Куев, К. и Г. Петков.*** Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст. София 1986, с. 82-224, 361-426.

[22] ***Христова, Б.*** Опис на ръкописите на Владислав Граматик. Велико Търново 1996, с. 166-177.

[23] ***Христова.*** Опис на ръкописите на Владислав Граматик, с. 64-109.

[24] Вж. за цялостното му творчество ***Данчев, Г.*** Владислав Граматик – книжовник и писател. София 1969.

[25] Вж. цялостно разглеждане у ***Заимова, Р.*** Българската тема в западноевропейската книжнина (XV–XVII век.). София 1992. В последно време в откъси бяха преведени някои съчинения: ***Мавро Орбини.*** Царството на славяните. София 1983; ***Шарл Дюканж.*** История на империята на Константинопол. София 1993; ***Йосиф Симоний Асемани.*** Календари на Вселенската църква.София 1987.

[26] ***Димитров, Б.*** Петър Богдан Бакшев – български политик и историк от XVII в. София 1985, с. 19-112.

[27] Пак там, с. 119.

[28] Частично или цялостно техните трудове са преведени – вж. Подробни и нови издирвания на старата българска история според знаменития французки историк Lebeau от Французката академия, събрал и превел от оригинала Хр. Т. Стамболски. София 1914; ***Гибън, Е.*** Залез и упадък на Римската империя, I-IV. София 1999-2003.

[29] ***Stritter, J. G.*** Memoria populorum olim ad Danubium, Pontum Euxinum, Paludem Meotidam, Caucasum, Mare Caspium et inde magis ad septentriones incolentium e scriptoribus historiae byzantinae erutae et digestae, II. 2. Petropoli 1774, p. 349-390, 439-460; ***Schlözer. A. L.*** Allgemeine nordische Geschichte. Halle 1771; ***Thunmann, J.*** Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker, I. Leipzig 1774; ***Gebhardi, L. A.*** Geschichte des Reiches Bulgarien. Brünn 1788; ***Engel, J. Chr.*** Geschichte der Bulgaren in Mösien. Halle 1797; ***Pray, G.*** Dissertationes historico-criticae in Annales Veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum. Vindobonnae 1775. Вж. за тях ***Бурмов, Ал.*** Марин Дринов като историк. – В: И з с л е д в а н и я в чест на Марин Дринов. София 1960, с. 105-107; ***Цанев, Д.*** Бележки върху началното развитие на немскоезичната историческа българистика XVIII–XIX в. – У н и в е р с и т е т с к и изследвания и преподавания на българската история у нас и в чужбина. София 1982, с. 460-482.

[30] ***Цанев.*** Цит. съч., с. 472.

[31] История на България от Блазиус Клайнер, съставена в 1761 г., под редакцията на Ив. Дуйчев и К. Телбизов. София 1977.

[32] ***Fermendžin, E.*** Acta Bulgariae ecclesiastica ab 1565 usque ad annum 1799. Zagrabiae 1887, p. 302-304, 312-313 etc.

[33] ***Пенев, Б.*** История на новата българска литература. I. София 1976, с. 270 сл.

[34] Пак там, с. 256-266.

[35] История славяноболгарская собрана и нареждена Паисием йеромонахом в лято 1762, стъкми за печат по първообраза Й. Иванов. София 1914; ***Райков, Б.*** Паисиевият ръкопис на „История славяноболгарская“. София 1989. Пълна библиография на писаното досега у ***Тодоров, И.*** Паисий Хилендарски. Анотиран библиографски указател. София 2003. За непубликувания труд на В. Н. Златарски върху Паисий Хилендарски вж. ***Гю-***

зелев, В. Още нещо за Паисий Хилендарски и неговата „История славянобългарска“ (1762). – И с т о р и ч е с к о бъдеще, 1999, № 1-2, с. 150-151.

[36] ***Цанев, Д.*** Българската историческа книжнина през Възраждането (XVIII–първата половина на XIX век.). София 1989, с. 54.

[37] ***Трифонов, Ю.*** Зографската българска история. – Сп БАН, LX (1940), с. 1-66 и VIII таблици.

[38] ***Цанев.*** Българската историческа книжнина през Възраждането, с. 56.

[39] История во кратце о болгарском народе славенском сочинися и списася в лято 1792 Спиридоном йеросхимонахом, стъкми за издание В. Н. Златарски. София 1900; ***Спиридон йеросхимонах***. История во кратце о болгарском народе славенском (1762), предговор и издание на Б. Христова. София 1992. За един друг препис на историята на Спиридон Габровски вж. ***Гюзелев, В.*** Габровският сборник от 1819-1825 г. и неговото значение за нашата възрожденска културна история. – В: Ю б и л е е н сборник 100 години музейно дело. Габрово 1986, с. 30-37.

[40] ***Златарски, В. Н.*** Предговор. – В: История во кратце о болгарском народе славенском, с. L-LI.

[41] ***Цанев.*** Българската историческа книжнина през Възраждането, с. 95 сл.

[42] ***Шафарик, П.*** Разцвет славянской письмености в Булгарии. – Чтения Общества истории и древностей российских, 1848; Цветобрание на старославенската книжнина в България, събрано и на чески издано от г. Павла Шафарика 1847 на сръбски преведено от г. Янка Шафарика 1848, от сръбски на български преведено и издано от дякона Хрисанта Йованович от Калофер. В Белград 1849, XIV + 66 с. На немски език е публикуван през 1848 г. в Jahrbücher für slavische Literatur.

[43] ***Бехиньова, В.*** Чешката славистика в България през Българското възраждане. – В: Чехословакия и България през вековете. София 1963, с. 320 сл.

[44] ***Калайдович, К.*** Йоанн Эксарх Болгарский. Москва 1824.

[45] ***Венелин, Ю. В.*** Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном отношении к россиянам, ч. I. Москва 1829; ***същият.*** Критические исследования об истории болгар (С прихода болгар на Фракийский полуостров до 968 года). Москва 1849.

[46] ***Цанев.*** Българската историческа книжнина през Възраждането, с. 106-109.

[47] ***Бодянский, О. М.*** О древнейшем свидетельстве, что церковный книжный язык есть славяно-булгарский. – ЖМНПр, XXXVIII, 6, (1843), с. 130-168; ***същият.*** Славянорусские сочинения в пергаменном сборнике И. Н. Царского. – Чтения в Императорском университете, 1848, кн. 7; ***същият.*** Сербский Паралипомен Зонары. – Пак там, 1847, кн. I; ***същият***. О времени происхождения славянских письмен. Москва 1855; ***същият***. Архиепископия Первой Юстинианы Охридска и е° просветительное влияние на южных славян: болгар и сербов. – Чтения..., 1866, кн. 4. За неговите намерения да издаде всички съчинения на Йоан Екзарх и Климент Охридски, Изборникът от 1073 г. и др. вж. ***Минкова, Л.*** Осип Максимович Бодянски и Българското възраждане. София 1978, с. 43 сл.

[48] ***Минкова***. Цит. съч., с. 106 сл.

[49] ***Ягич, В.*** История славянской филологии. Санкт-Петербург 1910, с. 338 сл., 479 сл.

[50] ***Чертков, А.*** А переводе Манассийной летописи на славянский язык. Москва 1842; ***Билярский, П.*** О средне-болгарском вокализме по патриаршему списку летописи Манассия. Санкт-Петербург 1847.

[51] ***Григорьев, В. В.*** Булгари. – В: Энциклопедический словарь, VII. Москва 1836. Вж. също така ***Попруженко, М. Г.*** Очерки по истории Возрождения болгарского народа, III. Исторические работы. – ЖМНПр, 1903, кн. 349, с. 339 сл.

[52] ***Княжески, З.*** Вхождане в историята на българските славяне от V-я век до 1396-та година (Введение в истории болгарских славян). Москва 1848. Вж. за автора и неговия труд ***Минкова.*** Цит. съч., с. 130-136; ***Цанев.*** Българската историческа книжнина през Възраждането, с. 95-98.

[53] Вж. за него и историческите му изследвания ***Арнаудов, М.*** В. Е. Априлов. Живот, дейност, съвременници (1789-1847). София 1935; ; ***Цанев.*** Българската историческа книжнина през Възраждането, с. 110-163.

[54] ***Априлов, В.*** Болгарские книжники или какому словенскому племени собственно принадлежит кирилловская азбука? Одесса 1841; Деница новоболгарского образования, сочинение Василия Априлова, изданное на своем иждивении в пользу Габровского училища, часть первая. Одесса 1841; Дополнение к книге „Денница новоболгарского образования, сочинение В. Е. Априлова. Санкт-Петербург 1842; Болгарские грамоты, собранные, переведенные на руский язык и объясненные Василием Априловым, изданы в пользу Габровского училища. Одесса 1845; Мисли за сегашното българско учение от Василия Априлова. Одесса 1847. Вж. също така: ***Васил Е. Априлов.*** Събрани съчинения, под. ред. на проф. М. Арнаудов. София 1940.

[55] ***Априлов.*** Болгарские книжники, с. 19.

[56] ***Цанев.*** Българската историческа книжнина през Възраждането, с. 158.

[57] ***Павлович, Хр.*** Царственик или история болгарская...Будим 1844; ***Фотинов, К.*** Славенска древност. – Любословие, I, 1, 3. Смирна 1844.

[58] ***Раковски, Г. С.*** Показалец или ръководство как да ся изисквът и издирят най-стари чърти нашего бития, язика, народопоколения, стараго ни правления, славнаго ни прошествия и проч., часть I. Одесса 1859; ***същият.*** Няколико речи о Асени първому, великому царю блъгарскому, и син му Асеню второму. Белград 1860; ***същият.*** Българска старина, книга I. Букурещ 1865; ***Кръстьович, Г.*** История блъгарска, том първий. Цариград 1869.

[59] Вж. за живота и творчеството му въвеждащите студии на Хр. Коларов, В. Гюзелев и М. Велева в: ***Палаузов, Сп.*** Избрани трудове, I-II. София 1974-1977. Тук е дадена и библиография на неговите публикации. Вж. също ***Цанев.*** Българската историческа книжнина през Възраждането, с. 163-181.

[60] ***Палаузов, Сп.*** Век болгарского царя Симеона. Санкт-Петербург 1852; ***същият.*** Ян Гуниади (Историческая характеристика). Санкт- Петербург 1860.

[61] ***Същият***. Ростислав Михайлович, русский удельный князь на Дунае в XIII веке. Санкт-Петербург 1851; ***същият.*** Юго-Восток Европы в XIV столетии. Санкт-Петербург 1858; ***същият.*** Богумильство (из бумаг С. Н. Палаузова). – Православное обозрение, 1973, кн. 7-8 и редица други.

[62] ***Същият***. Синодик царя Бориса. Рукопись XI века. – В р е м е н н и к Императорского Московского общества истории и древностей, XXI (1855); ***същият.*** Грамота патриарха Каллиста как новый источник истории болгарской церкви. – Известия Второго отделения Императорской академии наук, VII, 2 (1858); Великие минеи четии, собранные всероссийским митрополитом Макарием, II, I-2, изд. С. Н. Палаузова. Санкт-Петербург 1870-1874; Летопись по Ипатскому списку, издание Археографической коммиссии под ред. С. Н. Палаузова. Санкт-Петербург 1871.

[63] ***Цанев.*** Българската историческа книжнина през Възраждането, с. 174.

[64] От многобройните изследвания, които са посветени на него, с оглед на мястото му в развитието на историографията и медиевистиката специално внимание заслужават: ***Бурмов, Ал.*** Марин Дринов като историк на България. – В: Изследвания в чест на Марин С. Дринов. София 1960, с. 105-118; ***Горина, Л. В.*** Марин Дринов – историк и общественный деятель. Москва 1986. Библиография на основните трудове за него. ***Gjuzelev, V.*** Marin Drinov (1838-1906) – Begründer der bulgarischen Slawistik und Mediävistik. – PBg., XVII, 4 (1993), S. 108-109, Anm. 3-4. Основни издания на неговите трудове: ***Дринов, М.*** Съчинения, I-III, под редакцията на проф. В. Н. Златарски. София 1909-1911; ***същият.*** Избрани съчинения, I-II, под редакцията на Ив. Дуйчев. София 1971.

[65] ***Дринов, М.*** Исторически преглед на Българската църква от самото ѝ начало и до днес. Виена 1869.

[66] ***Същият***. Заселение Балканскаго полуострова славянами. Москва 1872.

[67] ***Същият***. Поглед връх произхождението на български народ и началото на българската история. Пловдив 1869; ***същият***. Хуни ли сме? – ПСп, I, 5-6 (1872), с. 210-238.

[68] Публикувана в Москва 1875 г.

[69] ***Дринов, М.*** Три грамоти, дадени от императора Василий II на български охридски архиепископ Йоан около 1020 г. – ПСп, I, 7-8 .1873), с. 14-25; ***същият***. Нови паметници за историята на българете и на техните съседи. – ПСп, I, 1 (1870), с. 36-60; I, 2 (1870), с. 9-20; ***същият***. Новый церковно-славянский памятник с упоминанием о славянских первоучителях. – ЖМНПр, CCXXXVIII (1885), с. 174-205; ***същият***. Три български грамоти в един български отговор професору Миклошичу. – ПСп, XIII (1885), с. 155-159; ***същият***. О некоторых трудах Димитрия Хоматиана как историческом материале. – ВВр, I (1894), с. 319-340, II (1895), с. 1-23.

[70] ***Jireček, K.*** Dejiny naroda bulgarskeho. Praha 1876; ***idem***. Geschichte der Bulgaren. Prag 1876; ***същият***. История болгар. Варшава 1877; ***същият***. История болгар. Одесса 1878 (това най-добро издание е осъществено със средствата на душеприказчиците на Васил Априлов). На български за пръв път „История на българите“ е преведена през 1886 г. и повторно през 1929 г. След това многократно е преиздавана. Издадена е и на унгарски език през 1889 г. – вж. ***Петров, П.*** Иречековата „История на българите“. – В: ***Иречек, К.*** История на българите с поправки и добавки от самия автор. София 1978.

[71] ***Ангелов, Д.*** Константин Иречек и българската историческа наука. – В: Чехословакия и България през вековете. София 1963, с. 43-55.

[72] ***Иречек, К.*** История на българите (Поправки и добавки от самия автор), по ръкописните негови бележки систематизира, преведе и стъкми за издание Ст. Аргиров. София 1939.

[73] ***Jireček, K.*** Cesty po Bulharsku. Praha 1888. Български превод: ***същият***. Пътувания по България, превел Ст. Аргиров. София 1899 (същият превод е издаден през 1974 г. под редакцията на Е. Бужашки и В. Велков).

[74] Вж. опитите за обща характеристика на: ***Велева, М.*** Развитие на историческата наука в България след Освобождението. – В: Сборник от лекции по следдипломна квалификация, VI. София 1983, с. 74-110; ***Гюзелев, В.*** Българската медиевистика през XX век. – Факт, 2000, № 1, с. 13-28. Вж. също ***Проданов, Н.*** За началото на българската историческа наука. – ИПр, LV, 5-6 (1999), с. 136-158.

[75] За В. Н. Златарски вж. докладите на П. Петров, М. Велева, Д. Цанев, И. Петкова, Е. Дроснева и Л. Любенова, четени на юбилейната сесия, посветена на него. – ИБИД, XXXII (1978), с. 283-346.

[76] ***Билярски, Ц.*** Проф. Никола Милев – документи за научната и дипломатическата му дейност в македонските братства (1906-1925). – ИДА, LXXII (1996), с. 130-212.; ***Любенова, Л.*** Петър Ников – жизнен път и научно дело. София 1986; ***Гюзелев, В.*** Петър Мутафчиев. София 1987.

[77] ***Гюзелев, В.*** Проф. Иван Дуйчев и проучването на Българското средновековие. – В: Българско средновековие, отг. ред. В. Гюзелев. София 1980, с. 15-37; ***Велева, М.*** Александър Бурмов. София 1988; ***Матакиева, М., В. Вълчев.*** Димитър Ангелов – биобиблиография. София 1996; ***Гюзелев, В.*** Борислав Светозаров Примов. – ИПр, XL, 2, (1984), с. 163-164.

[78] През 1945 г. Ив. Дуйчев е уволнен от Университета и няколко години е принуден да изкарва своята прехрана и на семейството си като строителен работник, коректор и т. н. През 1947 г. същата съдба сполетява и Б. Примов. Вж. ***Гюзелев, В.*** Ученият и Човекът Иван Дуйчев. – В: ***Дуйчев, Ив.*** Лекции по архивистика. София 1993, с. 5-14; Съдът над историците. Българската историческа наука – документи и дискусии (1944-1950), т. I. София 1995, с. 60-63, 82-83.

[79] Кратки библиографични бележки за тях вж. в следните справочници: Речник на българската литература, I-III. София 1976-1982; Кирило-Методиевска енциклопедия, I-III. София 1985-2003; ***Чолов, П.*** Български историци. Биографично-библиографски справочник. София 1999.

[80] ***Овчаров, Д.*** Археологическата наука и Българската академия на науките (По случай 125-годишния ѝ юбилей). – Археология, XXXVII, 1 (1995), с. 1 сл.; ***Дончева-Петкова, Л.*** Учените за българското средновековие. – Пак там, с. 22 сл.

[81] ***Данаилов, Г.*** Страница из държавното стопанство в старобългарско време. – БПр, 1898, № 12, с. 112-118.

[82] Вж. например: ***Златарски, В. Н.*** Писмата на цариградския патриарх Николай Мистик до българския цар Симеон. – СбНУНК, X (1894), с. 372-428, XI (1894), с. 3-54, XII (1895), с. 121-211; ***същият***. Нови известия за най-древния период на българската история. – Пак там, XI (1894), с. 145-154; ***същият.*** Писмата на византийския император Роман Лакапин до българския цар Симеон. – Пак там, XII (1896), с. 282-322; ***същият***. Два известни български надписи от IX в. – пак там, XV (1898), с. 131-144; ***същият***. Един български надпис от XV в. – ПСп, LXI (1900), с. 726-730; ***същият***. Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосия. – СбНУНК, XX (1904), с. 1-41; ***същият***. Известията за българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета. Историко-

критическо изследване. – СбБАН, XXIX (1909), с. 1-161; ***същият***. Договорът на Иванко, син Добротичев, с генуезците от 1387 г. – ИИД, III (1911), с. 17-37; ***същият***. Сюлейманкьойският надпис. – ИБАД, III (1912-1913), с. 131-179; ***същият***. Известието на Михаила Сирийски за преселението на българите. – ИИД, IV (1915), с. 37-62; ***същият***. Известията на Ибрахим ибн-Якуб за българите от 965 година. – СпБАН, XXII (1921), с. 67-87; ***същият***. Моливдовул на Самуила Алусиян. – ИБАИ, V (1922), с. 86-102; ***същият***. Намереният в Югозападна Албания надпис с името на българския княз Бориса-Михаила. – Slavia, II, 1 (1923), с. 61-91; ***същият***. Словенското житие на св. Наума от XVI век. – СпБАН, XXX (1925), с. 1-28; ***същият***. Преписката на българския княз Симеона с императорския делегат Лъва Магистра. – БИБ, I, 4 (1928), с. 180-192; ***същият***. Една датирана приписка на гръцки от средата на XI в. – BSl, I (1929), с. 22-33; ***същият***. Търновският надпис на Иван Асеня II. – БИБ, III, 3 (1930), с. 56-64; ***същият***. Един гръцки фалшификат, който се отнася към българската история. – BSl, II, 2, (1930), с. 231-258; ***същият***. Моливдовулът на Алусияна. – ИИД, X (1911), с. 49-63; ***същият***. Георги Скилица и написаното от него житие на св. Иван Рилски. – ИИД, XIII (1933), с. 49-80; ***същият***. Боянският надпис. – ГСУ, ИФФ, XXI (1935), с. 3-28.

[83] ***Гюзелев, В.*** Средновековна България в светлината на нови извори. София 1981, с. 11 сл.

[84] ***Ников, П.*** Задачата на днешната българска историография. – ГСУ, ИФФ, XVII (1921), с. 306.

[85] ***Мутафчиев, П.*** Към философията на българската история (Византинизмът в средновековна България). – Философски преглед, 1931, № 1, с. 28.

[86] ***Митр. Симеон.*** Посланието на цариградския патриарх Фотия до българския княз Бориса. София 1917; ***същият***. Писмата на Теофилакт Охридски, архиепископ български. – Сб БАН, XXVII (1931), с. 1-280.

[87] ***Спространов, Е.*** Опис на ръкописите в библиотеката при Св. Синод на българската църква. София 1900; ***същият***. Опис на ръкописите в библиотеката на Рилския манастир. София 1902; ***Цонев, Б.*** Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. София 1910; ***същият***. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в Пловдив. София 1920; ***същият***. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, II. София 1923.

[88] ***Попруженко, М. Г.*** Синодик царя Борила. София 1928; ***същият***. Козма Презвитер – болгарский писатель X века. София 1936.

[89] ***Иванов, Йордан.*** Богомилски книги и легенди. София 1925; ***същият***. Български старини из Македония. София 1931; ***същият***. Старобългарски разкази. София 1935; ***същият***. Жития на св. Ивана Рилски с уводни бележки. – ГСУ, ИФФ, XXXII (1936), с. 3-108.

[90] ***Дуйчев, Ив.*** Из старата българска книжнина, I-II. София 1943-1944.

[91] ***Бешевлиев, В.*** Първобългарски надписи. – ГСУ, ИФФ, XXXI (1934); ***същият***. Първобългарски надписи. Добавки и поправки. – пак там, XXXII (1936).

[92] ***Kałużniacki, E.*** Werke des Patriarchen von Bulgarien Enthymius (1375-1393) nach den besten Handschriften. Wien 1901; ***idem.***Aus der panegyrischen Litteratur der Südslaven. Wien 1901; ***Ильинский, Г. А.*** Грамоты болгарских царей. Москва 1911.

[93] Вж. напр. ***Ников, П.*** Цар Борил под светлината на един нов паметник. – Сп БАН, III (1912), с. 121-134; ***същият***. Към историята на северозападните български земи. – Пак там, XVI (1918), с. 43-64; ***същият***. Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 година. Историко-критично изследване. – СбБАН, XI (1920), с. 1-220; ***същият***. История на Видинското княжество до 1323 година. – ГСУ, ИФФ, XVIII (1922), с. 1-124; ***същият***. Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. – ИИД, VII-VIII (1928), с. 41-112; ***Сакъзов, Ив.*** Новооткрити документи от края на XIV век за българи от Македония, продавани като роби. – МПр, VII, 2-3 (1931), с. 1-62; ***същият***. Стопанските връзки на България в XIV в. – ГСУ, ЮФ, XXX (1935), с. 1-100.

[94] ***Detschew, D.*** Responsa Nicolai I papae ad consulta Bulgarorum. Serdicae 1939; ***Дуйчев, Иван.*** Преписката на папа Инокентия III с българите – увод, текст и бележки. – ГСУ, ИФФ, XXXVII (1942), с. 3-116.

[95] Известия Русскаго археологическаго института в Константинополе, X. Абоба-Плиска. София 1905.

[96] Вж. библиография на изключително ценните публикации на К. Шкорпил в сборника „Изследвания в памет на Карел Шкорпил". София 1961, с. 73-85; ***Милтев, Кр.*** Кръглата църква в Преслав. София 1932; ***същият***. Преславската керамика. София 1936.

[97] ***Филов, Б.*** Миниатюрите на Манасиевата хроника във Ватиканската библиотека. София 1927; ***Същият***. Миниатюрите на Лондонското евангелие на цар Иван Александра. София 1934; ***Грабар, А.*** Боянската църква. София 1938; ***Mawrodinow, N.*** Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. Budapest 1943.

[98] По-значителни негови трудове: ***Фехер, Г.*** Паметници на прабългарската култура. – ИБАИ, III (1925), с. 1-90; ***същият***. Надписът на Мадарския конник. София 1928; ***същият***. Прабългари – произход, история, бит и култура. София 1929; ***същият***. Ролята и културата на прабългарите и старомаджарската култура в изграждането на цивилизацията на Източна Европа. София 1940 и др.

[99] ***Златарски, В. Н.*** История на българската държава през средните векове, I, 1-2-III. София 1918-1927-1934-1940.

[100] ***Мутафчиев, П.*** История на българския народ, I-II. София 1943-1944.

[101] ***Същият***. Книга за българите, отг. редактор В. Гюзелев. София 1987.

[102] ***Цухлев, Д.*** История на българската църква, т. I. Първи период (864-1186 г.). София 1910; ***Станимиров, Ст.*** История на българската църква. София 1925; ***Бобчев, С. С.*** Черковно право. Съкратен курс на лекциите по черковно право, четени в Юридическия факултет. София 1927.

[103] ***Снегаров, Ив.*** История на Охридската архиепископия – патриаршия, I-II. София 1924-1931.

[104] ***Благоев, Н. П.*** История на старото българско държавно право. София 1906; ***Бобчев, С. С.*** История на старобългарското право. София 1910; ***Алексиев, Вл.*** Основи на историята на българското право. София 1943.

[105] ***Filov, B.*** Die altbulgarische Kunst. Bern 1919; ***idem.*** Geschichte der altbulgarischen Kunst bis zur Eroberung des bulgarischen Reiches durch die Türken. Berlin und Leipzig 1932.

[106] ***Grabar, A.*** La peinture religieuse en Bulgarie. Paris 1928.

[107] ***Sakazov, Iv.*** Bulgarische Wirtschaftsgeschichte. Berlin und Leipzig 1929; ***Юрданов, Ю.*** История на българската търговия. София 1938.

[108] Вж. например: ***Златарски, В. Н.*** Известия за българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета. Историко-критическо изследване. – Сб БАН, XXIV (1909), с. 1-161; ***същият***. История на българите от появата им в Европа до основаване на Българското царство на Балканския полуостров. – ГСУ, ИФФ, X (1915), с. 1-112; ***същият***. Историко-политическата съдба на Добруджа. – В: Добруджа. София 1918, с. 43-68; ***същият***. Най-старият исторически труд в старобългарската книжнина. – Сп БАН, XXVII (1924), с. 132-182; ***същият***. Български архиепископи-патриарси през Първото царство (до падането на източната му половина). – ИИД, VI (1924), с. 49-76; ***същият***. Образуване на българската народност. – БИБ, I, 1 (1928), с. 74-112; ***същият***. Политическото положение на Северна България през XI и XII век. – ИИД, IX (1929), с. 1-50; ***същият***. Българо-сръбските политически отношения в миналото. – БИБ, II, 2, (1930), с. 61-102; ***същият***. Болгарский историко-литературный элемент в русской летописи. – Т р у д ы съезда русских академических организаций за границей. София 1832, с. 337-353; ***същият***. Потеклото на Петра и Асеня, водителите на въстанието в 1185 г. – СпБАН, XLV (1933), с. 8-48; ***същият***. Георги Скилица и написаното от него житие на св. Иван Рилски. – ИИД, XII (1933), с. 49-80; същият Боянският надпис. – ГСУ, ИФФ, XXI (1935), с. 3-28.

[109] ***Мутафчиев, П.*** Селското земевладение във Византия (според Νόμος γεωργικός). – СбНУНК, XXV (1909), с. 1-72; ***същият***. Владетелите на Просек. Страници из историята на българите в края на XII и началото на XIII в. – СбБАН, I (1913), с. 1-85; ***същият***. Боженишкият надпис. – СпБАН, XXII (1922), с. 88-114; ***същият***. Войнишки земи и войници във Византия през XIII-XIV в. – Пак там, XXVII (1923), с. 1-113; ***същият***. Българи и румъни в историята на дунавските земи. – ГСУ, ИФФ, XXIII (1927), с. 1-247; ***същият***. Съдбините на средновековния Дръстър. – В: Силистра и Добруджа, I (1927), с. 102-197; ***същият***. Русско-болгарские отношения при Святославе. – Seminarium Kondacovianum, IV (1931) p. 77-94; ***същият***. Маджарите и българо-византийските отношения през третата четвърт на X в. – ГСУ, ИФФ, XXXI (1935), с. 3-35; ***същият***. Старият друм през „Траянова врата". – СпБАН, LV (1937), с. 19-148; ***idem.*** Die angebliche Einwanderung von Seldschuk – Türken in die Dobrudscha im XIII. Jahrhundert. – СпБАН, LXVI(1943), с. 1-128.

[110] ***Ников, П.*** Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277 година. Историко-критично изследване. – СбБАН, XI (1920), с. 1-220; ***същият***. Татаро-българските отношения през средните векове с оглед към царуването на Смилеца. – ГСУ, ИФФ, XV-XVI (1919), с. 1-95; ***същият***. История на Видинското княжество до 1323 година. – ГСУ, ИФФ, XVIII (1922), с. 1-124; ***същият***. Кавхан Исбул. – В: С б о р н и к в чест на В. Н. Златарски. София 1925, с. 195-228; ***същият***. Турското завоевание на България и съдбата на последните Шишмановци. – ИИД, VII-VIII (1928), с. 41-112; ***същият***. Българската дипломация от началото на XIII век. – БИБ, I, 3 (1928), с. 76-108; ***същият***. Съдбата на северозападните български земи през средните векове. – БИБ, III, 1 (1930), с. 96-153; ***същият***. Второ българско царство. София 1937.

[111] ***Баласчев, Г.*** Българският господар Тервел. – ПСп, кн. 57 (1898), с. 49-61; ***същият***. Климент, епископ словенски и службата му по стар словенски превод. София 1898; ***съ-***

щият. Нови известия за черковното ведомство на Видинската и Софийската епархия през първите години на тяхното завладяване от турците. – СбНУНК, XVIII (1901), с. 132-170; ***същият***. Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство и основаването му в Европа. София 1902; ***същият***. Титлите на старобългарските господари. – Минало, I, 2 (1909), с. 79-95; ***същият***. Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава. – Пак там, I, 1 (1909), с. 96-117; 2, с. 203-216; 3, с. 314-324; ***същият***. Кореспонденция между цариградския патриарх и охридския архиепископ от XV в. – Пак там, I, 1, с. 3-14; 2, с. 123-135; ***същият***. Заемането на върховната власт у старите българи. – Минало, II, 7-8 (1912), с. 325-340; ***същият***. Най-старата словенска държава на Балканския полуостров през VII и VIII в. и нейният етнически състав. София 1924; ***същият***. Българите през последните десетгодишнини на десетия век (и първите от единадесетия), ч. I-II. София 1927-1932; ***същият***. Походите на полско-маджарския крал Владислав III Ягелло през 1443-1444 г. против турците и битката при Варна. София 1935.

[112] ***Шишманов, Ив.*** Критичен поглед на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологиите на името „българин". – СбНУНК, XVI-XVII (1900), с. 505-753.

[113] ***Сакъзов, Ив.*** Средновековното манастирско стопанство в България. – Списание на Българското икономическо дружество, XXII (1923), с. 205-232; ***същият***. Известия за българската търговия в Цариград през X в. – ИИД, VI (1924), с. 195-203; ***същият***. Външната и вътрешна търговия на България през VII-XI в. – Списание на Българското икономическо дружество, XXII (1924), с. 85-124; ***същият***. Една новела на Алексия Комнина за роби – българи. – В: Сборник в чест на В. Н. Златарски. София 1925, с. 367-387; ***същият***. Население и власт в средновековна България. – БИБ, I, 2 (1928), с. 27-68; ***същият***. Стопанството в средновековна България. – Пак там, I, 3 (1929), с. 178-211; ***същият***. Търговските отношения между България и генеузците в началото на XIV в. – ИИД, VII-VIII (1928), с. 13-40; ***същият***. Обществено и стопанско развитие на България през епохата на Първото царство. – В: България 1000 години. София 1930, с. 91-115; ***същият***. Обществено и стопанско развитие на България при Асеневците. – БИБ, II, 3 (1930), с. 112-148; ***същият***. Новооткрити документи от края на XIV век за българи от Македония, продавани като роби. – МПр, VII, 2-3 (1931), с. 1-62; ***същият***. Из завещанията на дубровничаните в България през 15 в. – ИИД, XIII (1933), с. 142-152; ***същият***. Македония в италианските архиви. – В: Сборник Любомир Милетич. София 1933, с. 649-653; ***същият***. Влиянието на Цариград върху стопанското минало на България до X в. – ГСУ, ЮФ, XXIX (1934), с. 1-40; ***същият***. Стопанските връзки на България в XIV в. – Пак там, XXX (1935), с. 1-100.

[114] ***Велева, М.*** Състоянието на изследванията по българска историография. – В: Проблеми на българската историография след Втората световна война. София 1983, с. 115-123.

[115] ***Златарски, В. Н.*** Главни периоди в българската история. Встъпителна лекция. – Български преглед, III, 2 (1895), с. 23-37.

[116] ***Същият.*** Историческият конгрес в Инсбрук. – Пак там, V, 10 (1898), с. 154-157.

[117] ***Ников, П.*** Задачата на днешната българска историография. – ГСУ, ИФФ, XVIII (1920-1921), с. 289-307.

[118] ***Мутафчиев, П.*** Изток и Запад в европейското Средновековие. – ГСУ, ИФФ, XX

(1925), с. 3-34; ***същият.*** Върху философията на българската история (Византинизмът в средновековна България). – Философски преглед, 1931, № 1, с. 27-36; ***същият.*** Поп Богомил и св. Иван Рилски (Духът на отрицанието в нашата история). – Пак там, 1934, № 2, с. 1-16. Вж. някои наблюдения у ***Славов, С.*** Философия на средновековната българска история в творчеството на Петър Мутафчиев. – СпБАН, 1992, № 2.

[119] ***Мутафчиев, П.*** История на българския народ, ч. I. Първо българско царство (трето издание). София 1948, с. 13.

[120] ***Същият.*** Върху философията на българската история, с. 27-28.

[121] ***Същият.*** Книга за българите, с. 23-24.

[122] ***Гилфердинг, А.*** Собрание сочинений, I. Санкт-Петербург 1868, с. 147.

[123] ***Мутафчиев, П.*** Книга за българите, с. 139 сл.

[124] Пак там, с. 187.

[125] ***Бицилли, П.*** Очерки теории исторической науки. Прага 1925; ***същият.*** Увод в изучаването на новата и най-новата история. Опит за периодизация. София 1927. В последно време по-голямата част от студиите и статиите му по средновековна история са събрани в двутомника ***Бицилли, П. М.*** Избранное – историко-культурологические работы, I-II. София 1993.

[126] Съдът над историците, с. 32, 36, 60-63, 82-83 и др.

[127] Пак там, с. 203-386.

[128] Вж. публикуваните обзори в сборника „Проблеми на българската историография след Втората световна война“ (София 1973) и особено работите на Д. Ангелов, П. Хр. Петров, Г. Цанкова-Петкова, Б. Примов, В. Тъпкова-Заимова, В. Гюзелев и М. Войнов.

[129] В периода 1962-1995 г. са издадени общо 9 тома.

[130] Общо издадени досега в периода 1973-1992 г. – 5 тома.

[131] Издадени досега общо 9 тома в периода 1979-2003 г.

[132] Общо 32 тома в периода 1971-2001 г.

[133] През настоящата 2004 г. списанието навлиза в своята 28-годишнина и се очертава като най-редовно излизащото и най-авторитетно българско медиевистично периодично издание.

[134] Общо 13 тома в периода 1983-2000 г.

[135] ***Овчаров, Д.*** Цит. съч., с. 6 сл.; ***Дончева-Петкова, Л.*** Цит. съч. , с. 26 сл.

[136] ГИБИ, I-XI. София 1954-1994; ЛИБИ, I-V. София 1958-2001.

[137] ГИБИ, I, с. VII.

[138] ***Гюзелев, В.*** Извори за историята на средновековна България (VII-XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви, I-II. София 1994-2000; Дубровнишки извори за българската история, съставителство, превод и коментар Й. Д. Списаревска. София 2000; Венециански документи за историята на България и българите от XII–XV в., издава В. Гюзелев. София 2001.

[139] Вж. посочвания на отделните издания на съответните места в Старобългарска литература. Енциклопедичен речник, състав. Д. Петканова. Велико Търново 2003.

[140] Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, III-IV, съст. М.

Стоянов и Хр. Кодов. София 1964-1971; V, съст. Б. Христова, Д. Караджова и Н. Вутова. София 1996; Славянски ръкописи в Рилския манастир, I, съст. Б. Райков, Хр. Кодов и Б. Христова. София 1996; Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора, I, съст. Хр. Кодов, Б. Райков и Ст. Кожухаров. София 1985; Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора, съст. Б. Райков, Ст. Кожухаров, Х. Миклас и Хр. Кодов. София 1994; Опис на славянските ръкописи от центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев" към СУ „Св. Климент Охридски" (XIV-XIX в.), съст. Б. Христова, А. Джурова и В. Велинова. София 2000. Вж. също така: Български ръкописи от XI до XVIII век, запазени в България. Своден каталог, т. I, съст. Б. Христова, Д. Караджова и А. Икономова. София 1982.

[141] Вж. напр. образцовото издание: Българското средновековно културно наследство в сбирката на Алексей Хлудов в Държавния исторически музей в Москва – каталог, съст. Св. Николова, М. Йовчева, Т. Попова и Л. Тасева. София 1999.

[142] ***Климент Охридски.*** Събрани съчинения, I-III, съст. Б. Ст. Ангелов, К. М. Куев, Хр. Кодов и Кл. Иванова. София 1970.1977.

[143] ***Попов, Г.*** Триодни произведения на Константин Преславски. София 1985.

[144] **Ганев, В.** Законь соудный людьмъ. Правно-исторически и правно-аналитични проучвания. София 1959.

[145] ***Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова.*** Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. София 1996.

[146] ***Христова, Б., Д. Караджова и Е. Узунова.*** Бележки на българските книжовници X-XVIII век, т. I (X-XV век). София 2003.

[147] Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст, съст. К. Куев и Г. Петков. София 1986; ***Тютюнджиев, Ив.*** Българската анонимна хроника от XV век. Велико Търново 1992.

[148] ***Петров, Ст., Хр. Кодов.*** Старобългарски музикални паметници. София 1973.

[149] Вж. най-вече: Естествознанието в средновековна България. Сборник от исторически текстове, съст. Цв. Кристанов и Ив. Дуйчев. София 1954; Христоматия по история на България, т. I-II, съст. П. Хр. Петров и В. Гюзелев. София 1977; Христоматия по старобългарска литература, съст. П. Динеков, К. Куев и Д. Петканова. София 1978; Стара българска литература, I-V, съст. Д. Петканова, Л. Грашева, Ив. Божилов, Кл. Иванова и А. Милтенова. София 1981-1992.

[150] Вж. посочване на отделните изследвания и публикации в Библиография на българската археология (1879-1966), съст. В. Велков, С. Георгиева. София 1974.

[151] ***Миятев, Кр.*** Архитектурата в средновековна България. София 1965.

[152] ***Ваклинов, Ст.*** Формиране на старобългарската култура (VII-XI в.). София 1977.

[153] ***Герасимов, Т.*** Антични и средновековни монети в България. София 1975; ***Юрукова, Й., В. Пенчев.*** Български средновековни печати и монети. София 1990; ***Йорданов, Ив.*** Печатите от стратегията в Преслав (971-1088). София 1993; ***същият.*** Корпус на печатите на средновековна България. София 2001.

[154] ***Beschevliev, V.*** Die protobulgarischen Inschriften. Berlin 1963; ***същият.*** Първобългарски надписи. София 1981 (второ издание е публикувано през 1992 г.); ***Malingoudis,***

Ph. Die mittelalterlichen kyrilischen Inschriften der Hämus-Halbinsel, I. Die bulgarischen Inschriften. Thessaloniki 1979; ***Медынцева, А., К. Попконстантинов.*** Надписи из Круглой церкви в Преславе. София 1984; ***Попконстантинов, К., О. Кронщайнер.*** Старобългарски надписи, I-II. Виена-Залцбург 1994-1997. Вж. също съдържателното историко-филологическо проучване на ***Смядовски, Ст.*** Българска кирилска епиграфика IX–XV в. София 1993.

[155] Вж. някои по-достъпни публикации: Мадарският конник (Проучвания върху надписите и релефа). София 1956; ***Ваклинов, Ст.*** Цит. съч., с. 34 сл. 142 сл., 146 сл.; ***Йорданов, Ив.*** Корпус на печатите на средновековна България, с. 11-26; ***Бакалова, Е.*** Бачковската костница. София 1977; ***Цончева, М.*** Църквата „Св. Георги" в София. София 1979; ***Ваклинов, Ст., М. Ваклинова.*** Съкровището от Над Сент Миклош. София 1983; ***Werner, J.*** Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Wien 1989; ***Тотев, Т.*** Преславското съкровище. Шумен 1993; ***същият.*** Керамичната икона в средновековна България. София 2001; ***Костов, Г.*** Погребението на хан Аспарух в светлината на археологическите данни. София 1998 и др.; ***Флорева, Е.*** Старата църква на Драгалевския манастир. София 1968.

[156] ***Бичев, М.*** Стенописите в Иваново. София 1965; ***Мавродинова, Л.*** Църквата в Долна Каменица. София 1969; ***Прашков, Л.*** Хрельовата кула. София 1973; ***Мавродинова, Л.*** Стенописите на църквата „Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново. София 1974; ***същата.*** Църквата „Св. Никола" при Мелник. София 1975; ***Бакалова, Е.*** Стенописите на църквата при с. Беренде. София 1976; ***Мавродинова, Л.*** Земенската църква. София 1980; ***Паскалева, К.*** Църквата „Св. Георги" в Кремиковския манастир. София 1980 и др. Вж. също работите с обзорен характер: ***Панайотова, Д.*** Болгарская монументальная живопись XIV века. София 1965; ***Paskaleva, K.*** Die Monumentalmalerei in Bulgarien im 15. Jahrhundert. Sofia 1969; ***Boshkov, A.*** La peinture bulgare des origins Au XIX siècle. Recklinghausen 1974; ***Tschilingirov, A.*** Kunst des christlichen elittelalters in Bulgarien. Berlin 1978; ***Piguet-Panayotova, D.*** Recherches sur la peinture en Bulgarie du bas moyen âge. Paris 1987; ***Божков, А.*** Търновска средновековна художествена школа. София 1985; ***Мавродинова, Л.*** Стенната живопис в България до края на XIV в. София 1995.

[157] ***Дуйчев, Ив.*** Миниатюрите на Манасиевата летопис. София 1962; ***Живкова, Л.*** Лондонското четвероевангелие на цар Иван Александър. София 1979; ***Джурова, А.*** Томичов псалтир, т. I-II. София 1990.

[158] ***Стоянов, М.*** Украса на славянските ръкописи в България. София 1973; ***Джурова, А.*** 1000 години българска ръкописна книга. София 1981.

[159] ***Акрабова-Жандова, Ив.*** Икони в Софийския археологически музей. София 1965; ***Паскалева, К.*** Икони от България. София 1981; ***Божков, А.*** Българската икона. София 1984; ***Прашков, Л.*** Български икони. София 1985; ***Чимбулева, Ж., В. Гюзелев.*** Икони от Несебър. София 2003.

[160] История на България, т. I. София 1954; История на България, т. I. София 1962.

[161] История на България, т. II. Първа българска държава. София 1981; III. Втора българска държава. София 1982.

[162] ***Божилов, Ив., В. Гюзелев.*** История на средновековна България VII–XIV век. София 1999.

[163] История на българската литература, т. I. София 1962; ***Георгиев, Е.*** Разцветът на българската литература в IX–X в. София 1962; ***същият.*** Литература на изостреи борби в средновековна България. София 1966; ***същият.*** Литературата на Втората българска държава, I. Литературата на XIII в. София 1977; ***Петканова, Д.*** Старобългарска литература, I-II. София 1986-1987; ***същата.*** Българска средновековна литература. Велико Търново 2001.

[164] Вж. например: ***Вължарова, Ж.*** Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI-XI в. на територията на България. София 1976; ***Дончева-Петкова, Л.*** Българска битова керамика през Ранното средновековие. София 1979; ***същата.*** Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII-X в. София 1980; ***Харбова, М.*** Укрепеният български средновековен град (XII-XIV в.). София 1977; ***Чанева-Дечевска, Н.*** Църкви и манастири от Велики Преслав. София 1980; ***Овчаров, Д.*** Византийски и български крепости V-X в. София 1982; ***Рашев, Р.*** Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII-XI в.). Варна 1982; ***Чанева-Дечевска, Н.*** Църковната архитектура в България през XI-XIV в. София 1988; ***Рашев, Р.*** Прабългарите през V–VII в. Велико Търново 2000 и др.

[165] ***Бобчева, Л.*** Археологическа карта на Толбухински окръг. София 1974; Материали за картата на средновековната българска държава (Територията на Североизточна България), съст. колектив под ръководството на Р. Рашев. – Плиска-Преслав, VII (1995), с. 155-332.

[166] ***Мавродинов, Н.*** Старобългарско изкуство. Изкуството на Първото българско царство. София 1959; ***същият.*** Старобългарското изкуство XI-XIII в. София 1966; История на българското изобразително изкуство, т. I. София 1976; ***Божков, А.*** Българско изобразително изкуство. София 1985 и др.

[167] ***Кръстев, В.*** Очерки върху развитието на българската музика. София 1954; ***Тончева, Е.*** Проблеми на старата българска музика. София 1975; ***Braschowanowa, L.*** Die mittelalterliche bulgarische Musik und Joan Kukuzel. Wien-Graz-Köln 1984. През известен период силно влияние върху българското музикознание оказва трудът на ***Palikarowa-Verdeil, R.*** La musique Byzantine chez les Bulgares et les Russes. Copenhague 1953.

[168] ***Николова, Б.*** Устройство и управление на българската православна църква (IX-XIV век). София 1997; ***Билярски, Ив.*** Институциите на средновековна България. Второ българско царство (XII-XIV век). София 1998.

[169] Кирило-Методиевска енциклопедия, I-III. София 1985-2003; ***Андреев, Й., Ив. Лазаров и Пл. Павлов.*** Кой кой е в средновековна България. Исторически справочник. София 1994; Старобългарска литература. Енциклопедичен речник, съст. Д. Петканова. Велико Търново 2003 (Второ преработено и допълнено издание).

[170] ***Ангелов, Д.*** Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV в. София 1958; ***Лишев, С.*** Българският средновековен град. София 1970.

[171] Български средновековни градове и крепости, т. I. Градове и крепости по Дунав и Черно море, съст. Ал. Кузев и В. Гюзелев. Варна 1981.

[172] ***Ангелов, Д.*** Богомилството в България. София 1969; ***Примов, Б.*** Бугрите. Книга за поп Богомил и неговите последователи. София 1970.

[173] ***Петров, П. Хр.*** Въстанието на Ивайло (1277-1280). – ГСУ, ФИФ, XLIX (1956), с.

173-260. Вж. и добрата обзорна статия на ***Горина, Л. В.*** Въстанието на Ивайло в съвременната историография. – В: Проблеми на българската историография след Втората световна война. София 1973, с. 197-202.

[174] Вж. ***Гюзелев, В.*** Средновековна България в светлината на нови извори. София 1981, с. 156-243 и посочената там литература.

[175] ***Гюзелев, В.*** Функциите и ролята на кавхана в живота на Първата българска държава (VII-XI в.) – ГСУ, ФИФ, LX (1966), с. 133-157; ***същият.*** Ичиргу-боилите на Първата българска държава (VII-XI в.). – Пак там, LXV (1971), с. 125-179; ***Венедиков, Ив.*** Военното и административно устройство на България през IX и X век. София 1979; ***Бакалов, Г.*** Средновековният български владетел (Титулатура и инсигнии). София 1985. Вж. също така работите, посочени в бел. 168.

[176] ***Златарски, В. Н.*** Образуване на българската народност. – БИБ, I, 1 (1928), с. 74-112; **Ангелов, Д.** Българската народност през XV век. Демографско и етнографско изследване. София 1972; ***Ангелов, П.*** България и българите в представите на византийците (VII-XIV век). София 1999.

[177] ***Дуйчев, Ив.*** Проучвания върху Българското средновековие. София 1945; ***същият.*** Рилският светец и неговата обител. София 1947; ***Гюзелев, В.*** Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век. София 1969; ***Дуйчев, Ив.*** Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културната история на средновековна България. София 1972; ***Цветкова, Б.*** Паметна битка на народите (Европейският югоизток и османското завоевание – края на XIV и първата половина на XV в.). Варна 1979; ***Дуйчев, Ив.*** Проучвания върху средновековната българска история и култура. София 1981; ***Божилов, Ив.*** Цар Симеон Велики (893-927); Златният век на средновековна България. София 1983; ***Данчева-Василева, А.*** България и Латинската империя (1204-1261). София 1985; ***Матанов, Хр.*** Югозападните български земи през XIV век. София 1986; ***Ангелов, П.*** Средновековната българска дипломация. София 1988; ***Андреев, Й.*** България през втората четвърт на XIV век. Велико Търново 1993 и др.

[178] Вж. посочените негови трудове в бел. 177 и 185.

[179] ***Божилов, Ив.*** Фамилията на Асеневци (1186-1460). Генеалогия и просопография. София 1985; ***същият.*** Българите във Византийската империя. София 1995.

[180] ***Бешевлиев, В.*** Първобългарите. Бит и култура. София 1981; ***същият.*** Първобългари – история. София 1984.

[181] Вж. библиографски посочвания в: Старобългарска литература. Енциклопедичен справочник.

[182] ***Станчев, Кр.*** Поетика на старобългарската литература. София 1982; ***Гюзелев, В.*** Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII-XIV век. София 1985; ***Чолова, Цв.*** Естественонаучните знания в средновековна България. София 1988; ***Йонова, М.*** Белетристиката в системата на старата българска литература. София 1992.

[183] Вж. напр. редица работи на ***Бакалова, Е.*** Към въпроса за отражението на исихазма в изкуството. – Търновска книжовна школа, I (1974), с(373-389; ***същата.*** Към интерпретацията на най-ранния житиен цикъл за Иван Рилски в изобразителното изкуство. - Кирило-Методиевски студии, III (1986), с. 146-154; ***eadem.*** Society and Art in Bulgaria in the 14th century. – Byzantinobulgarica, VIII (1986), p. 17-22; ***същата.*** Житиеписно повествование и изобразителна интерпретация. – Старобългарска литература, XXV-

XXVI (1991), с. 173-187; ***същата.*** Аспекти на съотношението словесен тест – изображение в Българското средновековие. – Проблеми на изкуството, 1991, № 1, с. 3-20; ***същата.*** Ивановските стенописни надписи – текст и функция. – Старобългаристика, XIX, 1, (1995), с. 22-65.

[184] ***Гюзелев.*** Петър Мутафчиев, с. 20 сл. Вж. изданията на неговите лекции: ***Мутафчиев, П.*** История на Византия, I (395-1204). София 1947; ***същият.*** Лекции по история на Византия, т. I-II. София 1995.

[185] ***Ангелов, Д.*** История на Византия, I-III. София 1967-1968; ***Бакалов, Г.*** Византия. Културно-политически очерци. София 1993; ***Тъпкова-Заимова, В., Д. Димитров и Пл. Павлов.*** Хронологична енциклопедия на света, т. VI. Византия и византийският свят. Велико Търново 1995.

[186] Вж. съответните трудове в посветените на тях библиографски справочници: ***Матакиева и Вълчев.*** Димитър Ангелов – биобиблиография; ***Василка Тъпкова-Заимова*** – биобиблиография, съст. В. Филипова и П. Данаилова. Велико Търново 1985; ***Арнаудов, В.*** Библиография на проф. Петър Тивчев. – Плиска–Преслав, IX (2003), с. 13-16.

[187] Вж. изданията в поредицата на центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев" към Софийския университет „Св. Климент Охридски" и някои наскоро излезли монографии: ***Simeonova, L.*** Diplomacy of the Letter and the Cross. Photios, Bulgaria and the Papacy 860-880 s. Amsterdam 1998; ***Pavlikianov, C.*** The medieval Aristocracy on Mount Athos. Sofia 2001; ***idem.*** Σλάβοι μονάχοι στὼ 'Αγίον όρος ἀπο τὼν Γ'ως τὼν ΙΖ' ἀὼν. Thessaloniki 2002.

[188] Вж. например: ***Sergheraert, G.*** Symeon le Grand. Paris, 1960; ***Литаврин, Г. Г.*** България и Византия в XI-XII вв. Москва 1960; ***Горина, Л. В.*** Социально-экономические отношения во Втором болгарском царстве. Москва 1972; ***Asdracha, C.*** La region des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Athènes 1976; Genova e la Bulgaria nel Medioevo. Genova 1984; ***Schreiner, P.*** Studia byzantino-bulgarica. Wien 1986; ***Поливянни, Д. И.*** Средновековният български град през XIII–XIV век. Очерци. София 1989; ***Василевски, Т.*** България и Византия IX–XV век. Изследвания. София 1997; ***Пириватрич, С.*** Самуилова държава. Београд 1998; ***Полывянный, Д. И.*** Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX-XV веков. Иваново 2000.

[189] ***Dujčev, Iv.*** Medioevo bizantino-slavo, I-III. Roma 1965-1975; ***idem.*** Slavia orthodoxa. Collected studies in the history of the Slavic Middle Ages. London 1970; ***Angelov, D.*** Il Bogomilismo. Un'eresia medievale bulgara. Roma 1979 (същата книга е издадена в Токио на японски през 1986 г.); ***idem.*** Die Entstehung des bulgarischen Volkes. Berlin 1980; ***Gjuzelev, V.*** Forschungen zur Geschichte Bulgariens im Mittelalter. Wien 1986; ***idem.*** Medieval Bulgaria-Byzantine Empire-Black Sea-Venice-Genoa. Villach 1988; ***Soustal, P.*** Thrakien (Thrake, Rodope und Haimimonts). Wien 1991; ***Gjuzelev, V.*** Bulgarien zwischen Orient und Okzident. Die Grundlagen seiner geistigen Kultur vom 13. bis zum 15. Jahrhundert. Wien – Köln Weimar 1993; ***idem.*** Mitelalterliches Bulgarien – Quellen, Geschichte, Hauptstädte und Kultur. Istanbul 2001; ***Simeonova, L.*** Diplomacy of the Letter and the Cross. Photios, Bulgaria and the Papacy. 860 s-880 s. Amsterdam 1998.

[190] Търновската книжовна школа, I-VII. София – Велико Търново 1974-2002; Bulgaria pontica medii aevi, I-IV, 1-2. Sofia 1981-2003.

[191] ***Бурмов, Ал.*** Избрани произведения, т. I. София 1968, с. 203.

[192] ***Димитров, Г.*** Съчинения, XII. София. 1954, с. 307

[193] ***Влахов, Т.*** Състояние и задачи на българската историческа наука. София 1948, с. 9 сл.

[194] ***Петров, П. Хр.*** Буржоазно-идеалистическите и реакционно-фашистките възгледи на проф. Петър Мутафчиев. – ИПр, VII, 4-5 (1951), с. 393-425.

[195] Вж. наскоро излезлия сборник със статии Bilan et perspectives des études médiévales en Europe, éd. J. Hamesse. Louvain-La-Neuve 1995.

[196] ***Dölger, F.*** Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453, B. I-V. München und Berlin 1924-1965.

[197] ***Guillou, A.*** La civilisation byzantine. Paris 1974; ***Le Goff, J.*** La civilisation de l'Occident médiévale. Paris 1977 (наскоро тя бе издадена в български превод).

[198] ***Schreiner, P.*** Byzanz. München 1994.

СЪКРАЩЕНИЯ

БИБ	Българска историческа библиотека, София
ВВр	Византийски временник, Санкт Петербург – Москва
ГИБИ, I-XI	Гръцки извори за българската история, София
ГСУ, ИФФ	Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет
ГСУ, ФИФ	Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет
ГСУ, ЮФ	Годишник на Софийския университет, Юридически факултет
ЖМНПр	Журнал Министерства народнаго просвещения, Санкт-Петербург
ИБАИ	Известия на Българския археологически институт, София
ИБАД	Известия на Българското археологическо дружество, София
ИБИД	Известия на Българското историческо дружество, София
ЛИБИ, I-V	Латински извори за българската история, София
МПр	Македонски преглед, София
ПСп	Периодическо списание, Браила-София
СбБАН	Сборник на Българската академия на науките, София
СбНУНК	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, София
ФПр	Философски преглед, София
ASPh	Archiv für slavische Philologie, Wien
BBg	Byzantinobulgarica, Sofia
BSl	Byzantinoslavica, Praha
Byz	Byzantion, Bruxelles
PBg	Palaeobulgarica, Sofia
REB	Revue des études byzantines, Paris

ИМЕНЕН И ГЕОГРАФСКИ ПОКАЗАЛЕЦ

австр. – австрийски
алб. – албански
англ. – английски
бълг. – български
виз. – византийски
герм. – германски
гр. – град
имп. – император
исп. – испански
итал. – италиански
кат. – католически
конст. – константинополски
монг. – монголски
обл. – област
пл. – планина
португ. – португалски
р. – река
с. – село
слав. – славянски
средн. – средновековен
унг. – унгарски
худ. – художник

А

Августин Блажени, средн. богослов 2
Австрия, австрийци 96, 109, 111
Адрианопол вж. Одрин 36
Адриатик, регион 66
Азия 4, 6, 9, 17, 21, 22, 28, 45, 53, 59, 60, 61, 65, 68, 69
Аксиос вж. Вардар 36
Албания, албанци 46, 149
Албрехт IV Баварски, герм. имп. 62
Албрехт Дюрер, немски худ. 63
Александър Велики, древен цар 65
Алексиев, Бл., бълг. юрист 111, 150
Алексий Целадоний, итал. средн. богослов 65
Алфонсо V, португ. крал 62, 73
Америка 5, 59, 61, 70, 73, 74, 76
Амстердам, гр. 18, 67
Ангеларий, средн. бълг. книжовник 38
Ангелов, Д., бълг. историк 30, 56, 57, 111, 125, 127, 135, 147, 148, 153, 156, 157, 158
Англия, англичани 3, 27, 96
Андреев, Й., бълг. историк 127, 156, 157
Анкара, гр. 63
Априлов, В., бълг. възрожденец 100, 101, 146
Аргиров, Ст., бълг. филолог 114, 147, 148
Арсений, светец 45
Архипелаг, регион 68
Аспарух, бълг. хан 155
Африка 9, 17, 28, 59, 61, 68, 72, 73

Б

Бакшев, П. Б., бълг. кат. архиепископ 77, 85, 144
Баласчев, Г., бълг. историк 112, 113, 152
Балкански полуостров 22, 35, 36, 37, 38, 46, 50, 53, 64, 66, 67, 68, 70, 78, 81, 92, 106, 123, 126
Бароний, Ц., итал. историк 85, 93
Бартоломеу Диаш, португ. мореплавател 73, 76
Баязид I Светкавицата, турски султан 63
Бейрут, гр. 68
Бер, А., френски историк 4
Бешевлиев, В., бълг. филолог и историк 56, 57, 112, 116, 125, 127, 135, 143, 149, 157
Бешков, И., бълг. худ. v
Бицилли, П., бълг. историк 123-124, 153
Блок, М., френски историк 4
Бобошево, гр. 131
Бобчев, Ст. С., бълг. юрист 111, 150
Богомил поп, бълг. средн. сресиарх 53, 153, 157
Боденско езеро 64
Бодянски, О. М., руски филолог и историк 99, 101, 103, 105, 145
Боеций Дакийски, френски средн. богослов 11

Божилов, Ив., бълг. историк 56, 127, 132, 135, 143, 154, 156, 157
Бончев, Н., бълг. възрожденец 99, 105
Борис II, бълг. цар 47
Борис I-Михаил, бълг. хан 50
Босл, К., немски историк 59
Босна, босненци 53, 66
Ботичели, итал. худ. 63
Бразилия, бразилци 74
Бродел, Ф., френски историк 4
Брунелески, итал. худ. 62
Брунер, О., немски историк 62
Бурдах, К., немски историк 13
Бурмов, Ал., бълг. историк 111, 125, 127, 136, 144, 147, 148, 159
Бурхард, Я., швейцарски историк 122
Буслаев, Ф., руски славист 105
България, Българска земя, българи 37, 38, 37, 39, 88, 92, 107, 109, 155
Българско царство 37, 46, 47, 63, 64, 85, 88, 116, 119, 121, 134, 139

В

Ваклинов, Ст., бълг. археолог 57, 127, 130, 132, 154, 155
Валенсия, гр. 22
Вардар, р. 36
Варна, гр. 36, 64, 75, 112, 152, 156, 157
Василевски, В., руски византинист 110
Василий II Българоубиец, виз. имп. 47, 106
Васко да Гама, португ. мореплавател 63, 74, 76
Вебер, М., немски историк и социолог 4
Велики Преслав, гр. 33, 37, 41, 42, 47, 80, 112, 113, 114, 117, 123, 128, 130, 156
Велико Търново, гр. 112, 127, 143, 144, 154, 155, 156, 157, 158, 159
Великобритания 111
Велчев, В., бълг. филолог 125
Венелин, Ю., украински историк 99, 100, 145
Венеция, гр. 18, 66, 68, 117, 121, 134
Верокио, итал. худ. 62
Видин, гр. 54, 112
Виена, гр. 92, 103, 147, 155
Византия, Византийска империя 8, 11, 18, 22, 37, 65, 106, 123, 135, 141, 143, 151, 154, 158
Висарион Трапезундски, виз. хуманист 62
Вичина, гр. 65
Владислав III Ягело, полско-унг. крал 64
Владислав Граматик, средн. бълг. и сръбски книжовник 52, 77, 84, 143, 144
Влахия, власи 50
Воден, гр. 36
Войнов, М., бълг. филолог 127, 153
Врап, с. (Албания) 46

Г

Ганд, гр. 18, 67
Ганев, В., бълг. юрист 112, 154
Гебхарди, Л., немски историк 88, 98
Гемист Плетон, виз. хуманист 62
Генуа, гр. 18, 66, 68, 117, 121, 134
Георги Монах, виз. хронист 80
Георги Синкел, виз. хронист 80
Георгиев, Е., бълг. филолог 125, 127, 156
Георгиев, Св., бълг. историк 112, 154
Герасимов, Т., бълг. нумизмат 112, 154
Германия, германци 3, 20, 21, 29, 96, 109, 110, 111, 121
Гиу, А., френски византинист 140
Горазд, слав. книжовник 38
Господинов, Й., бълг. археолог 112, 117
Гоф, Ж. Льо, френски историк 4, 140
Гошев, Ив., бълг. филолог и историк 112
Грабар, А., бълг. и френски изкуствовед 56, 57, 112, 118, 120, 150
Гранада, обл. 72
Грановски, Т., руски историк 105
Григорий Цамблак, бълг. средн. книжовник 50, 62, 64, 75, 82, 129, 143
Григорович, В., руски славист 99
Гърция, гърци 10, 66
Гюзелев, В., бълг. историк 29, 30, 56, 57, 75, 127, 132, 143, 145, 146, 148, 149, 150, 153, 154, 155, 156, 157, 158

Д

Дамаск, гр. 68
Данте Алигери, итал. средн. писател 59
Даскалов, Хр., бълг. възрожденец 99

Делор, Р., френски историк 4
Денкоглу, Ив., бълг. възрожденец 101
Джовани Андреа Буси, итал. хуманист 3, 59
Джовани Кабото, итал. мореплавател 63
Джулиано Чезарини, кардинал 62
Диего Кан, португ. мореплавател 73
Димитров, Г., бълг. държавник 136
Динеков, П., бълг. филолог 125, 127, 154
Донателo, итал. худ. 62
Дринов, М. С., бълг. историк 77, 99, 101, 103, 105, 106, 120, 137, 144, 147
Дубровник, гр. 107, 117, 121, 134
Дуйчев, Ив., бълг. историк 56, 57, 111, 117, 125, 127, 143, 144, 147, 148, 149, 150, 154, 155, 157, 158
Дунав, р. 36, 78, 116, 156
Дьолгер, Ф., немски византинист 139
Дюби, Ж., френски историк 4

Е

Евгений IV, папа 62
Европа 1, 4, 5, 6, 9, 10, 11, 13, 16, 17, 18, 21, 22, 27, 28, 30, 35, 36, 37, 40, 42, 45, 50, 53, 54, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 74, 75, 76, 78, 88, 98, 130, 133, 150, 151, 152
Едеса вж. Воден 36
Еко, У., итал. писател 4
Енгел, И., немски историк 88, 98, 99
Енгелс, Фр., немски философ 6, 8, 16, 29

Ж

Жана д'Арк, френска светица 62, 64
Женико, Л., френски историк 62
Жефарович, Хр., бълг. възрожденец 92, 93
Живкова, Л., бълг. историк 57, 132, 155
Жинзифов, Р., бълг. възрожденец 99, 105
Жокур, Л. дьо, френски енциклопедист 6

З

Загора, вж. България 64
Златарски, В. Н., бълг. историк 56, 77, 106, 110, 111, 113, 114, 117, 119, 121, 134, 137, 143, 145, 147, 148, 150, 151, 152, 157

И

Иберийски полуостров 61, 70, 72
Ивайло, бълг. цар 134, 157
Иван III Московски, руски княз 62
Иван Александър, бълг. цар 12, 45, 50, 57, 118, 131, 155
Иван Рилски, бълг. светец 38, 43, 45, 52, 57, 84, 149, 151, 153, 158
Иван Шишман, бълг. цар 64
Иванов, Й., бълг. филолог 56, 111, 116, 137, 144, 149
Иванова, Кл., бълг. филолог 127, 143, 154
Иваново, с. 42, 57, 155
Изабела Кастилска, исп. кралица 62
Икерман (Акерман) вж. Маврокастро 70
Иларион Мъгленски, бълг. светец 38
Индия, индуси 60, 68, 69, 72, 73, 74, 76
Инокентий III, папа 117
Иречек, К., чешки историк 77, 101, 106, 107, 110, 119, 122, 137, 147
Испания, испанци 61, 72
Италия, италианци 21, 27, 53, 67, 68, 85, 111

Й

Йероним Бош, фламандски худ. 63
Йоаким Осоговски, бълг. светец 38
Йоан Зонара, виз. хронист 82
Йоан Кукузел, бълг. средн. композитор 39, 54
Йоан Малала, виз. хронист 80
Йоан Скилица, виз. историк 47, 57, 80
Йоан Цимисхи, виз. имп. 47
Йосиф II, конст. патр. 64
Йосташ Дешан, френски средн. поет 63
Йохан ван Маерлант, фламандски историк 25
Йохан Гутенберг, немски хуманист 13, 69

К

Каждан, А. П., съветско-руски византинист 137
Калайдович, К., руски славист 145
Каравелов, Л., бълг. възрожденец 99, 105
Карлайл, Т., англ. историк 3
Кастилия, обл. 72

Кафа (дн. Феодосия), гр. 65, 66
Кинкел, Ив. бълг. юрист 112
Кирил, слав. първопросветител 38, 84, 100
Киселков, В. Сл., бълг. филолог 116
Китай, китайци 60, 73, 76
Клайнер, Бл., немски историк 88, 98, 144
Климент Охридски, бълг. средн. книжовник 50, 129, 130, 145, 154
Ключевски, В., руски историк 3, 105
Княжески, З., бълг. възрожденец 99, 100, 146
Кожухаров, Ст., бълг. филолог 127, 154
Колингууд, Р. Дж., англ. историк 33
Конрад, Н. И., съветско-руски филолог 1, 7, 29
Константин Костенечки, бълг. средн. книжовник 50, 82, 129, 130, 144, 154
Константин Манаси, виз. хронист 82
Константин Преславски, бълг. средн. книжовник 39, 50, 77, 80, 130, 154
Константинопол вж. Цариград 4, 17, 37, 47, 60, 65, 66, 67, 73, 113, 117, 144
Констанц, гр. 64
Кочев, Н., бълг. историк 56, 127
Креси, гр. 22
Кримски полуостров 65
Крумбахер, К., немски византинист 110, 122
Кръндjалов, Д., бълг. историк 111, 125
Кръстевич, Г., бълг. възрожденец 101
Кубрат, бълг. хан 45, 57
Кузев, Ал., бълг. археолог 127, 156
Куланж, Ф. дьо, френски историк 4

Л
Ламански, В., руски историк 110
Лампрехт, К., немски историк 122
Лауро Куирини, итал. хуманист 65
Левски, Васил, бълг. възрожденец 43
Лисабон, гр. 73
Литаврин, Г. Г., съветско-руски византинист 137, 158
Лихнида вж. Охрид 36
Лишев, Стр., бълг. историк 127, 156
Лондон, гр. 22
Лопец, Р., итал. историк 4, 24, 28
Лоренцо Валла, итал. хуманист 15, 62
Лоренцо Медичи, итал. княз 62
Лука Пачиоли, итал. средн. математик 63
Льофевр, Л., френски историк 4

М
Мавродинов, Н., бълг. изкуствовед 118, 127, 156
Маврокастро (дн. Белгород Днестровски) 65
Мазачио, итал. худ. 62
Македония, обл. 113, 133, 149, 150, 152, 156
Малка Скития вж. Добруджа 36
Марица, р. 36
Марко Датини, итал. средн. търговец 63, 68
Матео Вилани, итал. средн. историк 67
Матиаш Корвин, унг. крал 62
Маурер, Й., немски историк 122
Методий, слав. първопросветител 38, 84, 100
Мехмед II Завоевател, турски султан 62, 65
Мехмед Нешри, осм. хронист 36, 56
Миклошич, Фр., австр. филолог 103
Милев, Ал., бълг. филолог 127
Милев, Н., бълг. историк 110, 148
Милетич, Л., бълг. филолог 114, 152
Михаил Деволски, средн. епископ и историк 80
Михайлов, Е., бълг. историк 127
Мишле, Ж., френски историк 3, 16
Миятев, Кр., бълг. археолог 56, 57, 112, 118, 130, 132, 150, 154
Мойтен, Е., немски историк 62
Молдова, молдовци 50, 96
Москва, гр. 65, 103
Мурзакевич, Н., руски историк 99
Мурфатлар, с . (Румънска Добруджа) 42
Мутафчиев, П., бълг. историк 110, 115, 119, 121, 122, 123, 125, 135, 137, 149, 150, 151, 153, 158
Мушмов, Н.; бълг. нумизмат 112
Мюнстер, С., немски географ 61
Мюнхен, гр. 103

Н
Наум Охридски, бълг. средн. книжовник 38
Несебър, гр. 42, 57, 65
Нибур, Б., немски историк 122
Никифор I, конст. патр. 80
Ников, П., бълг. историк 110, 113, 115, 122, 137, 148, 149, 150, 151, 153
Николай Кузански, немски хуманист 2, 62
Николов, Й., бълг. историк 127
Николова, Св., бълг. филолог 127, 143, 154
Никопол, гр. 63, 64

О
Одеса, гр. 103
Одесос вж. Варна 36
Одрин, гр. 36
Омуртаг, бълг. хан 39, 78, 130
Орбини, М., хърватски историк 85, 93, 144
Охрид, гр. 33, 36, 37, 47, 80, 123
Охридско езеро 42

П
Павлович, Хр., бълг. възрожденец 101, 146
Паисий Хилендарски, бълг. възрожденец 33, 34, 43, 77, 93, 96, 98, 105, 107, 144, 145
Палаузов, Сп., бълг. историк 99, 101, 103, 105, 137, 146
Париж, гр. 10, 18, 67
Патлейна, местн. 42, 44
Патриарх Евтимий, бълг. средн. книжовник 39, 50, 84, 117, 129
Педро Кабрал, португ. мореплавател 63, 74
Петка Търновска, бълг. светица 38
Петканова, Д., бълг. филолог 57, 127, 154, 156
Петров, П. Хр., бълг. историк 127, 148, 154, 157, 159
Пиер д'Ай, френски хуманист 2
Пиеро делла Франческа, итал. худ. 63
Пий II, папа 62
Пиринеи, пл. 70
Плиска, гр. 33, 37, 41, 42, 113, 114, 117, 123, 128, 130, 150, 156, 158
Пловдив, гр. 36, 112
Погодин, Н., руски историк 105
Португалия, португалци 72, 73, 74
Прай, Г., немски историк 88
Презвитер Козма, бълг. средн. книжовник 50, 115, 116, 129
Преспа, гр.
Преспанско езеро 130
Примов, Б., бълг. историк 111, 125, 127, 148, 153, 157
Прохор Пшински, бълг. светец 38

Р
Равна, с. 42
Разград, гр. 112
Раич, Й., сръбски историк 88, 98, 100
Райков, Б., бълг. филолог 127, 144, 154
Раковски, Г., бълг. възрожденец 77, 101, 146
Ранке, Л. фон, немски историк 1, 3, 62
Рашев, Р., бълг. археолог 127, 156
Рим, гр. 4, 10, 17, 37
Римска империя 4, 8, 10, 37, 80
Роджър Бейкън, англ. средн. богослов 26, 27
Ростовски, Д., руски богослов и историк 93
Русия, руси 50, 53, 96, 99, 101, 109, 110, 121

С
Сава, бълг. средн. просветител 38
Сакъзов, Ив., бълг. юрист и историк 112, 120, 121, 150, 152
Салерно, гр. 20
Самуил, бълг. средн. аристократ 45
Санкт Петербург, гр. 45
Сердика вж. София 36
Сигизмунд I Люксембургски, герм. имп. 62, 63
Силвио Енеас Пиколомини вж. Пий II 62
Симеон I Велики, бълг. цар 41, 103
Симеон Метафраст и Логотет, виз. хронист 82

Симеон, бълг. митр. 116
Сингидунум (дн. Белград), гр. 36
Сицилия, остров 68
Скендербег, алб. княз 62, 64
Снегаров, Ив., бълг. историк 112, 120, 150
Созопол, гр. 65
Солун, гр. 36
София, гр. 36
София Палеолог, виз. принцеса 65
Спиридон Габровски, бълг. възрожденец 96, 98, 145
Средец, вж. София 36
Средиземно море 72
Средиземноморие, регион 63, 66, 68, 70, 72
Срезневски, И., руски славист 103
Станимиров, Ст., бълг. историк 112, 120, 150
Стара Загора, гр. 113
Стримон (Струма), р. 36
Сърбия, сърби 50, 53, 96, 107

Т
Тамерлан, монг. хан 62, 63
Теодоров-Балан, Ал., бълг. филолог 111
Теофилакт Охридски; средн. архиеп. 80, 149
Тервел, бълг. хан 40, 130
Тесалоника вж. Солун 36
Тивчев, П., бълг. историк 127, 135
Тончева, Е., бълг. музиковед 127, 156
Трифонов. Ю., бълг. филолог и историк 111, 145
Тунман, И., немски историк 88
Тъпкова-Заимова, В., бълг. историк 127, 143, 153, 154, 158
Търново, гр. 33, 37, 41, 84, 114, 123, 128, 130

У
Унгария, унгарци 96
Успенски, Ф. И., руски византинист 113, 117

Ф
Фалмерайер, Я., немски историк 103
Фердинанд I Кастилски, исп. крал 62
Фердинанд Магелан, исп. мореплавател 74
Фехер, Г., унг. археолог 112, 118, 121, 125, 150
Филаретов, С. , бълг. възрожденец 99
Филиппо Липпи, итал. худ. 62
Филипопол вж. Пловдив 36
Филов, Б., бълг. археолог 112, 113, 118, 120, 125, 150
Фотинов, К., бълг. възрожденец 101, 146
Фра Анджелико, итал. худ. 62
Франс, А., френски писател 2, 29
Франция, французи 3, 53, 96
Франческо Петрарка, итал. средн. писател 3
Фружин, бълг. княз 64

Х
Хайзенберг, А., немски византинист 110, 122
Хегел, Г., немски философ 6, 29
Хемус (Стара планина, Балкан) 36
Хенрих Мореплавател, португ. принц 72, 73
Хердер, Г., немски философ и историк 6
Хилфердинг, Ал., руски историк 103, 123
Хинков, Хр., бълг. икономист и историк 112
Хиос, остров 66
Хойзинга, Й., холандски философ и историк 13
Холандия, холандци 59, 68
Хорн, Г., немски историк 4
Христова, Б., бълг. филолог 57, 127, 143, 144, 145, 154
Христофор Колумб, итал. мореплавател 59, 63, 73, 76
Хуан II, португ. крал 73
Хуан I Велики, португ. крал 72
Хърватия, хървати 70, 96

Ц
Цанкова-Петкова, Г., бълг. историк 127, 153
Цариград 4, 8, 18, 75, 123, 146, 152
Целер, Кр., немски историк 4

Цонев, Б., бълг. филолог 111, 114, 149
Цухлев, Д., бълг. историк 112, 120, 150

Ч
Черно море 60, 65, 68, 156
Черноглавци, с. 42
Черноморие, регион 42, 65, 66, 68
Черноризец Храбър, бълг. средн. книжовник 50, 129, 140

Ш
Шафаржик, П. Й., чешки историк 99, 100
Шишманов, Ив., бълг. филолог 114, 121, 152
Шишманова земя вж. България 36
Шкорпил, К., бълг. археолог 112, 117, 150
Шльоцер, А., немски историк 88
Шрайнер, П., немски византинист 141
Штритер, Й., немски историк 88
Шумен, гр. 113, 127

Ю
Юберсбергер, К., австр. историк 110
Юрданов, Ю., бълг. икономист и историк 120, 151
Юрукова, Й., бълг. нумизмат 127, 154

Я
Ян Хус, чешки хуманист 62
Янош Хуниади, унг. средн. пълководец 62

АПОЛОГИЯ НА СРЕДНОВЕКОВИЕТО
Васил Гюзелев

Коректор: Мария Трифонова
Художествено оформление и предпечат:
„Класика и Стил“ ООД
Печат: „Абагар“ АД, В. Търново

формат 70/100/16

София
2004

0485720 02000 0485720

Книгата „Апология на Средновековието“ е опит за разкриване на действителните постижения на европейското Средновековие в сферата на духовността, познанието, техниката и материалната култура. Тя е обективна преценка за една историческа епоха не само в широки европейски рамки, но и за нейното място в българското историческо развитие. Разкриването на присъствието на Българското средновековие в нашето съвремие е твърде убедително. Заслугата за познанието на отдалечената, но същевременно близка нам епоха принадлежи преди всичко на българската медиевистика. Нейното развитие от появата в началото на VIII в. на първата българска летопис „Именник на българските ханове“ до наши дни за пръв път е подложено на цялостна преценка. Предназначена за студенти и специалисти, тази книга предизвиква интерес и у онези, които са любители на историческото знание. Илюстрирана богато и съобразно текста на автора, тя е твърде своеобразна история за една научна дисциплина и за нейното бъдно развитие. В много отношения тя носи белезите на искрена изповед на своя автор относно полувековните му дирения в областта на медиевистиката.

Акад. Васил Гюзелев е роден в Димитровград на река Марица през 1936 г. Дълги години преподава в своята Алма матер Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Специалист е в областта на средновековната история (IV–XV в.) на България и Европа. Бил е гост-професор в Московския университет и университетите в Мюнхен, Кьолн, Лайпциг и Виена. Чел е отделни лекции в различни университети и научни институции в Европа, САЩ и Япония. Автор е на 40 книги и множество студии и статии, публикувани у нас и в чужбина. През 2000 г. е избран за „почетен доктор“ на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, а през 2003 г. – за действителен член на Българската академия на науките.

9 789549 964981

Цена 8.50 лв.

Историческа поредица „Наследство“
ИК „Класика и Стил“